

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

3 • 2010

Finska kriget
och lokalsamhället

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Jens Grandell • Fil.lic. Jennica Thylin-Klaus

Ekonom: Fil.mag. Michaela Bränn

REDAKTIONSRÅD

Max Engman (ordförande) • Anders Ahlbäck • Annette Forsén

Johanna Ilmakunnas • Rainer Knapas • Henrik Knif

Lars-Folke Landgrén • Jani Marjanen • Henrik Meinander • Eljas Orrman

John Strömberg • Henrika Tandefelt • Nils Erik Villstrand

HISTORISKA

FÖRENINGEN

Grundad 1914

Utger sedan 1916

*Historisk Tidskrift för
Finland*

www.historisktidskrift.fi

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF / Michaela Bränn

Institutionen för filosofi, historia, kultur-
och konstforskning

Pb 59 (Unionsgatan 38 A)

00014 Helsingfors universitet

Telefon 040-563 1492

E-post: michaela.brann@kolumbus.fi

Redaktionens kontaktuppgifter:

lars-folke.landgren@helsinki.fi

jens.grandell@sls.fi

jennica.thylin-klaus@sls.fi

Telefon 09-6187 7556 (Jens Grandell)

Historisk Tidskrift för Finland

trycks med bidrag av

Vetenskapliga samfundens delegation och

Svenska litteratursällskapet i Finland

Marscherande epidemier

Dödligheten i finska kriget på lokal nivå

TIINA HEMMINKI, JAANA LUTTINEN
OCH MERJA UOTILA

Inledning

Finska kriget åren 1808–1809 var en episod i den internationella oreda som går under namnet Napoleonkrigen, vilka ritade om Europas karta.¹ Den mest långtgående följd av kriget för finländarnas del var upplösningen av den statliga föreningen med Sverige, men för de samtida, de generationer som upplevde kriget, torde sjukdomarna och dödsfallen under krigsåren ha lämnat de mest upprivande minnena. Den höga dödligheten krigsåren 1808–1809 har i allmänhet betraktats som ett resultat av tre faktorer: själva kriget, den dåliga skörden hösten 1807 och smittosamma sjukdomar.² Truppernas stora rörlighet samt utrymmes- och hygienproblem orsakade av in-kvartering och livsmedelskrisen i landet gav näring åt varandra, och det fanns

¹ För närmare upplysningar om den internationella bakgrunden till kriget se t.ex. Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006); Matti Klinge, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815* (Helsinki 2009); Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pykkänen, *Sota Suomesta. Suomen sota 1808–1809* (Helsinki 2007).

² Om dödligheten, se t.ex. Kari Pitkänen, 'Suomen väestön historialliset kehityslinjat', Seppo Koskinen et al. (toim.), *Suomen väestö* (Helsinki 2007), s. 59; Oiva Turpeinen, 'Katastrofaalinen kuolleisuus Suomen kaupungeissa 1808–1809', Kari Pitkänen (toim.), *Nälkä, talous, kontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyn, merkitykseen ja kontrolliin* (Helsingin yliopisto 1988), s. 131.

heller inget som hindrade dödliga farsoter från att uppstå och sprida sig. Soldaterna och sjukdomarna gav sig av på ett gemensamt fälttåg.³

Epidemierna och den märkbart ökade dödligheten har haft en stor inverkan på försörjningen, familjestrukturen och den tillgängliga arbetskraften i lokalsamhällena. Föremålet för vår undersökning är dödlighetens och krigshändelsernas lokala anknytningar. Strukturen på dödligheten i kriget klargörs genom en jämförelse mellan fyra socknar, eftersom händelserna och verkningarna av finska kriget varierade i olika delar av det svenska riket. I och med att striderna utspelade sig i endast en del av landet besparades en del områden helt från krigshändelser. Vi studerar dödligheten under krigsåren i huvudsak med hjälp av förteckningar över begravda. Det är skäl att hålla i minnet att dessa källor endast anger dem som dött i sjukdomar, medan antalet insjuknade alltid har överskridit antalet döda. Det finns emellertid inga källor till förfogande för att undersöka prevalens i samma mån som dödlighet. Insjuknandet försvagade människornas allmänkondition och arbetsförmåga, situationen var således i verkligheten mycket värre än vad dödligheten visar.

En jämförelse mellan fyra olika orter ger en mångsidig bild av finska krigets verkningar på lokalnivå. Undersökningens målområden är Hollola socken i Tavastland, Idensalmi (fi. Iisalmi) i Savolax och Ilmola (fi. Ilmajoki) i Österbotten, samt Nordmaling i svenska Västerbotten.⁴ Dessa landsbygdsocknar låg geografiskt långt ifrån varandra. Max Engman har skapat en modell med tre områden i 1800-talets unga Finland och dess närområde, d.v.s. delar av det egentliga Sverige och Finska vikens kusttrakt, S:t Petersburg. Dessa tre områden representeras av de ovannämnda fyra socknarna, också av Nordmaling, som låg på Bottenvikens västra kust och således kan räknas som Finlands närområde. Till det som Engman kallar det bottniska området kan man räkna både Ilmola och Nordmaling. De hörde båda till Stockholms

³ Finska armén förföljdes av sjukdomar ända från början, och dödligheten varierade i olika skeden av kriget. Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 268–269; K. E. Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809*, Svenska litteratursällskapet i Finland LXXXV (Helsingfors 1908); Maria Lähteenmäki, 'Tautinen sota', *HAik* 102 (2004), s. 447–455.

⁴ Artikeln baserar sig på det VII Gustav Vasa-seminariet – 1809: *Bakgrund, händelse, följder*, som ordnades i Jyväskylä 2009. Där framträdde författarna med seminariepresentationer som behandlade verkningar av finska kriget. Presentationerna baserade sig på de egna avhandlingsämnena. På tillställningen lyftes likheter men också olikheter mellan flera av undersökningsorterna fram, vilket gav upphov till idén om en jämförande undersökning i form av uppsatser. Vi vill tacka för de kommentarer vi fick på seminariet.

inflytelseområde. Därtill kompletterar Nordmaling bilden av krigets verkningar på lokal nivå, i synnerhet med tanke på krigets slutskede i det egentliga Sverige. Idensalmi socken hörde å sin sida till det avlägsna inlandet. Det låg så långt från havet att de viktigaste influenserna från metropolerna förmedlades via något annat område. Sydfinländska Hollola hörde kanske närmast till det som Engman kallar det baltiska eller balto-petropolära området, även om socknen i sig inte låg vid kusten av Finska viken.⁵ Orten kan bl.a. via sina handelsförbindelser till Borgå betraktas som en del av Finska vikens inflytelseområde.⁶

Forskare har i generationer intresserat sig för finska kriget, och åren 1808–1809 har framför allt analyserats ur ett militärhistoriskt perspektiv. I synnerhet gav finska krigets märkesår 2009 upphov till många nya studier.⁷ Vi har en tämligen omfattande bild av tidsperiodens krigshistoriska händelser och politisk-administrativa följder.⁸ Man har också närmat sig kriget ur ett lokalt perspektiv⁹, men det saknas nästan helt komparativa analyser av finska krigets följder. I denna uppsats undersöker vi hur olikheter och skillnader i tidpunkten för krigshändelserna inverkar på dödligheten i olika socknar på landsbygden.¹⁰ Förutom tidsmässiga skillnader i dödligheten och i dödsorsakerna granskar vi också i vilken ålder människor dog under krigsåren och om åldersstrukturen på dödligheten i de studerade socknarna märkbart skilde sig från varandra under kriget. Vilka likheter och olikheter går det att urskilja i dödligheten på orterna, och hur kan de förklaras?

⁵ Max Engman, *Pitkät jäähyväiset. Suomi Ruotsin ja Venäjän välissä vuoden 1809 jälkeen* (Helsinki 2009), s. 52. Boken har utkommit på svenska med titeln *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009).

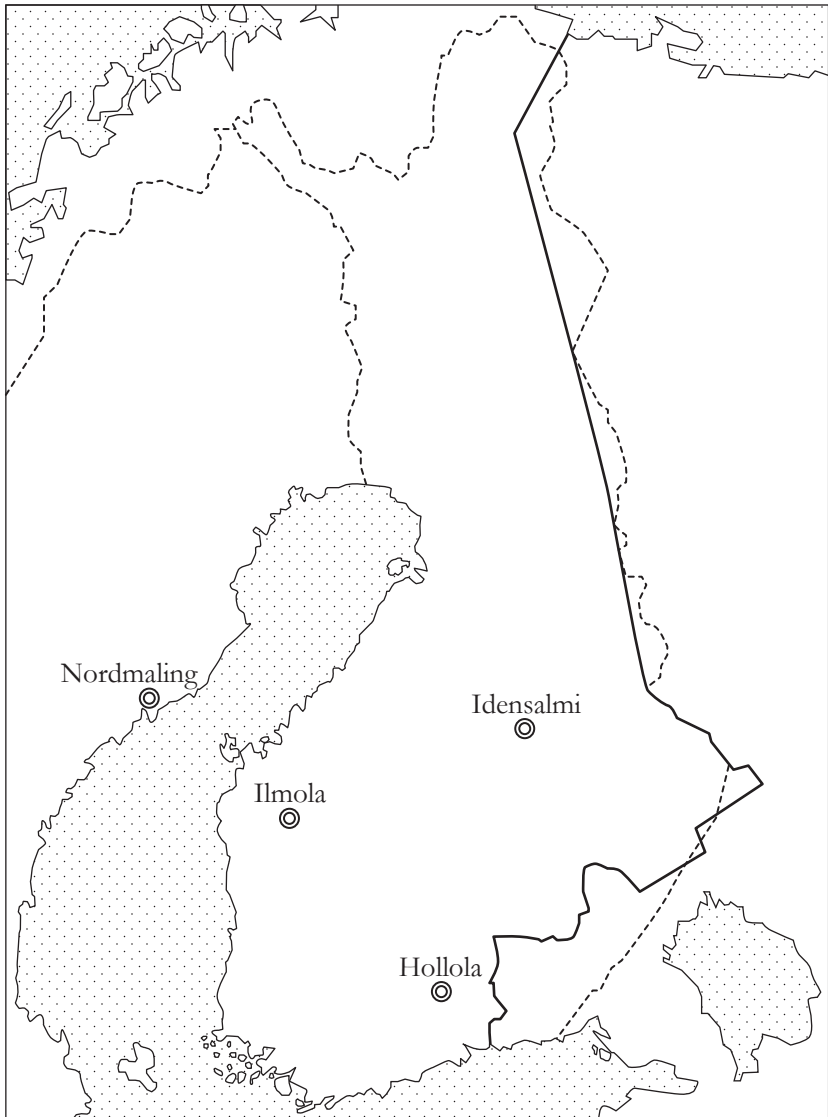
⁶ Sakari Kuusi, *Hollolan pitäjän historia. Muinaisuuden hämärästä kunnallisen elämän alkuun 1860-luvulle. II osa* (Porvoo 1937), s. 166–168.

⁷ För de nyaste bokrecensionerna se *HTF* 2010:1.

⁸ I synnerhet har vi här använt Lappalainen et al., *Sota Suomesta*.

⁹ Martin Hårdstedt, 'Living off the Country – Logistical, Local Resources and Civilian Society in the North of Sweden during the Swedish-Russian War of 1808–1809', Fred Sandstedt (ed.), *Between the Imperial Eagles: Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820*, Meddelande 58–59, Armémuseum (Stockholm 2000), s. 348–371; Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa. Venäläisten sotajoukkojen aiheuttamat sotavahingot Suomen sodan 1808–1809 aikana sotatoimien painopistealueella*, Licentiatavhandling i nordisk historia (Åbo Akademi 2007); Lähtenmäki, 'Tautinen sota', s. 447–455; Nils Erik Forsgård, *September 1808* (Helsingfors & Stockholm 2008).

¹⁰ Om finska krigets inverkan på stadssamhällen se t.ex. Turpeinen, 'Katastrofaalinen kuoleisuus'.

Undersökningssocknarna, gränslinjer år 1808 samt nuvarande Finland. Teckning: Marjut Uotila.

Uppsatsen är en inledning till tre andra uppsatser i denna tidskrift, vilka analyserar finska krigets verkningar på lokal nivå ur specifika, främst ekonomiskt relaterade, infallsvinklar.¹¹ Inledningsvis ges en kort, kronologisk översikt av undersökningssocknarnas ställning och vilka händelser som utspelade sig där under finska kriget. Därefter analyseras den krigstida dödligheten ur tidigare nämnda infallsvinklar med hjälp av komparation.

Hollola och erövringen av de sydliga delarna av Finland

Finska krigets utbrott kom inte som någon överraskning, både Sverige och Ryssland hade nämligen rustat upp inför krigshotet.¹² I början av år 1808 hade den svenska militärledningen samlat sina trupper¹³ i närheten av den östra gränsen, och den hade också börjat förbereda en mönstring av lantvärnet. Även i Ryssland hade man koncentrerat sin yrkesarmé vid gränsområdet. Båda sidorna höll således på att förbereda sig för strid. Det hade gjorts försök att med diplomatiska medel undvika krig, dock utan framgång. Den 21 februari överskred ryska trupper gränsen mellan länderna i södra Finland. En vecka efter krigsutbrottet, den 28 februari, nådde de ryska trupperna Hollola som låg på 60 kilometers avstånd från riksgränsen.

Hollola, som är det sydligaste undersökningsområdet, var i början av 1800-talet en gammal och stor modersocken med 6 600 invånare, och orten låg vid flera viktiga vägförbindelser. Man kunde från Hollola ta sig till kuststäderna i söder längs flera vägar, varav den viktigaste var Gamla Borgåvägen. I väst-östlig riktning korsades socknen av den s.k. Övre Viborgsvägen från Tavastehus till Viborg. Från Hollola gick därtill en väg norrut mot Savolax och en annan till Mellersta Finland.¹⁴ Endast en av striderna i finska kriget utspelade sig i Hollola, det med hela krigets måttstock mätt relativt lilla slaget i Okerois (fi. Okeroinen). Centralt belägen söder om korsningen av Övre Viborgsvägen och Gamla Borgåvägen var Okerois en av de största byarna i socknen. I själva drabbningen stred svenskarnas 2:a brigad under ledning av överste

¹¹ Se Merja Uotilas, Jaana Luttinens och Tiina Hemminkis uppsatser i detta nummer av *HTF*. Sofia Kotilainens uppsats är en fristående text som tangerar samma tema. Red. anm.

¹² Om krigets bakgrund se t.ex. Erkki K. Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808* (Helsinki 1947), s. 1–43; Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 14–25; Klinge, *Napoleonin varjo*.

¹³ Dessa trupper benämns i artikeln svenska trupper, eftersom de var en del av Sveriges armé. Truppvadlingarna kunde emellertid bestå av endast finländska soldater. De samtida använde båda termerna om vartannat.

¹⁴ Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 77–79.

Adlercreutz flera timmar mot de ryska styrkorna.¹⁵ De svenska trupperna besegrades och förlorade 30 man i stupade, sårade eller tillfångatagna.¹⁶ Mot-svarande uppgifter om ryska förluster saknas, men sådana förekom troligtvis också.¹⁷ Trots att hårda strider fördes på ett bebott område undgick man civila offer. Däremot uppstod betydande skador på egendom.¹⁸

Under krigets första månader var svenskarnas taktik snarare att förhala den ryska framfarten än att förhindra den. Efter nederlaget i Okerois drog sig de svenska trupperna tillbaka ända till Tavastehus. Svenskarnas reträtt lämnade sydöstra Tavastland och Hollola i ryska händer, och i praktiken berördes inte området därefter av krigshändelserna och striderna. Hollolaborernas roll i kriget blev att delta i provianteringen och skjutsningen av ryska soldater, sockenborna verkar därmed ha klarat sig undan plikten att inkvartera stora soldattrupper. På ett par månader erövrade den ryska sidan hela södra Finland, och anlände till Åbo i slutet av mars.¹⁹ De svenska trupperna retirerade mot Österbotten med de ryska styrkorna i släptåg.²⁰

Ilmola, en sidoskådeplats för striderna i Österbotten

De svenska trupperna fortsatte våren 1808 sin reträtt norrut genom Österbotten. Den största delen av trupperna färdades längs kustvägen, endast en liten avdelning valde landsvägen som gick genom Ilmola.²¹ Stor-Ilmola i det inre av Sydösterbotten bestod i början av 1800-talet av moderförsamlingen och kapellförsamlingarna Jalasjärvi, Kauhajoki, Kurikka och Peräseinäjoki.

¹⁵ De svenska trupperna drog sig tillbaka till Okerois till följd av striderna i Orimattila. Trupperna i Hollola hade haft för avsikt att omgruppera sig i Kankaantaka, som var militärens traditionella övningsområde. De ryska trupperna nådde emellertid fram till de retirerade svenskarna i Okerois by i Hollola, där svenskarna redan hunnit inkvartera sig för natten. Möjlig- ligen blev svenskarna överrumplade. En beskrivning av striden ingår bl.a. i verket *Generalsta- bens Krigshistoriska avdelning. Sveriges krig åren 1808 och 1809 II, del 1* (Stockholm 1895), s. 116–117. I fortsättningen kallas serien *Generalstaben*.

¹⁶ Hugo Schulmann, *Taistelu Suomesta 1808–1809* (Porvoo 1909), s. 39–40.

¹⁷ I byn finns en kulle med namnet Kasakkamäki, där ryska soldater som stupat i finska kriget enligt hävderna är begravda. Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 57.

¹⁸ Se Merja Uotilas uppsats i detta nummer av *HTF*.

¹⁹ Om erövringen av de södra delarna av Finland se vidare t.ex. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 66–68; *Generalstaben II, del 1*.

²⁰ Reträtt var vid den här tiden en allmän krigstaktik. Se Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 53.

²¹ Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 70–74; Liisa Ruismäki, *Kaubajoen historia. Esihisto- riasta vuoteen 1918* (Kauhajoki 1987), s. 382.

Det bodde över 8 000 personer i området.²² I nord-sydlig riktning löpte Kyrönkangas, d.v.s. Tavastlands riksväg, genom storsocknen och i Kauhajoki förgrenade den sig i en väg till Kristinestad. Därtill gick en väg genom Jalasjärvi, Kurikka och Ilmola från Tammerfors till Lappo.²³ P.g.a. ortens läge och vägförbindelser blev ortsborna under kriget tvungna att förse arméerna med spannmål och sköta skjutsningar.²⁴

Det allmänna krigstillståndet tog en annan skepnad efter att de svenska trupperna i april vunnit segrar i norra Österbotten. En del av de ryska styrkorna retirerade ända till Ilmola. Framför allt socknens södra del, Kauhajokinejden, blev en genomfarts- och mötesplats för trupperna och trakten led mer av striderna än de andra kapellförsamlingarna och moderförsamlingen.²⁵ Därtill spred sig det uppror som tog fart på det österbottniska kustområdet även till Ilmola. Där riktade sig upprorsmännens intresse mot det stora spannmålsmagasin som var i de ryska styrkornas besittning. Man räknade med att de ryska trupperna skulle ta med sig magasinets förråd då de begav sig iväg. Upproret i Ilmola krympte emellertid till endast en stöld av en liten tross i Kauhajoki i början på juni. Det dröjde inte länge innan den ryska militären hämnades: ett fyrtiotal kosacker härjade i flera dagar i Kauhajoki kyrkby och i Harjankylä.²⁶ I de brutala hämndåtgärderna den 10–29 juli förolyckades

²² Statistiken för Alavo och Seinäjoki räknas här inte in i Stor-Ilmolas statistik. Aulis J. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia IV 1. Isostavihasta Suomen sotaan* (Vasa 1948), s. 338; Raimo Ranta, 'Talouselämä, asutus ja väestö Etelä-Pohjanmaalla 1809–1917', Maija-Liisa Heikinmäki, Reijo Kallio, Eero Kojonen, Raimo Ranta (toim.), *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* (Vaasa 1988), s. 925.

²³ Om det övriga vägnätet se t.ex. Aulis J. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen. Tiennäyttäjänä maakunnalle maamiesseura-aikana* (Vaasa 1953), s. 482–496, 528–534; Niilo Liakka, *Ilmajoen pitäjä* (Vaasa 1986), s. 248–257.

²⁴ Ruismäki, *Kauhajoen historia*, s. 383–384; Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 558–562.

²⁵ Se Tiina Hemminkis uppsats i detta nummer av *HTF*.

²⁶ Bönder bjöd i synnerhet i kusttrakten kring Närpes på motstånd. Om folkresningen i Närpes se t.ex. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 199, 210–211. I Ilmola leddes upproret av länsman Adam Qvist och kandidat Salomon Hanelles. Länsman Qvist flydde från Ilmola efter det misslyckade upprorsförsöket, vilket ledde till att den ryska militären utnämnde rådman Samuel Ranta till ny, tillförordnad länsman. Ranta skötte sin uppgift så väl att generalguvernör Steinheil tilldelade honom en silvermedalj för hans förtjänster under kriget. Då Qvist efter freden återvände till Ilmola beviljade man honom inte längre hans gamla tjänst. Även Hanelles förlorade sin auktoritet bland sockenborna, vilket delvis berodde på att hans förmögenhet minskade. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen*, s. 648–651; Ruismäki, *Kauhajoen historia*, s. 384–388; Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 558–559.

sammanlagt elva sockenbor och redan tidigare hade ryska soldater dödat två civila. Därtill brände och förstörde ryssarna otaliga byggnader och ägor. Det berättas att kapellförsamlingens allmoge var tvungen att gömma sig i skogen och i lönnpörten ända fram till slutet av september p.g.a. att situationen i området länge var otrugg.²⁷

De svenska och ryska trupperna kämpade sommaren 1808 i flera omgångar och på olika orter om herraväldet i Österbotten. I Ilmola utkämpades samtliga strider i Kauhajoki kapellförsamling. I den ett par timmar långa sammandrabbningen i Samelinlaakso den 28 juli fick svenskarna de ryska styrkorna att retirera, men redan följande dag tvingade de förstärkta ryska trupperna svenskarna på defensiven i slaget i Parjanneva. Den retirerande svenska armén höll sig emellertid kvar i Ilmolaområdet och förflyttade sig till trakterna av Kurikka kapellförsamling. Den följande striden i Kauhajoki utkämpades den 10 augusti. Över tvåtusen män deltog i slaget och slutligen utgick von Döbeln och hans trupper med segern.²⁸ Därmed upphörde emellertid inte krigshandlingarna, utan ännu den 28 augusti utkämpades i södra delarna av Kauhajoki slaget i Nummijärvi, som svenskarna vann. Trots detta drog sig den svenska armén följande dag norrut till Kauhajoki kyrkby, där överste Usjakov och hans kosacker gick till anfall. Han lyckades driva de svenska trupperna på flykten, och de ryska styrkorna stannade ett par veckor i trakten för att plundra. Även om de fem slagen i Kauhajoki till största delen var framgångsrika för den svenska armén hade de ingen avgörande inverkan på utgången i kriget. De strider som utkämpades på annat håll vände kriget till Rysslands fördel. Slaget i Karstula den 21 augusti betraktas som vändpunkten i kriget, i och med att det öppnade upp den svenska huvudarméns vänstra flank för de ryska styrkorna.²⁹

Idensalmi, en skådeplats för krigshändelser i Savolax

Den ryska krigsoperationen i östra Finland inleddes i och med att armén den 28 februari 1808 gick till anfall över gränsen mot trakten kring S:t Michel. Savolaxbrigaden retirerade längs Savolaxvägen via Kuopio och Idensalmi ända till Uleåborg. Idensalmi socken med drygt 10 000 invånare var ett vid-

²⁷ De som dog i hämndaktionerna var närmast män, men även två kvinnor dödades av ryska soldater. De döda var mellan 25 och 70 år gamla. Kauhajoki begravnad 1808, Genealogiska Samfundet i Finland, Hiski-databasen; Ruismäki, *Kauhajoen historia*, s. 388–392.

²⁸ Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 213–216; Ruismäki, *Kauhajoen historia*, s. 393–401.

²⁹ Se Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 256–289.

sträckt och glesbebyggt område.³⁰ Det låg i norra Savolax i gränslandet mellan Österbotten, Kajanaland och norra Karelen. Trupper från den retirerande svenska armén befann sig åtminstone den 16–19 mars i Idensalmi, där de vilade och införskaffade proviant. Endast ett fåtal kosackpatruller rörde sig i området eftersom de ryska huvudstyrkorna från Kuopio styrdes mot Vasa och Karleby.³¹ Ännu i slutet av mars var det oklart om Idensalmi var i rysk eller svensk besittning. Den ryska armén krävde proviant och foder för att täcka sina behov, men landshövding Olof Wibelius påpekade i sitt brev av den 22 mars för överbefälhavare Buxhoevden att ”Idensalmi är för det närvarande af finska trouperne besatt och jag således genom begge armeernas ställning utur stånd at derstädes något såsom embetsman kunna åstad komma”.³²

Sveriges motanfall på våren medförde att soldater på nytt rörde sig i Idensalmi. Överste Sandels 5:e brigad inledde en framryckning i Uleåborgstrakten i riktning mot Idensalmi den 28 april med uppdrag att ta den strategiskt viktiga Savolaxvägen i besittning. Huvudarmén behövde säkra förbindelserna till underhållsstödpunkten i Uleåborg för att kunna genomföra sin offensiv i kustområdet. Sandels skulle också försöka störa den ryska arméns utdragna underhållsförbindelser till S:t Petersburg.³³ Efter att svenskarna inlett sitt motanfall i slutet av april tog även savolaxiska bönder upp kampen mot de ryska styrkorna. I Idensalmi förekom sammandrabbningar i flera byar längs vägen de första dagarna i maj månad. Både bönder, torpare och

³⁰ Socknens areal var drygt 6 000 kvadratkilometer. Idensalmi socken utgjordes i början av 1800-talet av dagens Idensalmi, Kiuruvesi, Lapinlax, Sonkajärvi, Varpaisjärvi och Vieremä kommuner samt den del av Pielavesi som ligger i Savolax. I riktningen mot Maaninga och Nilsii kapellförsamling i Kuopio socken hade Idensalmi en grupp gränsbyar som var oklart uppdelade mellan socknarna. En del av invånarna i dessa gränsbyar var omväxlande skrivna även i Idensalmi socken. Pielavesi var vid tiden för finska kriget redan en egen kapellförsamling och blev en självständig kyrksocken år 1811. Santeri Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia* (Iisalmi 1927), s. 8–9, 131–132, 422. Pielavesi är inte med i Idensalmi församlings statistik.

³¹ Greg, Adolfs. Aminoff, *Relation om f. d. Sawolaks Brigadens af Kong. Finska Arméen, deltagande i 1808 & 9 årens fälttåg. Finland och Westerbotten jemte underrättelser om dess upplösning 1810, med Förteckningar på de vid Brigaden under nämnde tjenstgörande Officerare och Civil-Embetsmän* (Göteborg 1839), s. 19–22. Se också t.ex. Bertil Nelsson, *Duncker och Savolaxbrigaden. Finska kriget 1808–09* (Lund 2000), s. 58–60; Pekka Visuri, ’Sotatapahtumat 1808–09’, Reima T. A. Luoto (toim.), *Suomen sota 1808–1809. Täustat, tapahtumat, muistomerkit* (Espoo 2008), s. 70–71; Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 56–57.

³² Olof Wibelius 22.3.1808, *Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808*, Andra delen, *Todistuskappaleita Suomen historiaan IV* (Helsingfors 1895), s. 8–9.

³³ T.ex. Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 84; Visuri, ’Sotatapahtumat 1808–09’, s. 75, 78.

ståndspersoner i socknen deltog. Bondetrupperna stal de ryska styrkornas trossar och lade beslag på ett stort proviantmagasin i kyrkbyn. Efter samman-
drabbningen i Taipale i Idensalmi (den 9 maj) låg vägen till Kuopio öppen
för Sandels trupper.³⁴

Idensalmi var i sin helhet i svensk besittning från början av maj ända till
början av oktober. Till det yttre var sommaren 1808 lugn på det lokala pla-
net, men förpliktelserna mot den svenska armén var många. Idensalmiborna
skulle baka bröd till soldaterna, transportera livsmedel och utföra andra
uppgifter de fick av den svenska armén. Sockenborna skulle t.ex. delta i be-
fästningsarbetet av Palois ström, som inleddes på Sandels order och under
kapten Burmans ledning i mitten av juni.³⁵

I enlighet med vapenvilan i Lochteå den 29 september upphörde fientlig-
heterna tills vidare och den svenska arméns trupper drog sig norr om linjen
Lochteå–Lestijoki–Idensalmi.³⁶ Gränsen gick i höjd med Idensalmi kyrka
och delade socknen i två delar. På den norra sidan fanns den svenska arméns
trupper, på den södra sidan den ryska.³⁷ Tusentals svenska och ryska solda-
ter inkvarterades i Idensalmibornas hus och torp från början av oktober till
mitten av november 1808: soldaterna bidrog till att folkmängden på drygt
10 000 invånare i socknen som mest nästan fördubblades.³⁸ Vapenvilan bröts
den 27 oktober i det flera timmar långa slaget vid Virta bro, där Sandels vann
en avväjningsseger. En bit norrut drabbade styrkorna samman i Vieremä by
den 6 november, och Sandels motanfällsförsök i Idensalmi kyrkby den 10–11
november misslyckades. Köld och fukt gjorde förhållandena svåra för solda-

³⁴ Anders Persson, *1808. Gerillakriget i Finland* (Stockholm 2007, tredje upplagan), s. 111–113; Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 140; Teppo Vihola, 'Suomen sota ja Savo', Jouko Aroalho ja Marianna Falkenberg (toim.), *Täss' Savon joukko tappeli. Suomen sota Savossa 1808*, Snellman-instituutin A-sarja 23/2008, s. 14–16.

³⁵ Idensalmiborna deltog dagligen med 200–300 man i befästningsarbetet, med en daglön på åtta skilling (banco). Johan Jakob Burman, *Berättelse om femte brigadens af Finska Arméens krigsrörelser och operationer i Savolaks, Karelen, Öster- och Westerbotten åren 1808 och 1809*, Redigerad och utgifven af Robert A. Renvall (Helsingfors 1858), s. 55–56.

³⁶ T.ex. Visuri, 'Sotatapahtumat 1808–1809', s. 112.

³⁷ Sandels instruktioner till Conrad, Palois 7.10.1808, Riksarkivet, Helsingfors, samlingen Finska kriget 1808–1809, I A2a; *Generalstaben V*, del 1 (1910), s. 402–403, 406, samt kartan Del V. Pl XL II; Burman, *Berättelse*, s. 69.

³⁸ Vid tiden för slaget vid Virta bro uppskattas det ha funnits åtminstone över 8 000 soldater i Idensalmi socken. Alla soldater bodde emellertid inte hos civilbefolkningen. Om antalen se t.ex. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 306; Visuri, 'Sotatapahtumat 1808–1809', s. 155.

terna. Männen och hästarna var hungriga, svaga och sjuka. Sandels trupper blev tvungna att sprida på sig för att leta upp mat och foder samt varma och torra kläder, vilket fördröjde reträtten och kraftigt tärde på lokalbefolkningen. Samtidigt kom de sjukdomar som plågade trupperna åt att sprida sig i trakten.³⁹

Den 14 november inledde Sandels reträtten från Idensalmi socken i riktning mot Uleåborg.⁴⁰ Största delen av de ryska trupperna var vid den tidpunkten fortfarande inkvarterade i byar invid vägen i Idensalmi söder om Palois ström och i närheten av Virta bro.⁴¹ Även de ryska soldaterna tog spannmål, foder och livsmedel samt djur, kläder och annat de behövde från gårdarna i Idensalmi, oftast utan ersättning. De eldade upp gårdsgårdar och annat träverk för att hålla värmen. I viss mån förekom också ren skadegörelse. De ryska styrkorna inledde en framryckning i spåren av Sandels trupper, och även de hade tagit sig över gränsen till Uleåborgs län redan den 17 november. I enlighet med vapenvilan i Olkijoki ett par dagar senare måste de svenska trupperna dra sig väster om Kaakamajoki.⁴²

Finska kriget i Sverige, armén i Nordmaling

Då striderna upphörde i och med vapenvilan i Olkijoki kunde båda arméerna koncentrera sig på bl.a. underhållsfrågor och på de sjukdomsepidemier som plågade arméerna. De finländska soldaterna slog läger i Torneå.⁴³ I Sverige sjöd det emellertid på riksnivå, i mars 1809 utsattes Gustav IV Adolf för en statskupp som genomdrevs av hans armé och han avsåde sig kronan. På våren började också arméerna röra på sig, de ryska styrkorna som redan inlagt Finland förde krigshandlingarna över till egentliga Sverige.⁴⁴ I slutet av april gav sig de ryska trupperna av på marsch längs Bottenvikens västra kust

³⁹ Burman, *Berättelse*, s. 76–78; Bertil Nelsson, *Duncker och Savolaxbrigaden*, s. 138–167; Vihola, 'Suomen sota ja Savo', s. 27–33; *Generalstaben V*, del 2, bilaga 68, s. 250–251. Förlus-
terna i striderna i Idensalmi socken oktober–november var följande: 105 fångar, 355 sårade och
61 döda på svenska sidan, samt 90 fångar, 654 sårade och 224 döda på ryska sidan.

⁴⁰ Aminoff, *Relation om f. d. Sawolaks Brigadens...*, s. 95; Burman, *Berättelse*, s. 81; Visuri,
'Sotatapahtumat 1808–1809', s. 113; Vihola, 'Suomen sota ja Savo', s. 33.

⁴¹ Burman, *Berättelse*, s. 78; *Generalstaben V*, del 2, s. 416–417.

⁴² T.ex. Nelsson, *Duncker och Savolaxbrigaden*, s. 165.

⁴³ Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 331–335. Om soldaternas omänskliga lägerförhållan-
den se t.ex. Lähteenmäki, 'Tautinen sota'.

⁴⁴ Kuppmaakarna hoppades att statskuppen skulle ha en lugnande effekt på de ryska krigs-
operationerna, men de misstog sig. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 344–347, 354–360.

mot södra Västerbotten.⁴⁵ Nordmaling socken som låg i dessa trakter hade en befolkning på knappt 3 000. Längs kusten i socknen löpte en väg som i nordlig riktning ledde till det närbelägna Umeå.⁴⁶

Arméernas underhållsproblem fortsatte också i egentliga Sverige år 1809. Nordmalings roll i finska kriget blev att fungera som bas för de svenska trupperna och sörja för truppernas inkvartering och underhåll. Några strider utspelade sig inte i socknen. T.ex. inkvarterades 1 500 man ur den svenska armén, varav en del var finländare, i Nordmaling med omnejd i juni 1809. Trupperna var utspridda i avdelningar på en eller två bataljoner med fältposter ut mot vägen som gick längs Bottenviken i Nordmaling kyrkby, Olofsfors bruk och Lögdeå by.⁴⁷

Den ryska armén fick under våren ett allt starkare fotfäste i Västerbotten. Svenskarna, som förlorade slaget i Skellefteå den 15 maj, slöt vapenvila med den ryska sidan, vilket resulterade i att de svenska trupperna måste lämna Umeå före slutet av maj. Svenskarna förflyttade sig söderut till Nordmaling socken. Redan i juni började det på nytt hända när generalmajor Sandels svenska trupper och generalmajor Kozatjkovskijs ryska trupper möttes i Nordmalings norra grannsocken Hörnefors. Striden blev kort, en två timmar lång sammandrabbning där den ryska sidan utgick som segrare. De besegrade svenska soldaterna återvände till Nordmaling. Krigsoperationerna flyttade därefter norrut, och krigets sista slag utkämpades i Pitsund den 25 augusti 1809. Freden mellan Sverige och Ryssland undertecknades i Fredrikshamn den 17 september.⁴⁸ Avtalet delade det svenska riket i två delar, Nordmaling blev på den västra sidan om gränsen som gick längs Torneå älv. Hollola, Ilmola och Idensalmi blev på den östra sidan om gränsen.

⁴⁵ De ryska styrkorna närmade sig Sverige, och de anlände till Umeå över Kvarkens isar redan den 22 mars 1809. I enlighet med den svensk-ryska överenskommelsen besatte de ryska styrkorna Umeå, men det räckte inte länge, eftersom de ryska styrkorna utifrån en ny överenskommelse den 26 mars lämnade staden och retirerade tillbaka över isarna. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 355–356.

⁴⁶ Tyko Lundkvist, *Hembygdskoken. Nordmalings och Bjurholms socknars historia* (Umeå 1962), s. 458.

⁴⁷ Därtill förekom trupper i Arnäs, Gideå järnbruk, Hörnäs och Björna kyrkby. Av dessa var det endast Gideå bruk och Björna som inte låg vid vägen som gick längs Bottenviken. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 371–374; Lundkvist, *Hembygdskoken*, s. 324–328.

⁴⁸ Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 366–390; Lundkvist, *Hembygdskoken*, s. 324–328.

Den stora dödligheten i finska kriget

Finska kriget framstår som ett dystert skede i Finlands befolkningsutveckling. Inte ens de stora hungersnödsåren ett halvt sekel senare uppvisar lika stora relativa dödsiffror. Allt som allt dog 105 000 personer i Finland under de två åren 1808–1809. Krigsåren avvek från tidsperiodens allmänna trend av snabb befolkningsökning. Under det första krigsåret var dödligheten i Finland nära 62 promille och följande år 59 promille, medan dödligheten under normala år den tiden låg på 25 promille.⁴⁹ Som värst närmade sig dödligheten hundra promille i t.ex. Uleåborg och Vasa.⁵⁰ Dödligheten varierade emellertid i olika områden, vilket ger anledning till att mer ingående granska de demografiska uppgifterna områdesvis och sätta dem i relation till krigsförloppet.

De fyra undersökningssocknarna uppvisar avvikelser i demografin under krigsåren (Tabell 1). Med absoluta mått mätt dog mest folk i Idensalmi, där det år 1808 avled nära 950 personer och följande år ännu över 550 personer. I Ilmola låg dödsiffran det första krigsåret på cirka 900 och följande år på drygt 400, således aningen lägre än i Idensalmi. Dödligheten krigsåret 1808 var i dessa två socknar hög även i förhållande till folkmängden, i Ilmola över 100 promille och i Idensalmi nära 90 promille. Ökningen i dödligheten mattades av 1809, men den var fortfarande dubbelt högre än under normala år, fastän det inte längre utspelade sig några strider i socknarna i fråga.

⁴⁹ Sammanlagt var det naturliga befolkningsbortfallet i Finland åren 1808–1809, d.v.s. antalet levande födda minus antalet döda, drygt 53 000 personer, ca sex procent av områdets 900 000 invånare. Antalet döda var således betydligt större än antalet födda. Oiva Turpeinen, 'Fertility and Mortality in Finland Since 1750', *Population Studies* 33 (1979:1); Turpeinen, 'Katastrofaalinen kuolleisuus', s. 127; Oiva Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*, Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 4 (Helsinki 1991), s. 19–20. Även i egentliga Sverige var befolkningsstillväxten under kriget negativ: där minskade befolkningen år 1808 med 12 000 och 1809 med över 33 000 personer. *Historisk Statistik för Sverige. Del 1 Befolkning. Andra upplagan 1720–1967* (Stockholm 1969), s. 92.

⁵⁰ Turpeinen, 'Katastrofaalinen kuolleisuus', s. 128–131; Lähteenmäki, 'Tautinen sota', s. 451.

Tabell 1. Antalet döda i Idensalmi, Ilmola, Hollola och Nordmaling socknar 1807–1810 i förhållande till 1805 års folkmängd (%).

	befolkn. 1805 personer	år 1807 ‰ (personer)	år 1808 ‰ (personer)	år 1809 ‰ (personer)	år 1810 ‰ (personer)
Hollola	6 600 ⁵¹	31 ‰ (202)	33 ‰ (220)	51 ‰ (339)	25 ‰ (165) år 1810 6 589: 25 ‰
Idensalmi	10 801	32 ‰ (351)	88 ‰ (946)	52 ‰ (561)	18 ‰ (199) år 1810 10 330: 19 ‰
Ilmola	8 480	26 ‰ (223)	107 ‰ (914)	52 ‰ (443)	17 ‰ (150) år 1810 9 086: 17 ‰
Nordmaling	2 755	30 ‰ (83)	35 ‰ (97)	83 ‰ (229)	38 ‰ (105) år 1810 2 885: 36 ‰

Med dödlighet avses antalet döda i förhållande till folkmängden 1805 (för Hollola 1800), som används som jämförelsetal, med andra ord har antalet döda delats på 1805 års folkmängd.

Källor: Hollola begravda, TK304; Idensalmi begravda, TK1455; Ilmola begravda, IK416; Jalsjärvi begravda, UK144; Kauhajoki begravda, HisKi-databasen; Kurikka begravda, HisKi-databasen; Peräseinäjoki begravda, HisKi-databasen; Nordmaling begravda, SE/HLA/1010141/F/1.⁵²

I Hollola och Nordmaling skilde sig dödstalen från de i Idensalmi och Ilmola, vilka hamnade mitt i krigshändelserna. I Hollola dog över 200 personer år 1808 och följande år 300. Där koncentrerades dödligheten till år 1809, vilket också syns i de relativa dödlighetssiffrorna som vid denna tid låg på samma nivå som i Idensalmi och Ilmola på över femtio promille. I det till invånarantalet mindre Nordmaling uppvisar siffrorna samma trend som i Hollola, befolkningsbortfallet var som störst år 1809. Ännu år 1808 hade antalet döda varit under 100 personer, men följande år mer än fördubb-

⁵¹ För Hollola har 1800 års folkmängd använts, vilket höjer dödlighetssiffrorna en aning.

⁵² I undersökningen har vi använt oss av både mikrofilmade originaldokument och Genealogiska Samfundets i Finland HisKi-databas, <http://hiski.genealogia.fi/hiski/2i3hd5?se>. Förteckningen över avlidna i Nordmaling hittas på Sveriges riksarkivs webbplats <http://www.svar.ra.se/>. I fortsättningen hänvisar vi till källorna med förkortningen förteckningar över begravda i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling församlingar 1807–1810.

lades dödlighetssiffrorna. I förhållande till befolkningsunderlaget låg 1809 års dödlighet på 83 promille i Nordmaling på nästan lika hög nivå som i Idensalmi och Ilmola året innan. I förhållande till folkmängden var 1809 års dödlighet i Nordmaling således högst av alla undersökningssocknar. Nordmaling var vid den tidpunkten också den enda av undersökningssocknarna som låg i ett område där krigsoperationer förekom. Under 1810 återgick dödstalen till det normala (under 25 promille av befolkningen) i de andra socknarna, utom i Nordmaling, där dödligheten detta år ännu var avvikande hög. I Idensalmi och Ilmola var den efterkrigstida dödligheten t.o.m. något lägre än det normala.

Ett fenomen som under krigsåren kraftigt inverkade på befolkningstillväxten var den minskade nativiteten. Vid en granskning av den naturliga befolkningstillväxten⁵³ går det att notera att folkmängden i undersökningssocknarna minskade mer under kriget än vad man kunde anta på basis av förändringar i dödligheten orsakade av kriget.⁵⁴ (Bilaga 1.) Statistiken för Idensalmi och Ilmola ser synnerligen dramatiskt ut: i båda socknarna minskade befolkningen redan 1808 med 600 personer. Ännu följande år var folkminskningen uppenbar: i Idensalmi ca 250 och i Ilmola 160 personer. Missväxtåren före finska kriget och de efterföljande epidemierna märktes i Idensalmi i form av en långsam folkökning. Året 1808 var ändå exceptionellt i förhållande till de föregående åren: befolkningsbortfallet var 61 promille. I Ilmola var befolkningsökningen före kriget cirka 25 promille om året, vilket gör det första krigsårets befolkningsförlust på 70 promille mer dramatisk än förändringen i Idensalmi, där krisen från missväxtåren enbart blev ännu djupare än tidigare. Befolkningsbortfallet i de båda socknarna var stort även det andra krigsåret: i Idensalmi 23 promille och i Ilmola 19 promille.⁵⁵ (Figur 1.)

I Hollola, där dödligheten år 1808 ännu inte stigit mer än vanligt, hade emellertid nativiteten sjunkit märkbart, vilket ledde till att folkmängden även

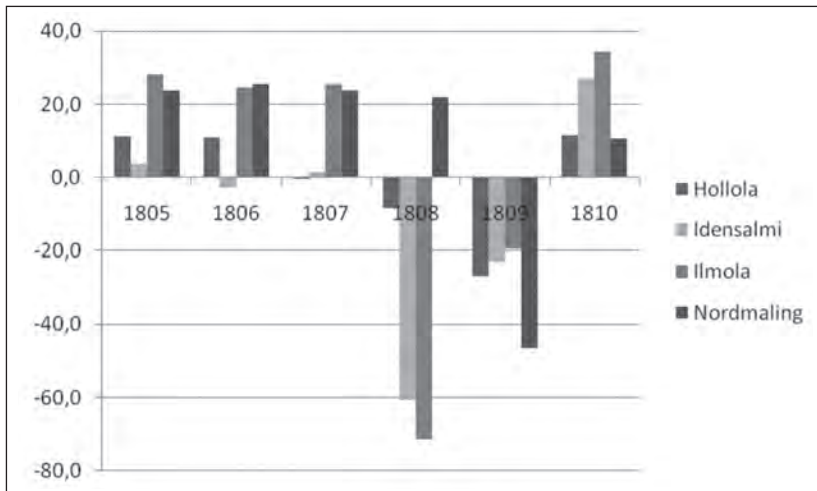
⁵³ Den naturliga befolkningstillväxten avser här skillnaden mellan antalet födda och döda.

⁵⁴ Folkmängden i socknarna påverkades förutom av nativitet och dödlighet även av migration, vars inverkan inte tas i beaktande i denna undersökning, eftersom en komparationsduglig granskning mellan socknarna inte är möjlig p.g.a. bristfälligt källmaterial. I uppsatsen undersöks således enbart den s.k. naturliga befolkningstillväxten.

⁵⁵ Idensalmi, födda och begravda 1805–1810, TK 1455; Ilmola födda och begravda IK416; Jalasjärvi födda och begravda UK144; Kauhajoki födda och begravda, HisKi-databasen; Kurikka födda och begravda, HisKi-databasen; Peräseinäjoki födda och begravda, HisKi-databasen.

i Hollola minskade. I jämförelse med Idensalmi och Ilmola var befolkningsbortfallet emellertid litet, nio promille. I de undersökta österbottniska och savolaxiska socknarna var året 1809 inte lika dystert som det föregående, men i Hollola steg folkminskningen till 27 promille (nästan 200 personer) år 1809. Orsaken var en fortsatt låg nativitet i kombination med ökad dödlighet. I Nordmaling uppvisar endast år 1809 en minskning i befolkningstillväxten, men förändringen var relativt drastisk. Folkminskningen i Nordmaling var 46 promille (128 personer), i synnerhet just p.g.a. den stora dödligheten. Annars växte befolkningen där årligen med 10–25 promille. År 1810 ökade folkmängden i var och en av undersökningssocknarna. Nativitetssiffrorna var i Idensalmi och Hollola t.o.m. högre än år 1807.⁵⁶

Figur 1. Undersökningssocknarnas naturliga befolkningstillväxt åren 1805–1810 (%).

Obs: Den naturliga befolkningstillväxten har anpassats efter folkmängden år 1805 förutom i Hollola, där 1800 års folkmängd har använts. Siffrorna är således riktiga.

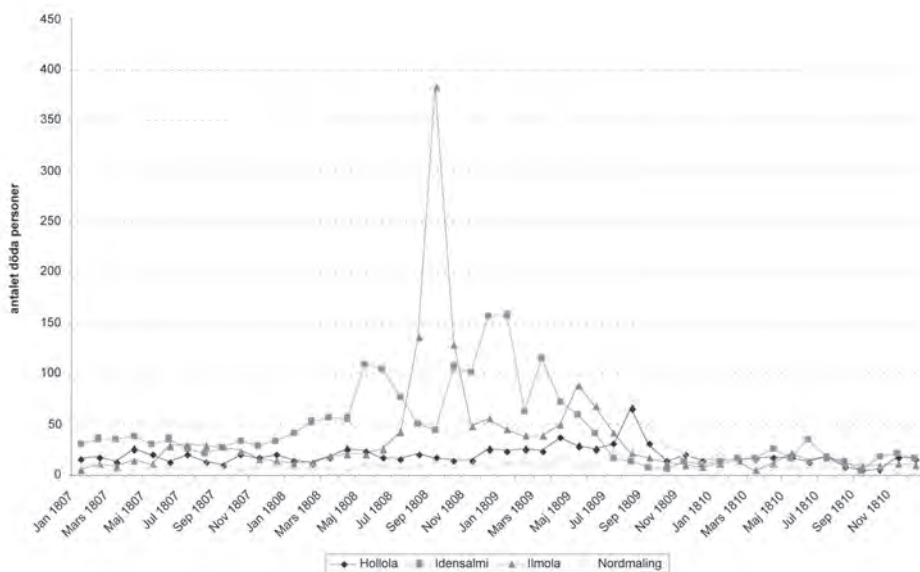
Källor: Förteckningar över döpta och begravda i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling församlingar.

⁵⁶ Hollola födda och begravda TK304; Idensalmi, födda och begravda 1805–1810, TK 1455; Nordmaling födda och begravda 1805–1810, födda: SE/HLA/1010141/C/3, SE/HLA/1010141/C/4.

Tidsmässiga variationer i dödligheten

Om man granskar utvecklingen i dödligheten med en månads noggrannhet framkommer stora tidsmässiga och lokala skillnader i antalet döda i undersökningssocknarna (Figur 2). I Ilmola koncentrerades den höga dödligheten till en period hösten 1808, i synnerhet till september. I Idensalmi däremot förblev dödligheten hög under en längre tid, från våren 1808 till nästa vår 1809. Å andra sidan verkar dödligheten däremellan ha ökat även på ett säsongsbetonat sätt. I Hollola och Nordmaling ökade dödligheten märkbart först under år 1809. Visserligen koncentrerades dödligheten även i dessa socknar till en kortare period, sensommaren och hösten 1809.

Figur 2. Antalet döda (begravda) månadsvis i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling åren 1807–1810.

Källor: Förteckningar över begravda i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling församlingar 1807–1810.

Genom att granska dödligheten i förhållande till krigshändelserna är det möjligt att klargöra krigets kortsiktiga verkningar på lokalbefolkningen. I Ilmola koncentrerades dödligheten år 1808 till 70 procent på tre månader,

augusti–oktober. Sommaren 1808 hade varit orolig i socknen, eftersom både svenska och ryska trupper rörde sig i trakten i månadsskiftet juli–augusti. I synnerhet i september dog en exceptionellt stor del av befolkningen, antalet döda uppgick till nästan 400. Den ytterst intensiva och relativt stora ökningen i dödligheten i socknen berodde framför allt på en rödsotepidemi. Dödligheten fortsatte att vara hög ända fram till augusti 1809, under denna tid dog varje månad markant fler sockenbor än vanligt. Den ökade dödligheten avtog först i slutet av år 1809 och fr.o.m. september 1809 var antalet döda nästan utan undantag lägre än år 1807.

I Idensalmi inföll månaderna med stor dödlighet på våren 1808 och på båda sidorna om årsskiftet 1809. Dödligheten hade börjat stiga redan i inledningsskedet av kriget, i mars 1808, då svenskarna retirerade norrut. I början av maj förekom flera s.k. bondeuppror i socknen samt sammandrabbningar mellan svenska och ryska soldater, vilket mångdubblade tillfällena för smittospridning bland lokalbefolkningen. I maj och juni var antalet döda 3,5 gånger större än vanligt.⁵⁷ Sommaren 1808 minskade dödligheten, men den var fortfarande högre än normalt. Idensalmiborna hade fortgående kontakt med Sandels trupper i Kuopiotrakten. Månaderna med den största dödligheten låg emellertid ännu framför dem. I oktober började båda arméernas närvaro i socknen märkas i den hastigt stigande dödligheten orsakad av sjukdomar. I oktober–november 1808 var siffran igen drygt 100 döda per månad. Dödligheten var som störst i december–januari 1808–1809 (närmare 160 döda/månad), varefter situationen började stabiliseras.

I Hollola var antalet döda krigsåret 1808 inte märkbart större än under ett normalt år. Socken stod med undantag av februari 1808 nästan helt utanför krigshändelserna och där vistades inte heller stora trupper. I krigets inledningsskede var prevalensen i armén ännu inte så hög, vilket skonade befolkningen i Hollola. Inte heller där undgick man ändå farsoter i och med att Hollola låg på ett centralt trafikerat område, vilket utsatte befolkningen för farsoter. Tidsrymden när epidemin härjade i Hollola såg emellertid anorlunda ut än i de trakter där det förekom flera sammandrabbningar mellan arméerna. Först sommaren 1809 cirkulerade en dödlig magsjukdomsepidemi, som med en liten reservation kan tolkas som rödsot. Epidemin nådde sin höjdpunkt i augusti. Dödligheten var märkbart hög under år 1809, i

⁵⁷ Sammanlagt över 100 döda i månaden i jämförelse med föregående års månatliga medeltal döda (31 döda).

medeltal dog 29 Hollolabor i månaden, vilket var ungefär dubbelt fler än föregående eller följande år. Under åren 1807–1810 var skillnaden mellan den lägsta (5 döda) och högsta (66 döda i augusti 1809) dödlighetsmånaden stor i Hollola. Det ger en bra bild av de stora lokala variationer som förekom under undersökningsåren.

Nordmaling befann sig vid sidan om i krigets inledningsskede, och det skedde inga betydande förändringar i dödligheten åren 1807–1808. År 1809 flyttades kriget över till den västra sidan av Bottenviken, och antalet döda ökade märkbart. Samma år dog i medeltal 19 personer varje månad i socknen, medan det åren 1807–1808 i medeltal hade rört sig om sju eller åtta döda i månaden. Dödligheten krigsåret 1809 ökade i synnerhet mot slutet av året: under tidsperioden juli till november dog mer än 20 personer varje månad. I september 1809 steg antalet döda som mest, då var de avlidna 49 till antalet. Året innan hade det i september dött 12 personer.

Farsoterna bakom den ökade dödligheten

Striderna under finska kriget hade endast en liten omedelbar inverkan på dödligheten i undersökningssocknarna. I Ilmola dog mest folk i krigshändelserna, men även där förolyckades endast ett tjugotal personer i våldsamheter anknutna till arméns verksamhet. Dessa offer utgör endast ett par procent av de döda 1808, och de var nästan alla från Kauhajoki kapellförsamling.⁵⁸ I Idensalmi, den undersökningssocken där det till antalet dog flest människor, står det i förteckningen över begravda att endast en civil invånare har förolyckats i egenskap av ”sårad”.⁵⁹ Det finns inga andra hänvisningar till sammandrabbningarna mellan soldater och civila i undersökningssocknarnas förteckningar över begravda. I arméerna höll man en sträng disciplin, således

⁵⁸ Våldsamheterna i kapellförsamlingen hade brutala drag och bestod också av materiell skadegörelse, såsom mordbränder. De ryska trupperna hämnades böndernas plundring av trossavdelningen genom att döda människor med grymma metoder. T.ex. brändes den förra bonden Heikki Antinpoika och torparen Isakki Jaakonpoika på bål. Kauhajoki begravda 1808; Ruismäki, *Kauhajoens historia*, s. 391–392. Mer om händelserna i Kauhajoki se t.ex. Oskar Blomstedt, *Kapina Kauhajoella v. 1808/ kertonut Osk. Blomstedt* (Turku 1862).

⁵⁹ Kollegan i Kuopio trivialskola, magister Johan Niklas Gummerus (född 1745) dog 10.5.1808. Som dödsorsak uppges sårad. Han var en av ledargestalterna för det s.k. bondeupproret i Idensalmi. Magister Gummerus deltog i sammandrabbningen i Valkeiskylä i Idensalmi den 6 maj 1808, sårades och dog några dagar senare. Han var en av de förmögna och mest bildade männen i Idensalmi socken. Han ägde Åkersund gård. Se t.ex. <http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/>.

När det kom soldater till socknen ökade risken för att lokalbefolkningen skulle drabbas av epidemier. Illustration i Fänrik Ståls sägner (Albert Edelfelt).

användes inte särdeles mycket våld mot civilbefolkningen i dessa socknar.⁶⁰ Orsaken till den ökade dödligheten fanns på annat håll.

Vi har på basis av församlingarnas förteckningar över begravda undersökt civilbefolkningens dödsorsaker sockenvis. Dödsorsakerna fastställdes närmast utifrån uppgifter från anhöriga och i sista hand utifrån prästerskapets slutsatser. En del präster hade kunskap om sjukdomarnas beskaffenhet, medan en del upptecknade sjukdomssymptomen som dödsorsak, vilket ökar brokigheten i uppteckningarna. T.ex. bokförde den tillförordnade kyrkoherden i Hollola, David Lönneström, magsmärtor som dödsorsak för många avlidna genom att använda sjukdomsbenämningen ”lifsjucka”, medan rödsoten samtidigt härjade i grannsocknen. Å andra sidan ansvarade under hela kriget f.d. professorn, kyrkoherde Frosterus, för de noggrant antecknade dödsorsakerna i Ilmola moderförsamling. Under kriget var det endast beträffande små barn

⁶⁰ I undersökningssocknarnas förteckning över döda finns inte rotesoldater som dött i strider upptecknade. T.ex. nämns i Idensalmi sockens förteckning över döda endast två soldater som avlidit av sina skador, men även de var uppenbarligen endast på genomresa till sina hemtrakter. Även om man räknade med dem som dog vid fronten i socknens statistik skulle deras andel av antalet döda ändå förbli liten. T.ex. dog 40 rotesoldater ur Idensalmi kompani i kriget. Antalet är ett par procent av alla döda. Namn Rulla öfver Idensalmi Compagnie för år 1808, Riksarkivet, Helsingfors, samlingen Finska kriget 1808–1809, I A1.

han tillgrep uttrycket okänd sjukdom.⁶¹ Den tillförordnade kyrkoherden i Idensalmi Pehr Johan Collan använde å sin sida angivelser från tabellverket i sin sjukdomskategorisering, således dog t.ex. över hälften av Idensalmiborna under krigsåren i feber, utan att det närmare framgick vilken typ av feber. I Nordmaling var dödsorsaksuppteckningarna för de vuxnas del mångsidiga med hänvisningar till själva sjukdomen.⁶² Det är således viktigt att förhålla sig kritiskt till de statistiska slutsatserna grundade på dödsorsakerna.⁶³ Fastän det är enskilda sjukdomar som behandlas i undersökningen kan det finnas flera olika sjukdomar bakom dem, och det går inte alltid att uppnå en exakt och pålitlig diagnos.

Trots variationerna i bokföringen framgår av förteckningarna orsakerna till den största dödligheten i socknarna under kriget. I huvudsak var det fråga om olika febersjukdomar, rödsot och smittkoppor.⁶⁴ Dessa sjukdomar var även under fredsåren relativt allmänna dödsorsaker och spred sig säsongartat bland befolkningen med några års mellanrum. Under finska kriget var det emellertid fråga om häftigare och för civilbefolkningen ödesdigrare epidemier än vanligt.⁶⁵ Utsocknes gäster ökade i princip alltid insjukningsrisken och under finska kriget fanns det i en del av undersökningssocknarna flera

⁶¹ Kyrkoherden i Ilmola Eerikki Juhana Frosterus (1776–1826) var professor vid Åbo Akademi innan han kom till Ilmola. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen*, s. 776–777.

⁶² En bred definition av sjukdomstyper var ett tillvägagångssätt som inte enbart användes av präster. T.ex. uppgav man i armén ofta en sjukdom med namnet ”fältsjukan” som dödsorsak, vilket kunde avse flera sjukdomar såsom rödsot, nervfeber och fläckfeber. I dessa brett definierade sjukdomar dog svenska soldater framför allt i Torneå vintern 1809. Lindén, *Sjukvård och läkare*, s. 95–97; Lähtenmäki, ’Tautinen sota’, s. 451; Se också Tom Ericsson, ’War and Local Society – Social and Demographic Changes after the War between Sweden and Russia’, Fred Sandstedt (ed.), *Between the Imperial Eagles*, s. 337–347.

⁶³ Det medicinska kunnandet och diagnostiseringsförmågan var bristfälliga – eller åtminstone avvek de märkbart från vår tid. T.ex. i Nedertorneå, där dödligheten torde ha varit bland de högsta i Finland under kriget, utgjorde olika febersjukdomar, rödsot och koppor ”endast” 59 procent av dödsorsakerna. Lähtenmäki, ’Tautinen sota’, s. 451. Om sjukdomarnas symptom se t.ex. Heikki S. Vuorinen, *Tautinen historia*, (Tampere 2002), s. 328–333.

⁶⁴ Idensalmi församling, befolkningstabell 1808–1809, VÅ 98; Ilmola begravda; Jalasjärvi begravda; Kauhajoki begravda; Kurikka begravda; Peräseinäjoki begravda; Hollola begravda; Nordmaling begravda.

⁶⁵ T.ex. om dödsorsaker i Savolax och Tavastland under 1800-talets första decennier, se Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena 1721–1870. Savon historia III* (Kuopio 1960), s. 460; Antti Rosenberg, ’Väestöolot’, Jorma Tuominen et al. (toimituskunta), *Hämeen historia III:2. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870* (Hämeenlinna 1976), s. 23–25.

tusentals utländska eller utsocknes soldater inkvarterade samtidigt. Det var svårt att undvika kontakt mellan civila och soldater, och då epidemin fått fäste spred den sig snabbt via dagliga kontakter bland ortsbefolkningen.⁶⁶

Olika ofarliga febersjukdomar utgjorde i form av epidemier under nöd- och krigsåren allvarliga hot mot en utarmad och undernärd befolkning med sänkt immunförsvar. Kyrkoherden i Idensalmi skilde under krigsåren inte mellan olika febersjukdomar, men i Ilmola, Hollola och Nordmaling dog folk i feberaktiga sjukdomar som ”bröstfeber”, ”flussfeber”, ”hetsig feber” samt ”rötfeber” och ”nerfveber”.⁶⁷ Dessa sjukdomar var olika till sin natur, men de utmärktes alla av en kraftig feber, vilket i Idensalmi antecknades som den enda dödsorsaken.

En farsot som ofta förknippas med krigsåren var rödsot, som härjade som epidemi i den svenska armén hösten 1808. Den bacillära dysenterin (rödsot) var en synnerligen smittosam tarmsjukdom, vars symptom var hög feber och diarré. P.g.a. den blodiga diarrén var sjukdomen i praktiken även för en lekman lätt att känna igen. En del av de dödsorsaker som diagnostiserats som rödsot kan emellertid ha varit tyfus, som också spreds via dricksvatten och mat. Tyfusens och rödsotens offer dog uthungrade, utmattade och uttorrade. I allmänhet avled de inom några veckor.⁶⁸ Rödsot förekom också under fredstid, då bröt den vanligtvis ut i slutet av sommaren. Epidemin räckte i allmänhet fram till den första kölden.⁶⁹

Smittkoppor hade ett skrämmande rykte i början på 1800-talet, bl.a. p.g.a. att en smittkoppspestidemi 1803 dödade en fjärdedel av alla avlidna i Finland. Sjukdomen var ytterst förödande då den spred sig till avskilda landsbygdssamhällen.⁷⁰ Smittkoppsviruset kunde färdas långt med vinden

⁶⁶ Om sjukdomar se Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 237–245.

⁶⁷ De samtida benämnde febersjukdomens dödsorsak oftast som enbart feber, exakta uppgifter finns således inte om feberns specifika natur. Om olika febersjukdomar se t.ex. Vuorinen, *Tautinen historia*, s. 317–322.

⁶⁸ Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 265–266.

⁶⁹ Den som insjuknade i rödsot, d.v.s. dysenteri, kunde behöva tömma sina tarmar hundratals gånger om dygnet. Om avföringen kom i kontakt med mat, dricksvatten eller flugor spred sig sjukdomen vidare. Mika Kallioinen, *Rutto & rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa* (Jyväskylä 2009), s. 80–82; Lena Huldén, *Kuusijalkainen vihollinen. Niveljalkaisten vaikutus länsimaiseen sodankäyntiin* (Helsinki 2008), s. 119. Verket utkom år 2006 på svenska med titeln *Den sexbente fienden*.

⁷⁰ Vuorinen, *Tautinen historia*, s. 130–131.

och smittan bevarades aktiv i t.ex. insjuknade soldaters kläder.⁷¹ De som insjuknade i sjukdomen stod i huvudsak inför två scenarion: antingen dödade sjukdomen sitt offer eller så gav den upphov till ett långvarigt immunförsvar. Ca en tiondel av de insjuknade dog i smittkoppor, sjukdomsfallen var således alltid märkbart fler än antalet avlidna. Sjukdomen förekom i början av 1800-talet närmast i form av en barnsjukdom.⁷² Det existerade ett vaccin mot smittkoppor, men det blev vanligt i vidare kretsar först efter finska kriget.⁷³

De lokala variationerna i dödsorsakerna

Det förekom variationer i dödsorsakerna mellan socknarna, men vissa epidemier går att skönja trots skillnaderna i prästernas bokföringspraxis. År 1808 var rödsot, febersjukdomar och smittkoppor förklaringen till 80 procent av dödsfallen bland Idensalmiborna. Ännu följande år dog nära hälften av de avlidna i någon av dessa tre sjukdomstyper. Enligt kyrkoherdens anteckningar dog ungefär var sjätte avliden i Idensalmi under krigsåren i rödsot, som epidemiatart började sprida sig i socknen i september 1808 och härjade ända in på det nya året 1809. Olika febersjukdomar var den andra sjukdomstypen som var vanlig i Idensalmi det första krigsåret (närmare 450 fall), de var också ett gissel ännu följande år (350 fall). Febersjukdomarna uppträdde relativt jämnt hela året.

I de undersökta socknarna plågades i synnerhet Idensalmi av smittkoppor, som orsakade ungefär en tiondel av dödsfallen. Senast i maj 1808 började smittkoppor dyka upp i Idensalmi, som i början av månaden hade varit föremål för livlig militär aktivitet. Epidemin förblev relativt livskraftig ända fram

⁷¹ Huldén, *Kuusijalkainen vihollinen*, s. 29.

⁷² Kallioinen, *Rutto & rukous*, s. 52.

⁷³ I Europa började man med koppypmpning i början av 1700-talet, men i Finland utfördes den första vaccineringen först i mitten av seklet. Vuorinen, *Tautinen historia*, s. 132–133. I undersökningssocknarna varierade tidpunkten för när man inledde vaccineringar mot smittkoppor. I Idensalmi inledde man år 1804 en allmän vaccinering av barn, allt som allt hade drygt 100 barn fått vaccin. Till en början såg vaccinet ut att ge resultat, men under finska kriget spred sig smittkoppor i socknen med samma intensitet som under de tidigare svårare epidemiären. Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia*, s. 381. I Ilmola hade man i början av 1800-talet fått bukt med smittkoppor tack vare effektiv vaccinering. Vaccinationen var inte obligatorisk och en del barn vaccinerades inte. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen*, s. 69–71. I Tavastland började man med vaccinationer sockenvis under den första hälften av 1800-talet, men Hollola fick kompetenta vaccinerare först på 1820-talet. Rosenberg, 'Väestölot', s. 19; Kuusi, *Hollolan historia*, s. 268. I Nordmaling började man vaccinera under andra hälften av 1700-talet till följd av stora epidemier. Under finska kriget dog ingen i Nordmaling i smittkoppor. Lundkvist, *Hembygdsvoken*, s. 252–253.

till augusti 1808, och det förekom enskilda dödsfall ännu under 1809. Även i Idensalmi var nästan alla som dog i kopporna åren 1808–1809 under 15 år. Trots vaccinering spred sig smittkopporna under finska kriget i socknen med samma intensitet som under de tidigare epidemiåren.⁷⁴ Smittkoppor förekommer emellertid inte nämnvärt i de övriga socknarnas förteckningar över döda: i Ilmola, Hollola och Nordmaling nämns smittkoppor endast i enstaka fall. Detta är inte särskilt överraskande, eftersom smittkoppor till sin natur spred sig som lokala epidemier, de påträffades ofta i socknar inom samma landskap under olika år.⁷⁵

Den klart främsta dödsorsaken i det krigstida Ilmola var rödsot: sju av tio avlidna dog i rödsot år 1808. Epidemin koncentrerade sig till slutet av sommaren, som var en gynnsam tid för spridningen av sjukdomen. Slutet av juli och början av augusti betraktades som en kritisk tidpunkt, då vädet hade varit varmt tillräckligt länge.⁷⁶ Den synnerligen häftiga rödsoten följdes i Ilmola av en rötfeberepidemi, i vilken var tredje avlidna 1809 mötte sitt öde. Någon liknande rötfeberepidemi verkar inte ha uppstått på de övriga undersökningsorterna. I Kurikka kapellförsamling härjade därtill en kraftig tyfusepidemi, som var som dödligast i början av året 1809. Då dog 53 Kurikkabor i sjukdomen, d.v.s. hälften av alla avlidna i kapellförsamlingen det året. Under båda krigsåren dog 19 personer i första hand bosatta i Ilmola moderförsamling i lungdot. Storsocknens befolkning plågades också av olika febersjukdomar, t.ex. bröstfeber, flussfeber och hetsig feber.

Epidemierna verkar inte ännu ha spridit sig i Hollola under det första krigsåret, i och med att dödsorsakerna år 1808 inte märkbart förefaller ha skilt sig från dödsorsakerna i början av 1800-talet. Visserligen redogjorde man oftast för dödsorsakerna med hjälp av symptom, inte med namn på sjukdomen. År 1808 blev Hollolaborna dödligt sjuka av magsjukdomar (29 %), andnöd (15 %), bölder eller svullnader (15 %), ålderdom (9 %), hetsig feber (6 %) och flussfeber (5 %). År 1809 var läget ett annat, då plågades Hollolaborna av en ihärdig magsjukdomsepidemi som uppgavs som dödsorsak för hälften av de avlidna. Epidemin var som värst i augusti, då 80 procent av de avlidna dog som en följd av dess symptom. I grannsocknen har prästerna bokfört en

⁷⁴ Idensalmi, begravda 1808–1809; Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia*, s. 381.

⁷⁵ Kallioinen, *Rutto & rukous*, s. 54.

⁷⁶ Rödsoten var ett gissel även senare under 1800-talet. Den plågade storsocknens befolkning på nytt t.ex. år 1819 då ryska soldater var inkvarterade i landskapet. Alanen, *Ilmajolki vuoden 1809 jälkeen*, s. 72; Kallioinen, *Rutto & rukous*, s. 82.

rödsosepidemi, det är således synnerligen troligt att magsjukdomsepidemin i Hollola var rödsot. T.ex. dog nästan hälften av de avlidna i Asikkala i rödsot 1809.⁷⁷

I Nordmaling var dödligheten år 1808 ännu inte avvikande, eftersom krigshändelserna och soldaterna höll sig på östra sidan av Bottenviken. Visserligen plågades socknen i början av 1800-talet av en hög barndödlighet i synnerhet bland barn under ett år, och som i böckerna upptecknades som okänd sjukdom. Dödligheten till följd av finska kriget började stiga i Nordmaling följande sommar. År 1809 dog var fjärde i tyfus och var femte i rödsot. Ännu långt efter att sommarhettan upphört och fredsavtalet hade undertecknats avled flera personer i dessa sjukdomar. Spåren efter kriget märktes i socknen även i januari 1810, då två av fem dog i tyfus. Utöver farsoterna besvärades Nordmalingborna av lungdot: 21 personer dog i lungdot 1809, vilket var nästan dubbelt mer än föregående år (12 personer). I Nordmaling uppgavs "fältfeber" som dödsorsak för två personer.⁷⁸ Fältfeber förknippas allmänt enbart med krigstid och arméer⁷⁹, men i undersökningsområdena dog människor, med undantag för två Nordmalingbor, i samma sjukdomar som under fredsåren. Under krigstid var epidemierna allmänt häftigare.

De avlidnas åldersstruktur åren 1807–1810

Befolkningsbortfallet i finska kriget drabbade framför allt civilbefolkningen, och det invercade i lika hög grad på dödligheten bland både kvinnor och män.⁸⁰ Ingen enskild åldersgrupp besparades från krigets inverkan, i och med att åldersstrukturen bland de avlidna i undantagsförhållanden verkar skilja sig från fredsår. Vi analyserar dödligheten och antalet döda i undersökningssocknarna i fyra åldersgrupper. Jämförelsen görs mellan spädbarn (barn under ett år), barn (1–15 år), unga och vuxna i arbetsför ålder (16–60 år) och äldre (över 60 år). (Bilaga 2.)

⁷⁷ Asikkala begravda 1809, Genealogiska Samfundet i Finland, HisKi-databasen.

⁷⁸ Torparparet Carl Bergman och Greta Hansdotter avled i augusti 1809 i denna brett definierade sjukdom som var vanlig i armén. Greta Hansdotter dog den 10 augusti och Carl Bergman den 11 augusti. Nordmaling begravda.

⁷⁹ Se t.ex. Lähtenmäki, 'Tautinen sota', s. 451; Ericsson, 'War and Local Society', s. 337–347.

⁸⁰ Dödlighetens fördelning enligt kön har här inte undersökts enskilt. För mer om ämnet se t.ex. Kari Pitkänen, 'Kärsimysten ja ahdingon vuosikymmen – 1860-luvun yleiskuva', Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen, Hannu Soikkanen (toim.), *Kun halla näälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Helsinki 1991), s. 27.

Eino Jutikkala har i sin forskning visat att de avlidnas åldersstruktur i allmänhet var avvikande under katastrofår, i synnerhet var 1–9-åringarnas andel högre än vanligt. Barn i denna ålder hade ännu inte byggt upp ett immunförsvar mot de regelbundet återkommande farsoterna, såsom smittkopps- och mässlingsepidemier.⁸¹ Den höga barndödligheten var vardag i början av 1800-talet. T.ex. var andelen avlidna under 15 år i Savolax 61 procent i början av århundradet och 52 procent tio år senare. Även i Tavastland översteg dödligheten bland barn under tio år oftast hälften.⁸² Under finska kriget var barndödligheten likaså hög. I undersökningssocknarna utgjorde åldersklasserna under 16 år över hälften av de avlidna åren 1807–1810, det enda noterbara undantaget var Idensalmi och Ilmola år 1809, då dödligheten bland spädbarn och barn stannade under 40 procent av de avlidna. I Hollola och Nordmaling utgjorde barn under 16 år majoriteten av de avlidna under bägge krigsåren.

Barndödlighet avsåg i början av 1800-talet närmast dödligheten bland spädbarn, d.v.s. barn under ett år. Till antalet förblev dödligheten hög bland spädbarn också under krigsåren.⁸³ Visserligen minskade dödligheten bland barn under ett år i Hollola och Ilmola under bägge åren, vilket till största delen kan förklaras med en lägre nativitet. I Hollola sjönk den relativa andelen avlidna barn under ett år som lägst till 13 procent av de avlidna (år 1809), men den steg redan följande år ovanligt högt, till 41 procent.⁸⁴ Spädbarnens relativa andel av de avlidna minskade under krigsåren i synnerhet i Ilmola, där över hälften av de avlidna 1807 hade varit spädbarn.⁸⁵ År 1808 var andelen inte större än 12 procent. I Idensalmi drabbade den växande dödligheten år 1808 också spädbarn, som dog i större antal än föregående år. Deras andel under krigsåren höll sig emellertid endast kring tio procent av alla avlidna. I Nordmaling steg dödlighetsiffrorna för små barn år 1809. I jämförelse med de finska undersökningssocknarna var spädbarnsdödligheten i Nordmaling

⁸¹ Eino Jutikkala, 'Asutus ja väestö', Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen & Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 157; Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriäiviöjoja* (Porvoo 1994), s. 68–69.

⁸² Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena*, s. 55; Rosenberg, 'Väestöolot', s. 17.

⁸³ I förteckningen över begravda saknas troligtvis en del av dem som dött som alldeles små. Jfr Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä*, s. 103.

⁸⁴ Minskningen av de små barnens relativa andel förklaras av en ökande dödlighet bland vuxna.

⁸⁵ Detta förklaras av en kikhostepidemi i Ilmola år 1807, i vilken rentav en tredjedel av alla avlidna dog det året. Kikhosta var framför allt känd som en barnsjukdom. Vuorinen, *Tautinen historia*, s. 329.

avvikande, i och med att dödssiffrorna för barn under ett år hela tiden var höga och att 1809 års minskade andel berodde på en ökad dödlighet i de andra grupperna.

Under krigsåren steg antalet döda barn under 16 år i de fyra undersökningssocknarna. Särskilt påfallande var 1–15-åringarnas dödssiffror i Ilmola, där dödligheten i denna åldersgrupp steg åttafaldigt från år 1807 till 1808. I Idensalmi tredubblades och i Hollola fördubblades de motsvarande siffrorna, i Hollola dock först under det andra krigsåret. Där dog största delen av barnen i rödsot. I Nordmaling fyrdubblades 1809 för en tid antalet avlidna barn under 16 år. Där dog barnen i samma sjukdomar som de vuxna. I Hollola, Idensalmi och Ilmola steg 1–16-åringarnas andel av de avlidna under det första krigsåret till närmare 40 procent. I Nordmaling översteg denna åldersgrupps andel inte en fjärdedel ens år 1809.

I undersökningssocknarna går det att notera klara skillnader i dödligheten bland den vuxna befolkningen. Epidemierna åren 1808–1809 drabbade i Ilmola och Idensalmi exceptionellt många personer i åldern 16–60 år. I Ilmola förlorade över 300 vuxna livet år 1808, vilket var hela tolv gånger fler än år 1807. År 1809 var dödligheten bland den vuxna befolkningen fortsatt hög. I Idensalmi å sin sida dog år 1808 lika många 16–60-åringar i epidemier som det sammanlagda antalet döda föregående år. Antalet döda vuxna enbart tredubblades, i och med att det i Idensalmi p.g.a. missväxtåren redan tidigare var högre än i de övriga socknarna. Ännu 1809 var vuxendödligheten i Idensalmi hög, över 260 vuxna. Antalet avlidna var år 1810 litet i socknen, men de arbetsföras andel av alla avlidna var fortsättningsvis märkvärdigt hög, vilket torde förklaras av att nödåren fortsatte. Även i Hollola och Nordmaling ökade dödligheten bland den vuxna befolkningen, men den överskuggades av den stora barndödligheten.

Den vuxna befolkningens andel av de avlidna var under undersökningsperioden relativt sett störst i Idensalmi, som mest (år 1809) var närmast varannan och som minst (år 1807) nära var tredje som dog i socknen i åldern 16–60 år. I Ilmola var det endast under krigsåren som dödligheten bland vuxenbefolkningen var avvikande hög. Även där var i synnerhet 1809 de vuxnas relativa andel av de avlidna hög, 46 procent. I Hollola och Nordmaling var de vuxnas relativa dödlighet inte lika stor, även om den också steg till nära 30 procent. Beträffande Idensalmi och Ilmola går det att göra den grova bedömningen att epidemierna i första skedet oftast angrep barn, och först därefter klart mer än vanligt de vuxna. För att bestyrka denna slutsats behövs ändå mer forskning.

Den allmänt ökade dödligheten under krigsåren drabbade också åldringar. Hög ålder eller ålderdomssvagheter var en allmän dödsorsak⁸⁶, men under epidemitider kunde denna beteckning dölja den verkliga dödsorsaken. Visserligen antecknades olika sjukdomar och symptom som dödsorsak även för äldre personer. Andelen avlidna över 60 år låg i undersökningssocknarna på 11–19 procent. Deras andel ökade inte märkbart under krigsåren, även om de till antalet dog i större mängder. T.ex. dog i Ilmola år 1807 35 personer över 60 år, medan antalet året därpå var hela 135. Även i Idensalmi dog åldringar under finska kriget i märkbart högre grad än under de föregående och efterföljande fredsåren. Då det år 1807 dog ett femtiotal personer över 60 år, dog närmare ca 100 av dem det första krigsåret. I Hollola dog i allmänhet färre åldringar än spädbarn, men år 1809 dog flera personer över 60 år än barn under ett år. Samma fenomen märks i Idensalmi under bägge krigsåren. I Nordmaling var de avlidna över 60 år mer än två gånger flera 1809 än under de övriga undersökningsåren.

Kriget och dödligheten på lokalnivå

Dödligheten varierade i början på 1800-talet i Finland även under fredstid, men den ökning i dödligheten som finska kriget orsakade var emellertid påfallande och ställvis t.o.m. exceptionell för hela befolkningens del. Arméernas närvaro hade ett klart samband med att epidemier uppstod och spred sig bland befolkningen, vilket Idensalmi och Ilmola är exempel på. På dessa orter sammanföll striderna och upproren med de höga dödlighetsciffrorna. Enbart plikten att föda och underhålla armén hade en ökande inverkan på dödligheten, vilket Nordmaling är ett bra exempel på. Dödligheten steg också i de områden där armén inte verkade aktivt, såsom i det pacificerade södra Finland och Hollola. Efter att epidemierna en gång uppkommit spred de sig till stora delar av riket, också dit där det inte förekom strider eller fanns inkvarterade soldater. Epidemierna marscherade i egen takt och riktning.

I undersökningssocknarna var befolkningsökningen under krigsåren i huvudsak negativ, vilket berodde både på en ökad dödlighet och på lägre nativitet. Hollola fick erfara kriget redan från de första dagarna, vilket syns i de krympande befolkningsciffrorna redan år 1808. Det var emellertid inte en följd av ökad dödlighet utan av en nedgång i nativiteten. Visserligen var kriget ännu inte närvarande i västerbottniska Nordmaling år 1808, men desto

⁸⁶ Kustaa H. J. Vilkkunen, 'Ikäihmiset ja vanhuuden tauti 1750–1900', Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Vanhuus vaivat erilaiset*, Jyväskylän historiallinen arkisto vol. 4 (Jyväskylä 1999), s. 43.

kraftigare 1809. Befolkningsminskningen var störst i de undersökningssocknar som led mest av krigsoperationerna, d.v.s. Idensalmi och Ilmola. Detta berodde framför allt på en ökad dödlighet, även om också nativiteten var lägre än i fredstid. Under krigsåret 1808 minskade befolkningen i bägge socknarna med över 600 personer.

Den krigstida dödligheten var exceptionellt hög i hela riket, men den varierade även märkbart sockenvis. Av undersökningssocknarna var förlusterna i Ilmola relativt sett störst, i och med att dödligheten 1808 låg på 100 promille. Även i Idensalmi var förlusterna stora, närmare 90 promille. I Idensalmi var den ökade dödligheten säsongsbetonad och varade längre. Detta kan sammankopplas med arméernas förflyttningar och vistelse på orten. Även i Ilmola ökade dödligheten allmänt under kriget, men dödligheten var särskilt hög under sensommaren och i början av hösten 1808, strax efter striderna på orten. Då var dödsorsaken i nästan samtliga fall den rödsotepidemi som spridit sig i trakten, vilket också var en av de allmännaste dödsorsakerna i hela landet.

I jämförelse med Idensalmi och Ilmola påverkade epidemierna på ett annat sätt dödsiffrorna i Hollola och i Nordmaling, vilkas roll under kriget också var en annan. Nordmaling stod utanför striderna, men även där blev dödlighetssiffrorna höga. Efter att kriget år 1809 hade flyttat över till det egentliga Sverige steg den relativa dödligheten i Nordmaling nästan lika högt som i Idensalmi och Ilmola under det värre krigsåret 1808. I Nordmaling kan den höga dödligheten kopplas samman med soldaterna som var inkvarterade i socknen. Trots att man befann sig utanför de egentliga krigsoperationsområdena gick man inte säker från farsoter, det visar t.ex. Hollolas öde. Dödlighetssiffrorna i Hollola nådde inte de övriga undersökningssocknarnas siffror, men inte heller Hollola skonades från sjukdomsepidemier som spred sig till socknen sensommaren 1809, då kriget i praktiken var över.

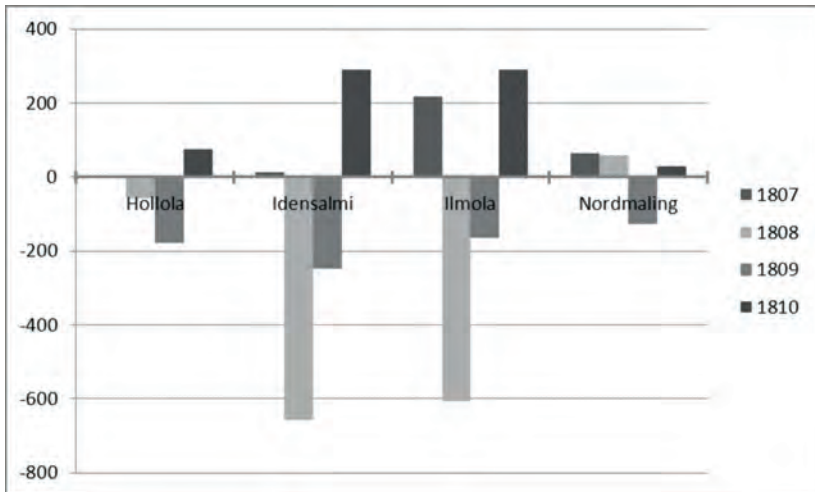
Kriget drabbade inte alla åldersklasser jämlikt. Stor barndödlighet var typiskt för katastrofår, men under finska kriget var barnens andel av alla avlidna anmärkningsvärd bara i Hollola. I de övriga socknarna stod den ökade dödligheten bland barnen i skuggan av den större dödligheten bland den vuxna befolkningen. Dödligheten bland vuxna var redan år 1808 anmärkningsvärd i Idensalmi och Ilmola, men särskilt svår blev situationen följande år då närmare hälften av de avlidna var vuxna i arbetsför ålder. Detta kan inte ha undgått att påverka den ekonomiska utvecklingen i området.⁸⁷ En

⁸⁷ Om de idensalmiska familjernas ekonomiska utmaningar efter kriget, se Jaana Luttinens uppsats i detta nummer av *HTF*.

liknande dödlighet bland den vuxna befolkningen kan inte skönjas i Hollola eller i Nordmaling, där dödligheten bland små barn förblev hög under hela början av 1800-talet.

De krigstida skillnaderna mellan undersökningsområdena syns i såväl de dödas antal och åldersstruktur som i dödsorsakerna och tidpunkterna för sjukdomsepidemierna. Genom att granska dessa fyra socknar har avslöjande skillnader blivit synliga, men detta visar inte nödvändigtvis hela bilden av dödligheten under finska kriget. De materiella och personliga förlusterna i kriget kunde fördela sig ojämnt även inom en och samma socken, för att inte tala om hur stora skillnaderna var mellan olika delar av Finland i början av 1800-talet. För att skapa en så heltäckande bild som möjligt borde man undersöka fler och olika socknar. I varje fall berodde skillnaderna i dödligheten under krigsåren i hög grad på ortens andel och betydelse som skådeplats för krigshändelserna.

Bilaga 1. Undersökningssocknarnas naturliga befolkningsstillväxt⁸⁸ åren 1807–1810.

Källor: Förteckningar över döpta och begravda i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling församlingar 1807–1810.

⁸⁸ Skillnaden mellan antalet födda och döda (personer).

Bilaga 2. Den absoluta och relativa åldersstrukturen på döda (begravda) i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling 1807–1810.

	Döda (antal) per åldersgrupp				Åldersgruppens andel (%) av de döda			
	Hollola	Idensalmi	Ilmola	Nordmaling	Hollola	Idensalmi	Ilmola	Nordmaling
År 1807								
under 1	51	67	121	43	25	19	54	52
1–15 år	76	124	41	13	38	35	18	16
16–60 år	40	111	26	12	20	32	12	14
över 60	35	49	35	15	17	14	16	18
summa	202	351	223	83	100	100	100	100
År 1808								
under 1	45	97	112	54	20	10	12	56
1–15 år	72	394	343	12	33	42	38	12
16–60 år	62	352	324	16	28	37	35	16
över 60	41	103	135	15	19	11	15	15
summa	220	946	914	97	100	100	100	100
År 1809								
under 1	43	65	84	72	13	12	19	31
1–15 år	145	154	84	52	43	27	19	23
16–60 år	88	265	202	64	26	47	46	28
över 60	63	77	73	41	19	14	16	18
summa	339	561	443	229	100	100	100	100
År 1810								
under 1	61	64	61	43	41	32	41	41
1–15 år	27	31	27	11	18	16	18	10
16–60 år	40	77	40	29	27	39	27	28
över 60	22	27	22	22	15	14	15	21
summa	150	199	150	105	100	100	100	100

Procentandelarna har räknats ut på basis av det årliga antalet döda i socknen. Källor: Förteckningar över begravda i Hollola, Idensalmi, Ilmola och Nordmaling församlingar 1807–1810.

Finska krigets inverkan på det materiella välståndet

Böndernas förmögenhet i Nordmaling och Ilmola

TIINA HEMMINKI

*Inledning*¹

Finska kriget pågick i Finland och i de norra delarna av det egentliga Sverige under åren 1808–1809. Arméer stred, marscherade på rikets vägar och slog läger i socknarna. Ryssland ville upprätthålla fredliga förhållanden i de ockuperade områdena, och våldshandlingar mellan soldater och civilbefolkningen var sällsynta. Däremot var allmogens tvungen att inhysa, försörja och skjutsa soldater. Omfattningen av allmogens plikter varierade beroende på krigsläget. En stor del av befolkningen dog under krigsåren. Dödliga sjukdomar spreds både inom arméerna och bland befolkningen, vilket ledde till en ovanligt stor dödlighet² åren 1808–1809, som dock varierade i olika områden.³

¹ Jag vill tacka medlemmarna i forskningsgruppen Early Modern Morals vid universitet i Jyväskylä, institutionen för historia och etnologi, för deras kommentarer till tidigare versioner av denna uppsats.

² Dödligheten syftar här på de avlidnas relativa andel av hela befolkningen. Antalet döda syftar på det absoluta antalet döda under en tidsperiod.

³ Se t.ex. Martin Hårdstedt, *Finska kriget* (Stockholm 2006), s. 237–245; K. E. Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809* (Helsingfors 1908); Maria Lähteenmäki 'Tautinen sota', *HAik* 102 (2004); Se också Tiina Hemminki, Jaana Luttinen och Merja Uotila, 'Marcherande epidemier. Dödligheten i finska kriget på lokal nivå' i denna publikation.

Allt detta invercade på familjer, utkomst och livet i alla avseenden, och efter krigshändelserna minskade enstaka familjers förmögenhet.⁴

I den här uppsatsen redogör jag för finska krigets inverkan på allmogens välstånd genom att undersöka enstaka bönders egendom i två socknar, Nordmaling i Sverige och Ilmola i Finland, före och efter kriget. På riksnivå hade ekonomin länge varit relativt stabil, men läget varierade ändå något. Strax efter kriget sjönk reallönerna i Sverige, samtidigt som priset på säd steg. Priselasticiteten på säd var dock större än den på lönerna, vilket ledde till en större förändring i priserna än i lönerna. Det kan sägas att priserna överreagerade på läget.⁵ Orsakerna till denna utveckling är många. Utvecklingslinjerna under dylika längre perioder följer inte nödvändigtvis finska krigets snabba och direkta konsekvenser särskilt när det gäller enstaka personers förmögenhet. Krigshändelserna var inte likadana i rikets alla delar, och så var också de ekonomiska omständigheterna samt befolkningen olika i riket.

Man kan anta att kriget hade olika inverkan i olika områden. En jämförelse mellan två socknar kan ge en mångsidigare bild av krigets inverkan och därför jämförs i föreliggande studie böndernas egendom i två socknar, Nordmaling i Västerbotten och Ilmola i Österbotten.⁶ I jämförelse med de rikaste landskapen i det egentliga Sverige eller i Finland var ingetdera av

⁴ Se också Jaana Luttinens uppsats i denna tidskrift. Förmögenhet definieras här ur ekonomisk synvinkel så att den avser den egendom som bonden under hela sitt liv hade samlat och inte konsumerat. Begreppen rik och fattig betraktas här som två ytterligheter av förmögenhet. Se t.ex. Ilkka Nummela, 'Varallisuus', Pertti Haapala (toim.), *Suomen historian kartasto* (Helsingfors 2007), s.106–107; Ilkka Nummela & Erkki K. Laitinen, *Kuopiolaisten varallisuuserot vuosina 1875–1915*, Snellman-instituutin B-sarja 6 (Kuopio 1985), s. 3; Erkki Markkanen, *Maaseutuväestön varallisuusolot ja luottosuhteet Sisä-Suomessa elinkeinoelämän murroskaudella v. 1850–1914*, *Studia Historica Jyväskylän* 14 (Jyväskylä 1977), s. 22–23. "Bonde" syftar här inte på bönders söner, döttrar, mågar, svärdöttrar, gamla bönder, f.d. bönder eller sådana som levde på undantag. Endast bönder och bondehustrur som ägde en bondgård eller en del av den har tagits med här.

⁵ Johan Söderberg & Svante Larsson, *Reallönindex 1540–1900*, <http://www.riksbank.se/templates/Page.aspx?id=26814>; Rodney Edvinsson, 'The Swedish Crisis Year 1809 in Long-term Economic Historical Perspective', Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne (eds.), *Monetary boundaries in transition. A North European Economic history and the Finnish was 1808–1809* (Stockholm 2010), s. 38–39; Kaarina Vattula (toim.), *Suomen taloushistoria 3. Historiallinen tilasto* (Helsingfors 1983), s. 434–435; Nummela, *Varallisuus*, s. 106.

⁶ Med Österbotten avses här området på östra kusten samt närmaste inlandet i Finland.

de två områdena särskilt förmöget i början av 1800-talet.⁷ Båda socknarna låg i periferin, långt borta från centralorterna, och socknarnas handelsvanor var typiskt lokala. Max Engman har delat in Finland i tre olika områden. Ett av dem, den botteniska regionen, omfattade båda kusterna av Bottenviken, alltså både det svenska Nordmaling och det finländska Ilmola. Typiskt för det här området var att det hade flera hundra år gamla kontakter med Stockholm, vilket det inte hade med S:t Petersburg eller något annat större handelsområde. Österbotten bevarade sina kontakter med Stockholm länge efter år 1809.⁸

Näringsgrenarna i båda socknarna var i stor utsträckning de samma och huvudsakligen jordbruksrelaterade, men det fanns också ett järnbruk i båda socknarna, Olofsfors i Nordmaling och Östermyra i Ilmola. Nordmaling låg i Västerbotten på västra kusten av Bottenviken, medan Ilmola låg i det österbotteniska inlandet. Befolkningen i Nordmaling var ungefär 2 700 år 1805 och ca 2 800 år 1810.⁹ Ilmola var en av de dåtida storsocknarna i Österbotten med fyra kapellförsamlingar (Jalasjärvi, Kauhajoki, Kurikka och Peräseinäjoki).¹⁰ År 1805 bestod Ilmolans befolkning av drygt 8 000 personer, och år 1810 hade antalet stigit till över 9 000 personer. Ilmola var ungefär tre gånger större än Nordmaling. Trots denna skillnad var bondebefolkningen stor i båda socknarna: år 1810 fanns det 486 bondgårdar i Ilmola och 304 i Nordmaling.¹¹

⁷ Harald Stormyr, *Övre Norrlands historia. Del IV Tiden 1772–1810* (Umeå 1974), s. 217–225; Nummela, *Varallisuus*, s. 106.

⁸ Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009), s. 58.

⁹ Om befolkningen i Nordmaling: Befolkningsstatistiska tabeller, Riksarkivet, www.svar.ra.se, Nordmaling SE/HLA/1010141/G I/1, 1749–1843. För mer om Nordmaling och Bjurholm se Tyko Lundkvist, *Hembygdskoken. Nordmalings och Bjurholms socknars historia* (Umeå 1962); om befolkningen i Ilmola år 1805 se Aulis J. Alanen, *Etelä-Pohjanmaan historia* 4, 1, *Istovihasta Suomen sotaan 1700–1809* (Vaasa 1948), s. 338. Om befolkningen i Ilmola år 1810 se Raimo Ranta, 'Talouselämä, asutus ja väestö Etelä-Pohjanmaalla 1809–1917', Maija-Liisa Heikinmäki, Reijo Kallio, Eero Kojonen, Raimo Ranta (toim.), *Etelä-Pohjanmaan historia V. Autonomian kausi 1809–1917* (Vaasa 1988), s. 925. Mer om Ilmola se t.ex. Niilo Liakka, *Ilmajoen piitääjä* (Vaasa 1986); Aulis J. Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen. Tiennäyttäjänä maakunnalle maamiesseura-aikana* (Vaasa 1953). Olikteten mellan befolkningar är inte något problem, eftersom jag här i stället för absoluta siffror jämför proportioner.

¹⁰ I siffrorna för Ilmola ingår inte Seinäjoki och Alavo.

¹¹ Mantalslängder Ilmola 1810, Arkiverket, Digitalarkivet, Korsholms södra fogderi 304; Mantalslängder Nordmaling 1810, Riksarkivet, www.svar.ra.se, Västerbottens län SE/RA/55203/55203.29/120.

Kriget kom till båda socknarna, först till Ilmola 1808 och sedan till Nordmaling 1809. Mindre trupper, såväl svenska som ryska, marscherade 1808 längs vägarna i Ilmola och slog läger där. Allmogen i socknen blev tvungen att försörja och skjutsa soldater. I Kauhajoki kapellförsamling, som hörde till Ilmola, utspelades fem strider. Dessutom gjorde allmogen i Kauhajoki uppror, vilket ryska soldater blodigt hämnades. Till Nordmaling kom kriget sommaren 1809, när finska krigets sista strider pågick i Västerbotten och svenska soldater placerades i socknen. Också Nordmalingborna blev tvungna att inhysa, skjutsa och försörja soldater, men våld förekom inte i Nordmaling.¹² Krigets inverkan på civilbefolkningens liv var ett faktum, också i Ilmola. Strax efter krigets början i februari 1808 kungorde den ryske överbefälhavaren Wilhelm von Buxhoevden för den finska allmogen att alla skador som den ryska armén förorsakade allmogen skulle ersättas. Detta var ett drag i ryssarnas pacifiering, som syftade till att hålla allmogen lugn.¹³ På hösten 1808 inskickade Ilmolaborna totalt 356 ersättningsansökningar¹⁴ på nästan 60 000 riksdaler banko.¹⁵

¹² Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pyllkänän, *Sota Suomesta. Suomen sota 1808–1809* (Helsingfors 2007), s. 70–74, 119, 210–216, 256–289; Liisa Ruismäki, *Kauhajoen historia. Esihistoriasta vuoteen 1918* (Kauhajoki 1987), s. 382–401; Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 558–562; Alanen, *Ilmajoki vuoden 1809 jälkeen*, s. 648–651. För mer om upproret och hämnanden se 'Konturteckningar af –S–N. 1. häftet', *Mordnatten i Kauhajoki. Sann berättelse från sista finska kriget* (Stockholm 1844); Osk. Blomstedt, *Kapina Kauhajoella w. 1808* (Turku 1862); Anders Persson, *1808 Gerillakriget i Finland* (Stockholm 1986), s. 143–150.

¹³ För mer om pacifiering se Merja Uotilas uppsats i denna tidskrift. Ryssland började också kräva trohets- och huldhetssed snart efter krigets början i Finland, också i Österbotten. Nils Erik Villstrand, *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia*, Skrifter utgivna av Svensk-österbottiska samfundet (Vasa 2002), s. 123–140; Nils Erik Villstrand, 'Från konungens undersåtar till kejsarens. Den ryska tro- och huldhetsseden i Vasa län år 1808', Martin Hårdstedt och Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808-09 och slaget vid Oravais i ny belysning* (Oravais 1999).

¹⁴ Ersättningsupplik för åren 1808–1809, Arkiverket, Digitalarkivet, Ilmola 1808–1808 (E:65); se också Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 564–570.

¹⁵ L.G. von Bonsdorff, *Den ryska pacifieringen i Finland 1808–1809* (Helsingfors 1929), s. 388–389; Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 563–571. För mer om ansökningar om ersättningar under och efter finska kriget, se Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa. Venäläisten sotajoukkojen aiheuttamat sotavahingot Suomen sodan 1808–1809 aikana sotatoimien painopistealueella*, licenciatavhandling i nordisk historia, Åbo Akademi 2007.

Dödligheten steg märkbart i Sverige och Finland under krigsåren. Också Nordmaling och Ilmola drabbades av hög dödlighet som en följd av att dödliga sjukdomar spreds bland befolkningen. I Ilmola dog en stor del av befolkningen 1808, sammanlagt 914 personer. Nästan 70 procent av alla döda i Ilmola år 1808 dog under en period på tre månader, från augusti till oktober. I september 1808 var dödssiffran som högst i socknen och uppgick till 400 personer. I Ilmola dog ett ovanligt stort antal vuxna, t.ex. under år 1808 var upp till 35 procent (324 avlidna) av alla döda (914) i åldern 16–60 år.¹⁶ Även om antalet döda sjönk i Ilmola efter hösten 1808, blev antalet döda år 1809 förhållandevis högt, särskilt gällande avlidna vuxna. Andelen avlidna i åldern 16–60 år var så hög som 46 procent, d.v.s. 202 av samtliga 443 avlidna. Man kan säga att ett stort antal vuxna Ilmolabor avled under en period på två år. I Nordmaling dog totalt 229 personer under år 1809, vilket var mer än dubbelt så många som under år 1808. I Nordmaling fördelades dödsfallen jämnare mellan olika åldersgrupper än i Ilmola, och andelen avlidna vuxna steg inte lika markant. I Nordmaling var en tredjedel av alla döda år 1809 i åldern 16–60 år.¹⁷ Den totala dödligheten däremot blev nästan lika hög i båda socknarna. Under år 1808 var dödligheten i Ilmola ungefär tio procent av befolkningen, och i Nordmaling ungefär åtta procent år 1809. År 1807, alltså innan kriget bröt ut, hade dödligheten i Finland varit 2,92 procent och i det egentliga Sverige 2,62 procent.¹⁸ Efter kriget saknades ett stort antal vuxna på åkrarna och gårdarna i de här socknarna, men i övrigt fortsatte livet som förut i båda socknarna efter kriget.

Finland blev en del av Ryssland efter kriget 1809. En sådan politisk förändring kunde knappast i sig ha markanta och direkta följder på allmogens materiella välbefinnande, speciellt eftersom Ryssland lät den svenska lagen förbli i kraft i Finland efter 1809. Den politiska förändringen fick andra typer av följder, och några av dem drabbade även landsbygden kort efter erövringen 1809. En av dessa följder analyseras här, nämligen införandet av den ryska valutan,

¹⁶ I september 1807 dog mindre än femtio personer i Ilmola. Hösten 1808 var hård också i andra områden i Österbotten, se t.ex. Nils Erik Forsgård, *September 1808* (Stockholm & Helsingfors 2008).

¹⁷ Om antalet döda i Nordmaling och Ilmola se Tiina Hemminki, Jaana Luttinen & Merja Uotila, 'Marscherande epidemier' i detta nummer.

¹⁸ *Historisk statistik för Sverige. Del 1. Befolkning*. Andra upplagan 1720–1967 (Stockholm 1969), s. 93. http://www.scb.se/Grupp/Hitta_statistik/Historisk_statistik/_Dokument/Historisk%20statistik%20f%C3%B6r%20Sverige_%20Del%201.pdf; Vattula, *Suomen taloushistoria* 3, s. 38.

rubeln. Syftet med den här uppsatsen är, förutom att redogöra för allmogens förmögenhet, att beskriva införandet av rubeln på landsbygden efter kriget. Krisåren kan för sin del ha haft en direkt inverkan på allmogens egendom till följd av underhållet av arméerna och epidemierna. Det är ändå viktigt att komma ihåg att vissa även kunde dra nytta av kriget, eftersom soldaterna ibland betalade för den mat och de tjänster som allmogen stod för. Under krigsåren steg priserna vilket de som sålde varor kunde dra nytta av.¹⁹

Krigets följder betraktas här ur följande synvinklar: inledningsvis undersöks böndernas kontanter och rapporteringen av olika valutor i bouppteckningar, särskilt vad gäller rubeln. Därefter studeras böndernas förmögenhet, skulder och fordringar före och efter kriget. I uppsatsen jämförs fyra olika bondegrupper: bönder i Nordmaling före och efter kriget samt bönder i Ilmola före och efter kriget. Den sist nämnda gruppen har vidare indelats i två grupper: bönder som ansökte om ersättning och de som inte gjorde det. Därigenom blir det mer exakt fem grupper som jämförs.²⁰ Två exakta tidsperioder har valts ut för noggrannare granskning, nämligen åren 1803–1807 och åren 1811–1815,²¹ från vilka totalt 92 bouppteckningar²² har bevarats. Dessa bouppteckningar är de viktigaste källorna. Utöver dem används också ersättningsuppliker, mantalslängder och kyrkoböcker från 1808–1809. En jämförelse mellan böndernas egendom i de nämnda socknarna belyser krigets följder på egendom. Genom en sådan jämförelse kan man också försöka tolka krigets indirekta följder för böndernas liv.

¹⁹ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 250–252; Hårdstedt, *Finska kriget*, s. 312–313.

²⁰ Antalet bouppteckningar per olika jämförelsegrupper är: Bönder i Ilmola före kriget 21 (grupp A), Bönder i Nordmaling före kriget 21 (grupp B), Alla bönder i Ilmola efter kriget 35 (grupperna C och D) och Nordmaling efter kriget 16 bouppteckningar (grupp E). Att indela bönder i Ilmola efter kriget är möjligt med hjälp av ansökningar om ersättning. I Ilmola förrätades 35 bouppteckningar efter avlidna bönder under åren 1811–1815, 12 av dem hade ansökt om ersättning (grupp C) och 23 hade inte ansökt om ersättning.

²¹ Avsikten med föreliggande uppsats är inte att undersöka förmögenhetsutveckling under en längre period. De två femårsperioderna före och efter kriget är tillräckliga om man vill studera de direkta följderna av kriget.

²² Endast bouppteckningar i domsagors arkiv har studerats här. En del av de bevarade bouppteckningarna fanns i församlingarnas arkiv. Åtminstone en del av dem är gjorda efter fattigare personer och är därför kortare och enklare än de bouppteckningar som finns i domsagornas arkiv. Jenni Toivanen, *Lesken elämä. Leskeys naisen elämän osana ja sosiokulttuurisena ilmiönä 1700-luvun lopun sisäsuomalaisella maaseudulla*, licenciatavhandling, Jyväskylä universitet 2005, s. 12.

Dödstalen steg och antalet bouppteckningar ökade

En undersökning av allmogens välstånd under tidigmodern tid förutsätter att man har tillgång till en källserie som i tillräckligt stor omfattning beskriver allmogens egendom. En sådan källserie är bouppteckningar, som beskriver befolkningens hela egendom föremål för föremål. I början av 1800-talet för rättades bouppteckningarna ännu enligt Sveriges rikets lag från 1734, och därför kan de betraktas som jämförbara i de bägge socknarna, både före och efter kriget. Enligt lagen blev det obligatoriskt att göra en bouppteckning efter alla avlidna inom tre månader efter att personen i fråga avlidit. Den ursprungliga avsikten med denna lag var att skaffa medel till fattigvården. Det blev obligatoriskt att vid bouppteckningen betala en åttondelsprocent²³ av hela egendomen till fattigkassan i församlingen. Bouppteckningen var en förutsättning för att arvskippen skulle bli rättvisa. Ibland följdes en fullständig bouppteckning även av ett noggrant arvskippe, alltså änkan eller änkan samt barnen avvittrade boet föremål för föremål. I bouppteckningen räknades dödsboets hela egendom upp och värderades av minst två män som på landsbygden måste vara kända som ärliga och pålitliga. Böndernas bouppteckningar förrättades oftast av andra bönder och nämndemän.²⁴

Med hjälp av bouppteckningar kan man studera den förmögenhet som befolkningen under sin livstid hade samlat och inte konsumerat. Värde-

²³ En åttondelsprocent (1/8 %) = 12,5 ‰

²⁴ Vanligtvis förrättades bouppteckningarna under den föreskrivna tre månader långa fristen i båda socknarna. Tiden är så kort att de avlidnas egendomar i normala fall inte borde ha förändrats märkbart under tiden mellan frånfallet och bouppteckningen. Bouppteckningen gjordes dock inte alltid samma år som den avlidne hade dött. I Ilmola och Nordmaling var det ändå vanligt att förrätta bouppteckningen inom tre månader, t.ex. förrättades under tidsperioden 1796–1806 80 procent av socknarnas bouppteckningar inom tre månader efter dödsfallet. Håkan Lindgren, 'The Modernization of Swedish Credit Markets, 1840–1905: Evidence from Probate Records', *The Journal of Economic History* 62 (2002:3), s. 816–817; Erkki Markkanen, *Perukirja tutkimuslähteenä*, *Studia Historica Jyväskyläensia* 37 (Jyväskylä 1988), s. 17, 22, 55; Anders Perlinge, *Sockenbankirerna. Kreditrelationer och tidig bankverksamhet. Vänga socken i Skåne 1840–1900*, Nordiska museets handlingar 130 (Stockholm 2005), s. 39, 51–53; Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, *Uppsala Studies in Economic History* 18 (Uppsala 1979), s. 210–217; Carl-Johan Gadd, *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750–1860*, *Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet* 53 (Göteborg 1983), s. 53, 66–68.

ringsmän värderade hela den egendom som dödsboet ägde. Vid sidan av den fasta egendomen kan man få noggrann information om det lösöre som den avlidne hade ägt. Varje föremål i bouppteckningen var viktigt, kläder och olika redskap räknades upp och värderades noggrant. Föremålen beskrevs i detalj: om t.ex. en spade var sliten men det fanns en annan i bättre skick, nämnde värderingsmännen också detta i sin förteckning, eftersom det också påverkade värdet. Vidare angavs t.ex. färgerna på kläder samt djurens namn och ålder.²⁵

Bouppteckningar gjordes inte efter alla som dog. Under 1700-talet och första hälften av 1800-talet var det både i Sverige och i Finland vanligt att man kringgick lagen. En del av befolkningen var så fattig att det inte ansågs vara nödvändigt med en bouppteckning. Det var inte sällsynt att den avlidne inte hade någon egendom som kunde ärvas. Bouppteckningen gjordes i allmänhet bara om den avlidne ägt något värdefullt som var viktigt att ta upp och prissätta, samt om det var nödvändigt att genomföra ett arvskifte. Att göra bouppteckning var särskilt viktigt om den avlidne hade haft fordringar eller skulder. Bouppteckningarna ger alltså information om den del av befolkningen som hade ägt något mer eller mindre värdefullt, men inte direkt om sådana som saknade egendom.²⁶ Att det saknades bouppteckning återspeglar ändå inte automatiskt stor fattigdom, eftersom uteblivna bouppteckningar kunde ha mänskliga förklaringar såsom brådskande uppgifter. Det är också möjligt att bouppteckningar inte gjordes om det inte fanns något oklart i arvskiftet. Bouppteckningar har även förstörts i bränder eller försvunnit.²⁷

Inte heller i Nordmaling och Ilmola gjordes bouppteckningar efter alla avlidna. Jämförelsen mellan alla förrättade bouppteckningar och döda under tidsperioden 1803–1815 avslöjar att bouppteckningar bara gjordes efter en liten minoritet av befolkningen i båda socknarna. I genomsnitt gjordes bouppteckningar efter 14 procent av de avlidna i Nordmaling och efter 12

²⁵ Bouppteckningar från Nordmaling, Landsarkivet i Härnösand, Bouppteckningar 1803–1815; Bouppteckningar från Ilmola, Vasa landsarkiv, Bouppteckningar 1803–1815; Gadd, *Järn och potatis*, s. 72; Isacson, *Ekonomisk tillväxt*, s. 220; Markkanen, *Perukirja*, s. 46–51.

²⁶ Se t.ex. Lindgren, *The Modernization*, s. 817–818; Gadd, *Järn och potatis*, s. 56–59; Perlinge, *Sockenbankirerna*, s. 45–51; Isacson, *Ekonomisk tillväxt*, s. 210–217; Markkanen, *Perukirja*, s. 52–54; Markkanen, *Maaseutuväestön varallisuusolot*, s. 44–48.

²⁷ Markkanen, *Perukirja*, s. 33, 52.

procent av de avlidna i Ilmola under perioden 1803–1815. Från tidsperioden 1803–1815 finns sammanlagt 215 bouppteckningar från Nordmaling och 536 från Ilmola. Dessa representerar individer i olika befolkningsgrupper.²⁸ Alla bouppteckningar, sammanlagt 751 stycken, behandlas här inte lika ingående, utan jag fokuserar på bouppteckningar efter bönder (både husbönder och bondhustrur) åren 1803–1807 och 1811–1815.

Det ovan nämnda antalet bevarade bouppteckningar jämfört med antalet döda kan verka litet, bara 14 eller 12 procent. Det finns dock en förklaring till detta. Först måste man komma ihåg att barndödligheten var hög i början av 1800-talet och att det i regel inte förrättades bouppteckningar efter barn, eftersom de inte ägde något. T.ex. var år 1810 över 40 procent av alla döda högst ett år gamla. Bara tre bouppteckningar gjordes för barn under 15 år i Ilmola²⁹ och inga alls i Nordmaling. Förfarandet var alltså ett undantag. I början av 1800-talet var dödligheten jämnare fördelad mellan olika åldersgrupper än i dag. Utöver den höga barndödligheten dog ungdomar, gamla och även vuxna, som var ekonomiskt aktivast. Bouppteckningar gjordes mestadels över personer som var över 15 år gamla när de dog. Av alla bouppteckningar förrättades största delen, ungefär 60 procent (58 procent i Ilmola), över medborgare som dog i åldern 16–60 år. Således belyser bouppteckningarna välståndet hos personer som var i arbetsför ålder och ekonomiskt aktiva.³⁰ (Tabell 1.)

Tabell 1. Genomsnittliga procentuella andelar förrättade och icke-förrättade bouppteckningar i åldersgrupper under tidsperioden 1803–1815

	Nordmaling		Ilmola	
	A (100 %)	B (100 %)	C (100 %)	D (100 %)
0–15	77	0	71	0
16–60	10	60	16	58
61–	13	40	13	42

²⁸ Förutom efter bönder förrättades bouppteckningar t.ex. efter avlidna torpare, gamla och f.d. bönder, bondsöner och -döttrar, nybyggare, ståndspersoner, inhysningar, hantverkare etc.

²⁹ I Tabell 1 är andelen av bouppteckningarna efter 0–15 år gamla 0 procent eftersom det totala antalet döda är stort.

³⁰ Markkanen, *Maaseutuväestön varallisuusolot*, s. 42–44.

A = Bouppteckning förrättades **inte**. I genomsnitt 86 % av alla 1 230 döda 1803–1815.

B = Bouppteckning förrättades. I genomsnitt 14 % av alla 1 230 döda 1803–1815.

C = Bouppteckning förrättades **inte**. I genomsnitt 88 % av alla 3 850 döda 1803–1815.

D = Bouppteckning förrättades. I genomsnitt 12 % av alla 3 850 döda 1803–1815.

Källor: Bouppteckningar från Nordmaling, Landsarkivet i Härnösand; Bouppteckningar från Ilmola, Vasa landsarkiv; Nordmaling Död- och begravningsböcker, Riksarkivet, www.svar.ra.se, Nordmalings kyrkoarkiv, SE/HLA/1010141/F; Ilmola Begravda, Finlands släkthistoriska förening, http://www.sukuhistoria.fi/sshy/index_sve.htm, Kyrkoböcker, mf IK416; Jalasjärvi Begravda, Finlands släkthistoriska förening, Kyrkoböcker, mf UK144; Kauhajoki Begravda, Genealogiska Samfundet i Finland, <http://hiski.genealogia.fi/hiski/2ixqp2>, Kyrkoböcker, Databasen; Kurikka Begravda, Genealogiska Samfundet i Finland; Peräseinäjoki Begravda, Genealogiska Samfundet i Finland.³¹

Att en bouppteckning inte förrättades kan också ha en annan orsak, nämligen undantaget. Vid tiden för generationsskifte på bondgården gick den gamle bonden på undantaget och så gott som hela egendomen lämnades till den unge bonden. Om detta förfarande genomfördes på en gård under en längre tid, förrättades inte bouppteckningar efter bönderna på dessa gårdar.³² En bouppteckning förrättades alltså inte efter alla döda bönder eller bondhustrur, men om antalet bouppteckningar efter bönder jämförs med alla döda bönder och bondhustrur under åren 1803–1807 och 1811–1815 kan man se att en bouppteckning förrättades i genomsnitt efter 70 procent av alla avlidna bönder och deras hustrur i båda socknarna.³³ Trots allt representerar dessa bouppteckningar alltså största delen av de avlidna bönderna i socknarna.

Ett ovanligt stort antal döda under åren 1808–1809 betydde också ett stort antal bouppteckningar. Det stora antalet döda minskade inte värderingsmännens motivation att förrätta bouppteckningar efter de avlidna. Både i Nordmaling och i Ilmola var det fler som dog under krigsåren, och det gjordes också fler bouppteckningar. Under de fredliga åren 1803–1807 och 1811–1815 gjordes i genomsnitt 31 bouppteckningar per år i Ilmola och 13 i Nordmaling. En av finska krigets följder var en stor dödlighet och ett stort antal förrättade bouppteckningar 1808–1809. I Ilmola förrättades 125

³¹ I fortsättningen använder jag följande hänvisning: ”Bouppteckningar från Nordmaling och Ilmola 1803–1815; Begravda i Nordmaling och Ilmola 1803–1815.”

³² Denna intressanta fråga besvaras inte här, eftersom den kräver mer ingående forskning med olika källor och synvinklar.

³³ Begravda i Nordmaling och Ilmola 1803–1815.

bouppteckningar år 1809 och 55 bouppteckningar år 1808. I Nordmaling gjordes 36 bouppteckningar år 1809, vilket var dubbelt så många som år 1808. Det höga antalet bouppteckningar var alltså en av de direkta följderna av kriget.

Bönderna var den huvudsakliga jordägande gruppen på landsbygden, och bouppteckningarna innehåller ofta information om deras egendom. Andelen bouppteckningar efter bönder var som störst i Nordmaling 1805 och 1806, när varannan av alla förrättade bouppteckningar gjordes efter en avliden bonde. Situationen i Ilmola före kriget var snarare motsatt. T.ex. gjordes inte någon av de 26 bouppteckningar som förrättades år 1804 efter en bonde.³⁴ Under åren 1805–1807 var det ungefär 15 procent av alla bouppteckningar som gjordes efter bönder i Ilmola, alltså gällde 85 procent av bouppteckningarna andra befolkningsgrupper. Efter kriget minskade böndernas andel av bouppteckningarna i Nordmaling. Böndernas andel av alla bouppteckningar varierade mellan 6 och 30 procent. I Ilmola däremot steg böndernas andel: deras andel av alla bouppteckningar varierade mellan 20 och 30 procent. (Tabell 2.)

Tabell 2. Andelen bouppteckningar efter bönder av alla bouppteckningar i Nordmaling och Ilmola 1803–1807 och 1811–1815.

	Nordmaling		Ilmola			Nordmaling		Ilmola	
	Alla	Bönder	Alla	Bönder		Alla	Bönder	Alla	Bönder
1803	11	4	41	4	1811	15	1	23	6
1804	13	3	26	-	1812	14	3	22	7
1805	8	4	32	5	1813	19	6	43	11
1806	10	5	49	7	1814	13	2	24	6
1807	17	7	32	5	1815	14	3	21	5

Källor: Bouppteckningar från Nordmaling och Ilmola 1803–1807 och 1811–1815. Landsarkivet i Härnösand, Vasa landsarkiv.

³⁴ Bouppteckningar förrättades också efter andra befolkningsgrupper, som torpare och tjänstefolk samt personer som bodde på bondgårdar, men de beaktas inte här.

Rubel och riksdaler på landsbygden

Valutasituationen hade varit komplicerad i det svenska riket redan länge före finska kriget, eftersom olika svenska mynt och valutor hade använts sida vid sida. Värderingsmännen måste känna till olika valutor och deras värden vid bouppteckningen. I slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet värderade värderingsmännen i Nordmaling och Ilmola egendomen åtminstone med tre olika svenska valutor: riksdaler specie (rdr sp), riksgäldssedlar (rdr rgs), riksdaler banco specie (rdr bco). Vilken valuta som användes bestämdes från fall till fall. Riksdaler species var den äldsta officiella valutan av de tre, den hade införts redan år 1776. Två av valutorna, riksgäldssedlarna och riksdaler banco species, infördes år 1789, när riksdaler species i sin tur avskaffades. Alla tre svenska valutor indelades i mindre enheter på samma sätt. En riksdaler specie, en riksgäldssedel och en riksdaler banco var 48 skillingar. En skilling å sin sida bestod av 12 runstycken.³⁵

Läget blev ännu mer komplicerat i Finland 1809, när värderingsmännen i t.ex. Ilmola var tvungna att lära sig två nya valutor. Den svenska lagen förblev visserligen i kraft i Finland, men i gengäld ville ryssarna ersätta den svenska valutan med rubeln. Den ryska silverrubeln infördes som laglig valuta i Finland. Ryssland försökte införa rubeln som det enda lagliga betalningsmedlet i Finland, men det dröjde länge. Den finska allmogen använde svenska mynt under en lång tid även efter 1809, och myndigheterna var tvungna att ta emot avgifter i svensk valuta.³⁶ Införandet av rubel och avskaffandet av riksdaler undersöks här ur två aspekter: först studeras vilka valutor som användes i värderingar i bouppteckningar och sedan betraktas de olika kontanter som en del avlidna bönder hade ägt.

³⁵ Också andra gamla mynt och valutor förekom, men de användes inte i värderingar av undersökningens bouppteckningar. Bönder ägde dock sådan valuta. T.ex. 1 riksgäldssedel = 48 skillingar och 1 skilling = 12 runstycken. Se t.ex. Jari Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*, Bibliotheca Historica 40 (Helsinki 1999), s. 369–370.

³⁶ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 221; Eli F. Heckscher, *An Economic History of Sweden* (Cambridge 1954), s. 199; Ernst Neovius (Nevanlinna), *Suomen raha-asiain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina* (Helsingfors 1899), s. 54–55, 87–90, 108–129, 271–278; Heimer Björkvist, *Valutakurser och valutapolitik i Finland* (Vasa 1968), s. 14–19; Rodney Edvinsson, 'The Swedish Crisis', s. 48–52; Timo Myllyntaus, *Suomen talouspolitiikka ja valtiotalous 1809–1860*, Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen & Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 340.

I bouppteckningar räknades den avlidnes egendom upp och värderades, men valutorna varierade från fall till fall. Trots att några blev ogiltiga, kunde förmögenhet ibland taxeras också med gamla, inofficiella valutor.³⁷ I Nordmaling använde värderingsmännen mest riksdaler banco species under åren 1803–1815, men före kriget värderades egendom ofta också i riksgäldssedlar. Före kriget användes riksgäldssedlar och riksdaler banco species ungefär lika ofta i Ilmolabornas bouppteckningar. Riksgäldssedlar användes vid så gott som varje bouppteckning före år 1806, medan riksdaler banco species användes oftare under åren 1806–1810. Situationen i Ilmola blev mer komplicerad efter kriget, eftersom befolkningen och värderingsmännen i Finland blev tvungna att lära sig använda nya valutor, nämligen silver- och pappersrubeln (assignanter). Ilmola var inte ett undantag i Finland: svenska och ryska valutor användes länge sida vid sida, vilket också framgår av socknens bouppteckningar. Efter 1809 värderades egendommar med fem olika valutor, alla de tre svenska och två ryska.

I Ilmola användes rubel för första gången i en bouppteckning redan år 1809, men bara en gång. Från 1810 blev rubeln vanligare. Den blev den vanligaste valutan i bouppteckningar i Ilmola under åren 1811–1814, men ändå behöll de svenska valutorna länge sin ställning bland allmogen. Trots att värderingar i svensk valuta blev mindre vanliga efter kriget och rubeln blev allt vanligare, användes svensk valuta oftare än rubel under år 1815. Det var också ganska vanligt att man i en bouppteckning använde båda valutorna, ryska och svenska, sida vid sida. Särskilt år 1813 var det vanligt att alla värderingspriser i en bouppteckning angavs i rubel eller i svensk valuta och sammanräknade summor på båda valutorna eller tvärtom.³⁸ Svensk valuta var i bruk i Finland åtminstone ända till 1840-talet, och också skatterna kunde betalas med svenska mynt. Det var alltså inte ovanligt att värdera egendom i svensk valuta, trots att värderingsmännen ganska tidigt lärde sig använda rubel.³⁹ (Tabell 3.)

³⁷ Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa*, s. 370.

³⁸ T.ex. alla kläder som räknades upp värderades i rubel, men summan av alla kläder gavs i båda valutorna.

³⁹ Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa*, s. 369–371; Ruutu, *Suomen valuuttakurssijärjestelmä osana eurooppalaista järjestelmää. Historiallinen katsaus keskiajalta autonomian ajan loppuun* (Helsinki 1996), s. 12–13.

Tabell 3. Använda valutor i bouppteckningar för alla befolkningsgrupper i Ilmola 1810–1815.

	1810 (N 43)	1811 (N 23)	1812 (N21)	1813 (N 43)	1814 (N 24)	1815 (N 21)
Svenska	32	5	6	14	3	11
Ryska	10	18	14	19	18	5
Båda	1	0	1	10	3	5

Källa: Bouppteckningar från Ilmola 1810–1815, Vasa landsarkiv.

Fastigheten utgjorde en stor del eller den största delen av böndernas egendom, men värderingsmännen gjorde också långa förteckningar över det lösöre som de avlidna bönderna hade ägt. Vanligtvis nämndes de mest värdefulla och viktigaste föremålen först. Fastigheterna räknades upp i början och därefter kom kontanterna, om den avlidne hade haft några. Kontanter var i regel bara en liten del av bondens sammanlagda lösöre. Summan av böndernas kontanter granskas här med hjälp av ett par parametrar, nämligen det aritmetiska genomsnittet och medianen.⁴⁰ Eftersom grupperna av bönder är små, kan de genomsnittliga skillnaderna mellan grupperna också bero på ovanligt rika eller fattiga bönder och deras kontantsummor.

Att ha kontanter var vanligare bland de avlidna bönderna i Nordmaling än bland bönderna i Ilmola. Åtminstone 60–70 procent av bönderna hade haft kontanter i Nordmaling, medan högst 41 procent av bönderna i Ilmola hade ägt kontanter. I Nordmaling fördelades hela summan av kontanter ganska jämnt mellan de bönder som hade ägt kontanter efter kriget, men före kriget var variationerna mellan bönderna större. Före kriget hade 4 av 21 bönder haft mera än 114 rdr bco i kontanter i Nordmaling, medan elva bönder hade

⁴⁰ Dessa två olika medeltal ger alltså lite olika bilder av fenomenet: det aritmetiska genomsnittet återger atypiska fall medan medianen inte gör det. Aritmetiska genomsnittet är summan av alla värden dividerad med antalet värden. Medianen i sin tur är det tal i en mängd som storleksmässigt ligger i mitten av alla tal, alltså det finns lika många tal som är större och mindre än medianen. Se t.ex. Pat Hudson, *History by Numbers. An Introduction to Quantitative Approaches* (London 2000), s. 86–90.

ägt högst 85 rdr bco.⁴¹ Medianen 31 rdr bco är därför ett mer åskådligt genomsnittsvärde än det aritmetiska genomsnittet 90 rdr bco, men medianen följer t.ex. bonden Abraham Davidsson, som dog i slutet av 1806 och hade ägt så mycket som 430 rdr bco. Summan av Davidssons kontanta medel upp gick till en tredjedel av böndernas kontanter (1 354 rdr bco) 1803–1807.⁴² (Tabell 4.)

De Ilmolabönder som dog efter kriget hade i genomsnitt haft mer kontanter än de bönder vars egendom värderades under åren 1803–1807. Före kriget hade bönderna ägt ungefär 20 rdr bco i kontanter, men under åren 1811–1815 steg det aritmetiska genomsnittet av kontanterna. Skillnaden mellan de två bondegrupperna i Ilmola efter kriget är märkbar, eftersom de bönder som hade ansökt om ersättning hade haft 100 rdr bco mindre i kontanter än de bönder som inte hade ansökt om ersättning. Också i Ilmola fanns några bönder som hade ovanligt mycket kontanter. Bondhustrun Susanna Simonsdotter Marttila i Jalasjärvi hade så mycket som 390 rdr bco när hon dog våren 1812, och Mickel Mickelsson Yli-Jokipiï 201 rdr bco två år senare. Varken Susanna eller Mickel hade ansökt om ersättning, vilket höjer hela gruppens genomsnittliga kontantegendom.⁴³ I Ilmola hade bönderna mera kontanter efter kriget än före kriget.

⁴¹ Summorna av kontanter har förändrats till värden i riksdaler banco specie med hjälp av Hugo E. Pippings index, Hugo E. Pipping, *Från pappersrubel till guldmark. Finlands bank 1811–1877* (Helsingfors 1961), s. 515.

⁴² Abraham Davidssons bouppteckning 2.2.1807, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2

⁴³ Susanna Marttilas bouppteckning 19.5.1812, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:3; Mickel Yli-Jokipiïs bouppteckning 5.4.1814, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:4.

Tabell 4. Böndernas kontantegendomar enligt bouppteckningar i Ilmola och Nordmaling 1803–1807 och 1811–1815.

Grupper	Bönder som ägt kontanter	Summan av kontanter/ bonde (rdr bco)	
		Aritmetiskt genomsnitt	Median
A. Bönder i Ilmola före finska kriget (1803–1807). N 21	3 (14 %)	20	20
B. Bönder i Nordmaling före finska kriget (1803–1807). N 21	15 (71 %)	90	31
C. Bönder i Ilmola efter finska kriget (1811–1815), som ansökte om ersättning hösten 1808. N 12	5 (41 %)	50	23
D. Bönderna i Ilmola efter finska kriget (1811–1815), som inte ansökte om ersättning hösten 1808. N 23	4 (17 %)	158	113
E. Bönderna i Nordmaling efter finska kriget (1811–1815). N 16	10 (62 %)	52	49

A: Summan av böndernas kontanter 60 rdr bco.

B: Summan av böndernas kontanter 1 354 rdr bco.

C: Summan av böndernas kontanter 250 rdr bco.

D: Summan av böndernas kontanter 633 rdr bco.

E: Summan av böndernas kontanter 5 28 rdr bco.

Källor: Bouppteckningar från Nordmaling och Ilmola 1803–1807 och 1811–1815, Landsarkivet i Härnösand, Vasa landsarkiv.

Normalt hade bönderna ägt både äldre och nyare, officiella och inofficiella svenska valutor såsom kopparplåtar, daler silvermynt, daler kopparmynt, riksdaler species, riksgäldssedlar och riksdaler banco species. Även utländska valutor förekom. Två bönder i Ilmola, Erik Jakobsson Pietilä och Mickel Mickelsson Yli-Jokipii, hade holländska dukater efter finska kriget.⁴⁴ Före

⁴⁴ Erik Pietiläs bouppteckning 7.3.1811, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:3; Mickel Yli-Jokipiis bouppteckning 5.4.1814, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:4.

kriget hade avlidna bönder ägt enbart svenska valutor, men småningom under kriget och senast efter det blev också rubeln vanlig bland bönderna. Varannan bonde som efter kriget hade kontanter i Ilmola hade också rubel. Inte heller på den västra kusten av Bottenviken var rysk valuta något helt okänt. Åtminstone i Nordmaling hade rubel funnits i tre hushåll efter år 1809.⁴⁵ Den ryska armén hade fört rubeln med sig till Nordmaling och på ett eller annat sätt, möjligtvis genom handel, hade rysk valuta hamnat i svenska undersåtars ägo. Egendomar taxerades dock inte i rubel i Nordmaling.⁴⁶

Förmögenhet, skulder och fordringar

Förmögenhet definieras här ur ekonomisk synvinkel, jag beaktar t.ex. inte sociala och psykologiska aspekter. Förmögenhet behandlas här som den samlade reserv som en bonde hade tillgång till dagligen.⁴⁷ Begreppen rik och fattig är två delar av fenomenet förmögenhet. Att vara rik, fattig eller något mitt emellan anknyter ofta på den tidigmoderna landsbygden till jordäggande. Vid sidan av ägandet var det också viktigt att kunna disponera jorden. Bönder ägde den jord som de brukade, men de jordlösa socialgrupperna utgjorde en större grupp.⁴⁸ Andelen obesuttna ökade i Sverige och Finland under åren 1750–1850 mer än andelen bönder. Detta var en lång process som också kan ses som proletarisering. Om en person förlorade sin fastighet på landsbygden i början av 1800-talet, betydde det oftast att han eller hon blev fattigare. Som jordägare representerar bönderna den förmögnare eller rikare delen av lands-

⁴⁵ Lars Almlunds bouppteckning 2.3.1810, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2; Brita Andersdotters bouppteckning 30.12.1811, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2; Isak Anderssons bouppteckning 3.5.1813, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2.

⁴⁶ Ryska och andra valutor har också hittats i gömställen i marken, se t.ex. Tuukka Talvio, 'Nineteenth-century Coin Hoards from Finland', Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne (red.), *Monetary Boundaries in Transition. A North European Economic History and the Finnish War 1808–1809* (Stockholm 2010).

⁴⁷ Nummela & Laitinen, 'Kuopiolaisten varallisuusero', s. 3. Den absoluta graden av förmögenhet studeras också här. Vidare kan begreppet "förmögenhet" också ses som en abstrakt egenskap: nätverk, förtroende och utbildning kan t.ex. vara tecken på förmögenhet. Dessa kan dock inte analyseras med hjälp av bouppteckningar utan också andra källor måste anlitas.

⁴⁸ Rosemarie Fiebranz, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850* (Uppsala 2002), s. 251–252.

bygdsbefolkningen, men skillnaderna inom bondegruppen var stora och det fanns också samhällsgrupper som var förmögna, t.ex. ståndspersoner. De var dock i minoritet på landsbygden.⁴⁹

En bondes egendom bestod inte enbart av kontanter, fastigheter och lösöre utan också av fordringar. Bönderna hade inte alltid medel för sina investeringar eller ens för sina nödvändigaste behov. Därför var de tvungna att söka lån. Att ha skulder var normalt under den tidigmoderna tiden, trots att det på landsbygden ännu inte fanns banker eller andra officiella finansieringsinstitutioner. Dessa utvecklades först under den andra hälften av 1800-talet. Alla var vana vid att låna till och av varandra. Olika typer av inofficiella lån bland allmogen spelade en mycket viktig roll på landsbygden. Lån beviljades ofta, även om det innebar en risk för kreditgivaren, som inte kunde vara säker på att låntagaren skulle kunna betala tillbaka lånet. Kreditgivaren hade möjlighet att låna ut mot en ränta, som enligt lagen fick vara högst sex procent. De krävdes ett ömsesidigt förtroende, men som t.ex. Laurence Fontaine har påpekat, trodde långivaren inte alltid att räntan skulle kunna infordras eller att låntagaren ens skulle betala tillbaka kapitalet. Släktingar, grannar och arbetsgivare var ibland tvungna att låna till sina närmaste eftersom det var en moralisk skyldighet.⁵⁰ Det var inte ovanligt att man inte hann betala sina skulder före sin död. Skulder och fordringar räknades noggrant upp i bouppteckningen. Obetalda skulder var således en viktig orsak till att man förrättade bouppteckning.

Användningen av olika valutor komplicerar undersökningen och ställer krav på metodvalet. Olika valutor hade inte samma värde, inte ens de svenska

⁴⁹ Ändå används här begreppet fattig när böndernas förmögenhet beskrivs, och därför måste man komma ihåg att en fattig bonde var en jordägare och därför bättre beställd än de jordlösa. Jämfört med rika bönder kan några bönder ses som fattiga. Christer Winberg, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg 1975), s.17, 44.

⁵⁰ Se t.ex. Anders Perlinge, 'The Rise and Fall of Parish Bankers – Paper Money and Banking in Sweden during the Eighteenth and Nineteenth Centuries', Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne (eds.), *Monetary Boundaries in Transition. A North European Economic History and the Finnish War 1808–1809* (Stockholm 2010); Lindgren, *The Modernization*, s. 810–811; Maria Ågren, *Jord och gäld. Social skiktning och rättslig konflikt i Södra Dalarna ca 1650–1850*, Acta Universitatis Upsaliensis (Stockholm 1992), s. 31–33; Laurence Fontaine, 'Antonio and Shylock: Credit and Trust in France, c. 1680–c. 1780', *The Economic History Review* 54, (2001:1), s. 47; Klas Nyberg, 'The Early Modern Financial System and the Informal Credit Market', Anders Ögren (ed.), *The Swedish Financial Revolution* (New York 2010), s.14–40.

valutorna hade samma värden. På motsvarande sätt hade silverrubeln och assignanterna (pappersrubeln) olika värden. Eftersom valutakurserna varierade, är belopp angivna med olika valutor inte jämförbara som sådana. P.g.a. inflationen är inte heller belopp angivna i en och samma valuta jämförbara under långa tidsperioder. För att kunna jämföra absoluta summor måste beloppen räknas om till motsvarande värden. Alla summor har räknats om till värden i riksdaler banco species år 1803, när agio mellan riksgäldssedlar (rdr rgs) och riksdaler banco species (rdr bco) fastställdes till 1,5 och bevarades ända till år 1855. En riksdaler banco motsvarade 1,5 riksgäldssedlar långt in på 1800-talet.⁵¹ I denna studie har alla summor i riksgäldssedlar räknats om till rdr bco med samma formel: summan i rdr rgs divideras med 1,5. Omräkningen av rubeln till rdr bco är mera komplicerad. Hugo E. Pipping har utarbetat ett index för kurserna på rubel och riksdaler 1808–1840. Med hjälp av Pippings index har summorna i rubel omvandlats till en summa i rdr bco. Först har alla summorna i silverrubel omvandlats till pappersrubel och sedan har summorna i pappersrubel omvandlats till rdr bco.⁵² Detta komplicerade sätt kan inverka något på resultaten, men det är en risk man måste ta om det skall gå att jämföra olika summor.

Böndernas egendom kan inte heller betraktas som homogen i början av 1800-talet, trots att de ägde likadana föremål p.g.a. jordbruk och andra omständigheter. Bönderna kunde t.ex. ha olika binärningar, som inverkade på förmögenheten. När böndernas egendom under olika tidsperioder och i olika socknar jämförs måste man välja nya parametrar för att beskriva egendom. Böndernas brutto- och nettoförmögenhet har här räknats ihop och jämförts med medianer och aritmetiska genomsnitt med hjälp av bouppteckningar och Pippings index (Tabell 5). Skillnaden mellan genomsnittliga brutto- och nettoförmögenheter anger graden av böndernas skuldsättning; ju större skillnad desto mer skulder. En skillnad mellan brutto- och nettoförmögenheten fanns dock i samtliga fall. Vid varje bouppteckning var man tvungen att betala en åttondelsprocent till församlingens fattigkassa. Denna summa drogs av bruttoförmögenheten. Också andra obligatoriska avgifter betalades och även de drogs ifrån bruttosumman.

⁵¹ Lennart Jörberg, *A History of Prices in Sweden 1732–1914. Volume I. Sources, Methods, Tables* (Lund 1972), s. 79; Ojala, *Tehokasta liiketoimintaa*, s. 369.

⁵² Pipping, *Från pappersrubel till guldmark*, s. 515.

Tabell 5. Böndernas genomsnittliga brutto- och nettoförmögenheter i Ilmola och Nordmaling före och efter finska kriget.

	N	Bruttoförmögenheter (banco riksdaler)		Nettoförmögenheter (banco riksdaler)	
		Aritmetiskt genomsnitt	Median	Aritmetiskt genomsnitt	Median
A	21	282	314	204	208
B	21	466	356	412	310
C	12	252	183	185	104
D	23	262	211	174	99
E	16	646	644	476	538

A: Bönderna i Ilmola före finska kriget (1803–1807)

B: Bönderna i Nordmaling före finska kriget (1803–1807)

C: De bönder i Ilmola efter finska kriget (1811–1815) som ansökte om ersättningar hösten 1808

D: De bönder i Ilmola efter finska kriget (1811–1815) som inte ansökte om ersättningar hösten 1808

E: Bönderna i Nordmaling efter finska kriget (1811–1815)

Källor: Bouppreckningar från Nordmaling och Ilmola 1803–1807, 1811–1815.

Jämförelsen avslöjar att bönderna i Nordmaling i genomsnitt var förmögare än bönderna i Ilmola. Kriget förändrade inte detta, eftersom bönderna i Nordmaling var rikare än bönderna i Ilmola redan före kriget. Skillnaden mellan bönderna i de undersökta socknarna blev dock större, eftersom kriget inverkade på enstaka bönders välstånd i Österbotten. I Ilmola minskade böndernas bruttoförmögenhet efter kriget en aning enligt det aritmetiska genomsnittet och ännu mer enligt medianen. I Nordmaling förekom inga strider, men soldater stannade kvar där 1809, och allmogen hade därför olika förpliktelser gentemot dem. Ändå tycks kriget inte ha minskat böndernas förmögenhet. Tvärtom, böndernas bruttoförmögenhet steg märkbart i Nordmaling mätt både med det aritmetiska genomsnittet och med medianen, ungefär 200 rdr bco. Böndernas genomsnittliga nettoförmögenhet steg i Nordmaling efter kriget, vilket antyder att andelen skulder inte blev större under kriget. I Ilmola var läget ett annat, nettoförmögenheten bland bönderna minskade särskilt enligt medianen till 100 rdr bco.

Kriget kom nära Ilmolaborna, särskilt i Kauhajoki kapellförsamling där fem strider utkämpades. Därför är det inte överraskande att Kauhajokiborna stod för största delen av de ansökta ersättningarna i socknen. Summan var

ungefär 49 000 rdr bco och hela socknens summa 59 500 rdr bco.⁵³ I de undersökta bouppteckningarna finns bara en bonde från Kauhajoki kapellförsamling, som hade ansökt om ersättning. Alla andra, elva bönder, bodde i andra delar av Ilmola socken. Den enda bonden från Kauhajoki var Johan Abrahamsson Ala-Koski, som i september 1812 dog i en ålder av 41 år. Kosackerna hade bränt upp Ala-Koskis gård i juli 1808, varför han ansökte om ersättning för en summa på 284 rdr bco.⁵⁴ Ala-Koskis nettoförmögenhet värderades i oktober 1812 till 178 rdr bco och hans fastighet värderades till 100 rdr bco. Summan av obetalda skulder översteg värdet på egendomen: Ala-Koski var alltså överskuldssatt.⁵⁵

Vid sidan av medeltal är det viktigt att beakta bondegruppernas interna skillnader, t.ex. om det fanns några egendomsskillnader mellan bönderna. De inbördes skillnaderna var stora i varje grupp. I Ilmola var den genomsnittliga bruttoförmögenheten före kriget 282 rdr bco. Två bönder hade en bruttoförmögenhet på under 80 rdr bco, medan de tre rikaste bönderna i samma grupp hade ungefär 500 rdr bco. I Nordmaling däremot hade alla bönder en bruttoförmögenhet som översteg 100 rdr bco före kriget, medan de tre rikaste hade en egendom som översteg 1 000 rdr bco. Den genomsnittliga bruttoförmögenheten var 466 rdr bco. Skillnaderna mellan böndernas förmögenhet var större i Nordmaling än i Ilmola och de var lika stora i Nordmaling både före och efter kriget. Den rikaste bonden var ungefär 1 200 rdr bco förmögnare än den fattigaste bonden i Nordmaling före och efter kriget, både vad gäller brutto- och nettoförmögenhet. Skillnaden i Nordmaling var ungefär tre gånger större än mellan de två grupperna i Ilmola. Den rikaste bonden i Ilmola var före kriget 400 rdr bco förmögnare än den fattigaste, samma skillnad fanns också mellan de bönder efter kriget som i socknen ansökte om ersättning. Däremot ökade skillnaden bland de bönder som inte ansökte om ersättningar till drygt 700 rdr bco. I Ilmola fanns dock fler skuldssatta bönder än i Nordmaling, vilket kan förvränga tolkningen en aning. (Tabell 6.)

⁵³ Den ryske överbefälhavaren Wilhelm von Buxhoevden hade kungjort att alla skador som den ryska armén försakade allmogen skulle ersättas. 1808–1809 års ersättningsupplik, Arkivverket, Digitalarkivet, Ilmola 1808–1808 (E:65) Liakka, *Ilmajoen pitäjä*, s. 564.

⁵⁴ Huruvida Johan Abrahamsson Ala-Koskis ansökning bifölls eller inte framgår inte av källorna. Johan Abrahamsson Ala-Koskis ersättningsupplik no 261, Arkivverket, Digitalarkiv, 1808–1809 års ersättningsupplik, Ilmola; Ruismäki, *Kauhajoen historia*, s. 390.

⁵⁵ Johan Abrahamsson Ala-Koskis bouppteckning 13.10.1812, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:3.

Tabell 6. Skillnader mellan de fattigaste och rikaste bönderna exklusive överskuldssatta bönder (rdr bco)

	Brutto- förmögenhet	Netto- förmögenhet	Över- skuldssatta
A (N 21)	475	418	1
B (N 21)	1215	1304	0
C (N 12)	464	479	3
D (N 23)	778	786	5
E (N 16)	1259	1257	2

A: Bönderna i Ilmola före finska kriget (1803–1807)

B: Bönderna i Nordmaling före finska kriget (1803–1807)

C: De bönder i Ilmola efter finska kriget (1811–1815) som ansökte om ersättning hösten 1808

D: De bönder i Ilmola efter finska kriget (1811–1815) som **inte** ansökte om ersättning hösten 1808

E: Bönderna i Nordmaling efter finska kriget (1811–1815)

Källor: Bouppteckningar från Nordmaling och Ilmola 1803–1807 och 1811–1815, Landsarkivet i Härnösand, Vasa landsarkiv.

I jämförelse med enstaka bönders egendom under båda tidsperioderna i de undersökta socknarna bodde de fattigaste bönderna i Ilmola och de rikaste i Nordmaling. Om man betraktar böndernas nettoförmögenheter så dog åtta av de 15 rikaste bönderna efter kriget och fyra före kriget i Nordmaling. Därremot dog bara tre av de 15 rikaste bönderna i Ilmola efter kriget. Orsaken till detta kan vara att priserna steg strax efter kriget, varför en jämförelse mellan grupperna före och efter kriget kan vara något snedvriden. Två bönder i Nordmaling hade lika stora nettoförmögenheter, ungefär 1 300 rdr bco. Det var bonden Eskil Johansson från Nordmalings by Hummelholm, som hade elva fordringar och fem skulder när han dog i slutet av augusti 1813 i en ålder av 31 år. Den andre var den 55 år gamle Abraham Davidsson från Mullsjö, som hade fyra fordringar men inga skulder när han dog i november 1806.⁵⁶ Ingen av bönderna i Ilmola ägde över 1 000 rdr bco. De två rikaste hade en egendom som var värd ungefär 800 rdr bco. Båda bodde i Jalsjärvi

⁵⁶ Eskil Johanssons bouppteckning 19.10.1813, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2; Abraham Davidssons bouppteckning 2.2.1807, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiten, SE/HLA/1040116/F/F II/2.

kapellförsamling. De dog efter kriget och hade inte ansökt om ersättning. Bondhustrun Susanna Simonsdotter Marttila var bara 29 år gammal när hon dog den 17 mars 1812, och skattebonden och kyrkvärden Mickel Mickelsson Yli-Jokipiï dog samma dag som Simonsdotter men två år senare, 1814, när han var 63 år. Båda ägde fordringar, Mickelsson så många som 22 stycken och Simonsdotter två, och hade inte några skulder.⁵⁷ Dessa två hade också ägt mest kontanter i socknen, såsom tidigare nämnts. Om man betraktar nettoförmögenheter, hade fem av de 15 fattigaste bönderna ansökt om ersättning för skador som ryska soldater hade förorsakat. Också en stor del av de överskuldssatta bönderna (fem av elva bönder) hade ansökt om ersättning. De Ilmolabönder som hade ansökt om ersättning hörde till den fattigaste gruppen av bönder.

Skillnaden mellan brutto- och nettoförmögenheter är större bland bönderna i Ilmola än bland bönderna i Nordmaling. Efter kriget bestod inte mindre än 50 procent av böndernas egendom i Ilmola av skulder. Bönderna i Ilmola tycks ha varit mer skuldssatta även före kriget än bönderna i Nordmaling. Under hela den undersökta tidsperioden hade bönderna i Ilmola alltså mer skulder än bönderna i Nordmaling. Men också i Nordmaling steg skuldsättningsgraden. Före kriget var nästan 90 procent av bönderna skuldfria, men efter kriget något över 80 procent. Således blev bönderna i båda socknarna mer skuldssatta efter kriget. Före kriget hade bönderna i Ilmola i genomsnitt sex skulder och i Nordmaling fyra. Efter kriget blev det en större variation i det genomsnittliga antalet skulder per bonde mellan de två bondegrupperna i Ilmola. Bönder som hade ansökt om ersättning hade i genomsnitt upp till åtta skulder, och de bönder som inte hade ansökt om ersättning hade tre skulder. Bönderna i Nordmaling hade i genomsnitt sex skulder efter kriget. Bönderna var också vana vid att låna ut. Före kriget hade bönderna i Ilmola ägt tre fordringar och i Nordmaling två. Efter kriget hade bönderna i Ilmola haft i genomsnitt en eller två fordringar, i Nordmaling hade antalet fordringar ökat till fyra stycken.

Antalet skulder och fordringar varierade från bonde till bonde. Möjligtvis hade bönderna haft ännu fler fordringar och skulder under sin levnadstid, men de hade betalats tillbaka före deras död. I Ilmola hade bonden Johan Sa-

⁵⁷ Susanna Marttilas bouppteckning 19.5.1812, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:3; Mickel Yli-Jokipiïs bouppteckning 5.4.1814, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:4.

lomonsson Vähä-Kivistö så många som 27 skulder när han dog våren 1814, och nästan lika många (26 skulder) hade Johan Henriksson Nahkakuoma när han dog vintern 1807. I Nordmaling fanns ingen bonde med lika många skulder som dessa två i Ilmola. Anders Oloffson, som dog i Nordmaling på vintern 1812, och Johan Jonsson, som dog på vintern 1805, hade båda 18 skulder.⁵⁸ Antalet fordringar var inte lika högt. I 43 procent av böndernas bouppteckningar i Nordmaling och i 57 procent i Ilmola saknades fordringar. Mickel Mickelsson Yli-Jokipii som dog i Ilmolas kapellförsamling Jalasjärvi våren 1814 hade 21 fordringar. Det största antalet fordringar i Nordmaling, 18 stycken, hade Per Persson när han dog hösten 1815.⁵⁹

Skulder och fordringar var en viktig orsak att förrätta bouppteckning, men då och då förrättades bouppteckningar också efter bönder som varken hade skulder eller fordringar. Av alla bönder hade 35 procent (13 bönder) inga skulder i Nordmaling och 25 procent (14 bönder) i Ilmola. 23 procent (3 bönder) av de skuldfria bönderna i Nordmaling hade inte heller några fordringar, i Ilmola var antalet så stort som 64 procent (9 bönder). Likheter mellan dessa bönder tycks vara små, t.ex. varierade åldern mellan 27 och 62 år. De bönder som inte hade skulder och fordringar utgör en minoritet i det undersökta materialet. Detta väcker många frågor och är värt en mer omfattande undersökning.

Överskuldssatta sterbhus var inte något hinder om man ville göra bouppteckning. Ibland hade de avlidna så mycket skulder att de räknades som överskuldssatta. Deras egendom värderades till ett lägre pris än hela summan av skulderna. Andelen överskuldssatta bönder ökade speciellt i Ilmola efter kriget. Före kriget var bara en bonde överskuldssatt i socknen. I Nordmaling var däremot ingen av bönderna skuldssatt enligt bouppteckningarna före kriget. Läget förändrades radikalt efter kriget: i Ilmola fanns åtta och också i

⁵⁸ Johan Vähä-Kivistös bouppteckning 12.4.1814, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:4; Johan Nahkakuomas bouppteckning 4.2.1807, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:1; Anders Olofssons bouppteckning 17, 3.2.1812, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiften, SE/HLA/1040116/F/F II/2; Johan Jonssons bouppteckning 4.2.1805, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiften, SE/HLA/1040116/F/F II/2.

⁵⁹ Mickel Yli-Jokipiis bouppteckning 5.4.1814, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:4; Per Perssons bouppteckning 25.9.1815, Landsarkivet i Härnösand, Nordmalings och Bjurholms tingslags häradsrätts arkiv, Bouppteckningar och arvskiften, SE/HLA/1040116/F/F II/2.

Nordmaling två skuldsatta bönder. En av dem var bonden Matts Andersson Panula i Ilmola, som år 1808 hade tagit värvning i svenska armén och inte återvänt. Man förrättade en bouppteckning, eftersom han antogs vara död.⁶⁰ När hans egendom värderades i början av maj 1813 i Kauhajoki kapellförsamling hade han åtta obetalda skulder. Summan av den obligatoriska avgiften och skulderna uppgick till 143 rdr bco, alltså 30 rdr bco mera än hans bruttoförmögenhet. Panulas obetalda skulder förbisågs inte – tvärtom, skulderna samt hela egendomen räknades noggrant upp i bouppteckningen.⁶¹

Avslutning

Finska kriget pågick i två år, men de enskilda familjernas vardag påverkades av kriget under en kortare tid. Kriget var närvarande på olika sätt i olika delar av riket, och följderna varierade. Kriget hade en negativ inverkan på böndernas egendom i fall strider och våldsamheter ägde rum i närheten av deras hemorter. Att jämföra bönders välstånd i början av 1800-talet är en komplicerad uppgift, men bouppteckningarna är en unik källserie som ger en bild av den vuxna allmogens förmögenhet, föremålsvis. Även om det var obligatoriskt att förrätta bouppteckning efter samtliga avlidna, måste man komma i håg att det inte förrättades bouppteckningar efter alla, t.ex. efter den fattiga delen av den vuxna befolkningen. Trots detta ger bouppteckningarna oss en mångsidig bild av allmogens förmögenhet.

Efter kriget blev Finland en del av Ryssland. Olika kutymer som allmogen hade tillägnat sig under flera hundra år som en del av det svenska riket levde vidare även under det ryska styret. Stora politiska förändringar återspeglades inte omedelbart i allmogens vardag. Finska kriget hade däremot direkta konsekvenser för allmogens liv. Dödliga sjukdomar spreds bland befolkningen, men endast en liten del dog p.g.a. våldshandlingar. I Ilmola dog ovanligt många under en kort tid, där utkämpades även några strider och allmogen var tvungen att försörja och skjutsa soldater. Kriget kom alltså nära Ilmola-bornas. Till Nordmaling kom kriget först i slutskedet, när svenska trupper inkvarterades i socknen. Det förekom inga strider i Nordmaling, men allmogen var tvungen att ställa upp för soldaternas olika behov. Hösten 1809 dog en ovanligt stor del av befolkningen i Nordmaling eftersom sjukdomar

⁶⁰ Matts Andersson Panula finns inte i listor över begravda. Kauhajoki Begravda, Genealogiska Samfundet i Finland.

⁶¹ Matts Andersson Panulas bouppteckning 3.5.1813, Vasa landsarkiv, Ilmola tingslags bouppteckningar (1804–1863), E1a:3.

som tidigare hade skördat liv i Finland då hade kommit med armén också till Västerbotten.

Bönderna var en jordägande befolkningsgrupp på landsbygden, men det fanns märkbara skillnader mellan deras egendom. De ägde både fastigheter och lösöre, men också skulder och fordringar. Bönderna i Nordmaling hade mer kontant egendom än bönderna i Ilmola. Bönderna i båda socknarna ägde olika slags mynt, både svenska och ryska. Det är också viktigt att påpeka att användningen av ryska valutor i bouppteckningar inte blev kutym bland Ilmolaborna under de fem första åren efter kriget. Rubeln blev med tiden officiell valuta, men svensk valuta var länge gångbar.

Krigets inverkan på välståndet berodde på krigshändelserna. I Ilmola blev bönderna i genomsnitt något fattigare jämfört med läget före kriget. En orsak kan vara Ilmolas höga vuxendödlighet som följd av kriget, men också det faktum att både svenska och ryska trupper marscherade via Ilmola, och enstaka familjers egendom blev förstörd. Bönderna i Nordmaling blev däremot rikare efter kriget. Att bönderna blev rikare i Nordmaling kan förstås bero på andra orsaker än kriget. Jämfört med i Ilmola var kriget och våldet mindre närvarande i Nordmaling. I Ilmola hade allmogen möjlighet att ansöka om ersättning för skador som de ryska trupperna hade förorsakat. Några bönder ansökte om ersättning, speciellt i Kauhajoki kapellförsamling. Jämfört med de bönder som inte ansökte om ersättning i Ilmola var de bönder som ansökte om ersättning fattigare. Kriget minskade deras förmögenhet.

Skillnaderna mellan böndernas välstånd varierade beroende på tid och ort, och finska kriget gjorde vissa bönder något fattigare. Variationen i böndernas förmögenhet var större i Nordmaling än i Ilmola. De rikaste bönderna som har studerats här var bosatta i Nordmaling och de fattigaste i Ilmola. Att låna pengar var vanligt i det tidigmoderna bondesamhället. Skulder och fordringar var vardag för bönderna i båda socknarna, främst i Ilmola där särskilt många av bönderna hade skulder. De bönder som varken hade skulder eller fordringar var i minoritet i båda socknarna. Även överskuldsatta bönder fanns i båda socknarna, men de var betydligt fler i Ilmola än i Nordmaling. Särskilt efter kriget fanns det fler bönder som var överskuldsatta än före kriget.

Krigets spår och återgången till fred

Ett lokalsamhälle i det inre av Finland efter
krigsåren 1808–1809

JAANA LUTTINEN

Den 17 augusti 1819, tio år efter finska krigets slut, gästade Alexander I Idensalmi prästgård. På det lokala planet var besöket en symbol för den lyckosamma pacificeringen och nordsavolaxarnas anpassning till de nya förhållandena. I prästgården hade hela traktens bildade skikt församlat sig. Sedan man druckit te, trädde Alexander I ut på trappan, och hälsade det på gården talrikt församlade folket. På plats på Idensalmi prästgård råkade tillfälligtvis även befinna sig den 28-årige docenten i allmän historia vid akademien i Åbo, Adolf Iwar Arwidsson. Hans tolkning av händelsen var att allmogen hade lösgjort sig från Sverige och anpassat sig till den ryska överheten. Arwidsson, som själv hyste kontroversiella politiska åsikter, skrev endast några veckor senare följande rader om det intryck kejsaren gjort på Idensalmiborna:

Hans högst nådiga och utmärkt nedlåtande väsende och hans intagande person förtjuste alla finnar. Nu fruktar jag, att till och med alla bönder äro med själ och hjärta slitna från Sverige. Man kan ej se honom utan att älska honom, och den, som talat med honom utan att förtjusats, är ej en människa. Mild, nedlåtande, lätt och enkel lockar han äfven små barn och rädda ödemarkskvinnor omkring sin person såsom omkring en skyddande gudom; och vad är han annat för Finland?¹

Arwidssons samtida skildring bidrar på sitt sätt till att gestalta och bestyrka historieforskarnas senare bedömningar av hur väl den ryska pacificeringspo-

¹ Citat ur A. I. Arwidssons brev (Åbo 12.10.1819) i E. Nervander, *Kejsar Alexander I:s samtliga resor i Finland. Enligt äldre och nyare källor samt insamlade traditioner* (Helsingfors 1906), s. 167.

litiken lyckats i sin uppgift.² Några särskilda oroligheter uppstod inte heller i det inre av Finland efter krigsslutet. Man kan fråga sig om krigsåren över huvud taget medförde några förändringar i vardagen och i utkomstmöjligheterna för vanligt folk, och hur övergången från krig till fred tedde sig om man betraktar den ur lokalsamhällets och enskilda familjers perspektiv.

Inom historieforskningen har man på 2000-talet mer än tidigare gått in för att analysera återgången till fred: hur har samhällen i olika tider övergått från krig till fred, vilka samhällliga problem på makro- och mikronivå har man konfronterats med i krigets spår, vilka omständigheter har varit till hjälp eller till hinder för återgången till fred och vilken roll har staten, lokalsamhället eller individen haft i denna process? Begreppet *fredskris* har använts som ett samlande begrepp för de problem som har förekommit – och förekommer – i samhällen i krigets efterdyningar.³

Då man undersöker övergången från krig till fred är det nödvändigt att granska problemen på såväl makro- som mikronivå. Staten, olika lokalsamhällen och individer har varierande möjligheter att reagera på kriser. Växelverkan mellan enskilda aktörer, lokalsamhället och centralmakten är av olika typ. Individer och lokalsamhällen kan antingen aktivt eller passivt göra motstånd mot eller anpassa sig till den nya situationen. Statens och kyrkans åtgärder har påverkat enskilda familjers liv, samtidigt som lokalsamhällets välfärd (t.ex. skatteinkomster, jordbruksprodukter, arbetskraft) har varit av vikt för staten. Det finns många slags omständigheter som hjälper eller förhindrar återgången till fred och s.k. normaliserade förhållanden. Då man forskar i efterkrigstida förhållanden borde man beakta både de samhällliga strukturerna och de enskilda individerna.⁴

² Se t.ex. L. G. von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen i Finland 1808–09* (Helsingfors 1929); Päiviö Tommila, *Suomen autonomian synty 1808–1819* (Helsinki 2008); Matti Klinge, *Napoleons skugga. Baler, bataljer och Finlands tillkomst* (Helsingfors 2009); Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Helsingfors 2009).

³ Petri Karonen, 'Coping with Peace after a Debacle. The Crisis of the Transition to Peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721)'. SJH 33 (2008), s. 203–204; Petri Karonen, 'Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa', Petri Karonen & Kerttu Tarjamo, 'Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla', *HArk* 124 (Helsinki 2006), s. 10 och 19–20.

⁴ Karonen, 'Coping with peace after a debacle', s. 204–205, 208. Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Porvoo 1999), s. 266–268; Karonen, 'Johdanto. Kun sota on ohi', s. 10–12.

I den här uppsatsen begränsar jag mig till att undersöka de ekonomiska utmaningarna inom ett lokalsamhälle i det inre av Finland efter finska kriget.⁵ Under krigsåren 1808–1809 utarmades många nordsavolaxisk familj. Det gällde att försöka överleva nära anhörigas död, materiella förluster och direkt hungersnöd, som följde på en lång rad år av missväxt. Kriget lämnade spår i människornas liv åtminstone i de trakter där militären rörde sig och blev inkvarterad. De lokala levnadsförhållandena påverkades också av mer långvariga och långsamma förändringsprocesser, som den strukturella förändringen av lantbruket i östra Finland, där man alltmer övergick från svedjebruk till åkerbruk och kreatursskötsel, samtidigt som befolkningen ökade i snabb takt. För att finna svar på hur vardagen förändrades för vanligt folk som en följd av de politiska och militära händelserna 1808–1809 och en ny överhet, är det motiverat att komplettera bilden med en bakgrund där tidsperspektivet vidgas något, och att därtill beakta andra faktorer som bidrog till förändringar i lokalsamhället samt vad vi känner till om det vardagliga livet på den tiden.

Omfattande skador på lokal nivå till följd av kriget

Det vidsträckta och gleset befolkade Idensalmi var en av de krisdrabbade socknarna i Finland.⁶ Även om Idensalmi låg avsides beläget i det inre av Finland, befann sig socknen invid en av landets viktigaste allfartsvägar (Stora Savolaxvägen). Socknen hade ett tydligt ekonomiskt, politiskt och andligt centrum (kyrkan och prästgården med omnejd). Det var lång väg både till de österbottniska hamnarna och till stapelstäderna i södra Finland, vilket gjorde det besvärligt för bönderna att årligen skaffa sig kontanta medel för betalning av skatterna. Befolkningen bestod till största delen av allmog, som idkade svedjebruk i skogarna och bedrev åkerbruk. Före autonomins tid gick Idensalmibornas handelsresor för det mesta till Österbotten, men också dit var det dyrt för dem att forsla sina varor.⁷ Idensalmi befann sig således utom

⁵ Uppsatsen ansluter sig till en doktorsavhandling under arbete som går under arbetsnamnet ”Kriisit ja varhaismoderni elämäntilanne. Yläsavolaisten selviytymisstrategiat 1800-luvun alkuvuosikymmeninä”. (Kriser och tidigmodern livskompetens. Överlevnadsstrategier hos in-vånarna i Savolax övre härad under 1800-talets första decennier.)

⁶ Se närmare den inledande uppsatsen i detta nummer.

⁷ Matti Klinge, *Isalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa* (Helsinki 2006), s. 13 och 166–167.

räckhåll för den dragningskraft som utövades av landets stora ekonomiska centra. Socknen var en del av det perifera inre Finland.⁸

I min undersökning har jag närmast begränsat mig till fyra byar i Idensalmi, och de familjer som bodde där. Byarna låg alla radade efter varandra längs Stora Savolaxvägen. Räkna man upp dem från söder till norr blir det: Palois by (Paloinen), prästgården med torp (40), Idensalmi by (Iisalmen kirkonkylä) och Pardala by (Partala). Enligt mantalslängderna för 1805–1810 minskade den sammanlagda befolkningen i de fyra byarna med över en fjärdedel: från inemot 1 050 invånare till cirka 740.⁹ År 1808 rörde det sig mycket krigsfolk i trakten, eftersom centrala delar av de fyra byarna låg längs den strategiskt betydelsefulla landsvägen mellan Kuopio och Uleåborg. I Pardala och Palois byar fanns det gästgiverier. I mars 1808 färdades trupper för första gången genom byarna, i riktning norrut mot Uleåborg. I början av maj förekom det bonderesningar, och trupper avancerade söderut genom byarna, i riktning mot Kuopio. Hela sommaren befann sig Idensalmi i svenska händer, och ortsborna ålades att delta i befästningsarbetena kring Palois ström.

I slutet av september slöts vapenstillestånd vid fronten i Lochteå, varvid gränsen kom att gå tvärs genom Idensalmi i höjd med kyrkan, så att socknen klövs i två delar. I norr stod de svenska trupperna, i söder de ryska. De ryska styrkorna hade slagit läger i Palois by och på prästgårdens marker, medan den svenska armén var inkvarterad i Idensalmi och Pardala byar. Striden vid Virta bro stod i Idensalmi den 27 oktober 1808, och ett par veckor senare, den 10–11 november, utkämpades en blodig batalj på prästgårdens ägor innan de svenska trupperna drog sig tillbaka till Uleåborg.¹⁰ Efter kriget hade ryssarna planer på en fästning i Palois by, och ville därför att ortens bönder skulle avstå mark till staten.¹¹ De fyra byarna blev senare kända genom *Fänrik Ståls sägner* – i dikterna om Sandels, Sven Dufva och löjtnant Zidén.

Byarna utgör ett intressant föremål för en analys av hur finska kriget påverkade de lokala förhållandena och återgången till fred på mikronivå. Byborna

⁸ Angående den regionala tredelningen av Finland och begreppet det inre av Finland (med hjälp av indikatorer som handel och migration) se Max Engman, *Ett långt förväl*, s. 50–67.

⁹ Mantalslängderna för Idensalmi socken 1805 och 1810, Joensuu landsarkiv, Joensuu, Häradsskrivarens i Savolax övre härad arkiv (Savolax och Karelen lään), Bba 6–7.

¹⁰ Om Idensalmi som krigsskådeplats, se närmare den inledande uppsatsen i detta nummer.

¹¹ Tauno Räisänen, *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia 1860–1930* (Iisalmi 1959), s. 27–33.

fick erfa ra kriget på många olika plan: från skjutsnings- och inkvarterings-skyldighet till aktivt motstånd, från köpsläende till plundringar och från fredligt umgänge till stridens förödelse. Inom det område jag valt att utforska låg dessutom kyrkan, prästgården där kyrkoherden bodde, samt sockenstugan och sockenmagasinet.

De materiella skador ryssarna vållade enskilda individer i Idensalmi var bland de största i hela Finland. De materiella förlusterna steg uppenbarligen till klart högre belopp endast i Kuortane, Vasa, Närpes, Saarijärvi och Gam-lakarleby, som alla befann sig precis i krigshandlingarnas centrum. De krigs-skador ryssarna vållade 1808–1809 koncentrerade sig till över 90 procent till Österbotten och norra Savolax. Vasa läns andel var ca tre fjärdedelar. I Kuo-pio län, som omfattade norra Savolax och norra Karelen, uppgick andelen till inemot en femtedel.¹² I östra Finland var Idensalmi mest utsatt – åtminstone att döma av de ersättningar som betalades ut i Kuopio län. Sockenens andel av de krigsskador som berättigade till ersättningar var cirka två femtedelar.¹³

Ryssarna hade lovat betala ersättningar för de krigsskador de vållat civil-befolkningen.¹⁴ Enligt mina beräkningar anhöll närmare 670 Idensalmibor om ersättning. I socknen fanns drygt 1 500 skattskyldiga hushåll, och man kan således räkna med att uppskattningsvis minst två femtedelar av hushållen anhöll om ersättning. Idensalmiborna räknade upp skador till ett samman-lagt värde om drygt 116 000 riksdaler riksgälds.¹⁵ Det bidrag som ansöktes uppgick således till 75 riksdaler per hushåll; för den summan skulle varje

¹² Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa. Venäläisten sotajoukkojen aiheut-tamat sotavahingot Suomen sodan 1808–1809 aikana sotatoimien painopistealueella*, Licentia-tavhandling i Nordisk historia, Humanistiska fakulteten, Åbo Akademi (2007), s. 69; se även Tiina Hemminkis uppsats i detta nummer.

¹³ Kuopio länskontor 31.3.1815 BD 62/13. Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammar-expeditionens arkiv, ansökningar om ersättning för krigsskador 1808–09, ankomna handlingar Ed:29.

¹⁴ Se närmare Merja Uotilas uppsats i detta nummer.

¹⁵ Protokollen för ordinarie ärenden vid Idensalmi tingslag, 1809, Joensuu landsarkiv, Lill-savolax övre domsaga. Caa:25–26. Vid häradsrätten behandlades också ersättningskrav som understeg 100 rubel eller översteg 1000 rubel. De skador som sålunda verifierats vid häradsrätten ger en mer exakt – och mer detaljerad – bild av de materiella skadorna än kam-marexpeditionens arkiv. Förteckningen över lidna förluster för var och en av dem som anhöll om ersättning behandlades vid häradsrätten under en egen paragraf. Med hjälp av kam-marexpeditionens arkivmaterial kan man utreda vilka som fått ersättning och hur stora ersättningar de fått. I denna artikel är *riksdaler* = riksdaler riksgälds, om inte annat anges. Jag har avrundat de enskilda skadeståndsbeloppen till belopp i hela riksdaler.

familj i Idensalmi kunnat skaffa sig t.ex. tolv kor eller sex tunnor råg. Detta motsvarade behovet av spannmål för tre personer under ett års tid, om man räknar med att en person konsumerade två tunnor per år, vilket allmänt används som mått inom historieforskningen. Noteras bör att summan om 116 000 riksdaler endast omfattade de skador ryssarna vållat, och av dem endast sådana där den som lidit skada ansökt om ersättning. Det rör sig alltså om miniminivån för de skador kriget vållat lokalt.

Ersättningsnivån i Idensalmi socken var i medeltal 175 riksdaler. (Tabell 1.) I spannmål betydde det i stort sett 14 tunnor råg, vilket motsvarade den årliga spannmålskonsumtionen för sju personer. Standardavvikelsen i ansökningarna var stor (325 riksdaler). De begärda beloppen varierade från helt obetydliga summor på en eller två riksdaler till nämndeman Johan Kauppinsens två förteckningar över förluster, som sammanlagt värderades till drygt 5 600 riksdaler. Han bodde mitt på krigsskådeplatsen, alldeles invid Virta bro. Hälften av Idensalmibornas ansökningar stannade dock vid mycket ringa och oansenliga belopp, som understeg 64 riksdaler. Men en förlust är alltid individuell: för den som var fattig kunde en i och för sig mycket ringa förlust bli ödesdiger.

Två tredjedelar av de skador kriget vållade Idensalmiborna drabbade de besuttna bönderna.¹⁶ Dessa utgjorde ca en tredjedel av sockenborna, och var i det avseendet ”överrepresenterade” bland dem som anhöll om ersättning. (Tabell 1.) Förklaringen till detta torde vara att ryssarna huvudsakligen valde att bege sig till gårdar där de kunde förvänta sig att få tag på det slags proviant, foder, kläder, logi och annat som de behövde för att klara sig. De skador som de besuttna bönderna och torparna åsamkades är överraskande likartade. Kvantitativt sett uppgick en torparens ansökan till två tredjedelar av en bondes (se Tabell 1), trots att torparnas egendom på 1790-talet enligt forskningen uppgick till ungefär hälften av böndernas, och på 1830-talet till två femtedelar.¹⁷ Det verkar således som om torparnas egendomsförluster under krigsåren relativt sett var större än böndernas.

¹⁶ Här har beaktats såväl kronobönder som skattebönder, bondänkor och bondsöner, husbönder och bondhustrur. Familjernas situation varierade mycket under krigsåren, och familjens överhuvud var inte alltid själv i stånd att göra en skadeanmälan.

¹⁷ Sakari Heikkinen, Riitta Hjerpe, Yrjö Kaukiainen, Erkki Markkanen och Ilkka Nummela, 'Förändringar i levnadsstandarden i Finland 1750–1913', Gunnar Karlsson (red.), *Levestandarden i Norden 1750–1914*, Rapporter till den XX nordiske historikerkongres Reykjavik 1987, Bind III (Reykjavik 1987), s. 86–87.

Tabell 1. Antal ansökningar och storleken på de ersättningar Idensalmiborna anhöll om, kategoriserade enligt social status.¹⁸

Social status	<i>Antal ansökningar</i>	Procentuell andel	Befolkning år 1805 ¹⁹ (Andel i %)	<i>Begärd summa</i>	Procentuell andel	Medeltal (riksdaler/ansökn)
Bonde	450	68	31	84 320	72	187
Torpare	108	16	6	13 637	12	126
Landbo	11	2	1	868	1	79
Soldat	23	3	5	2 427	2	106
Officer eller underofficer	2	0	0	2 182	2	1 091
Hantverkare ²⁰ , brukspatron	7	1	0	1 444	1	206
Ståndsperson	9	1	1 ²¹	5 669	5	630
Tjänsteman i kronans eller kyrkans tjänst	10	2		2 701	2	554
Backstugusittare, inhysing, rotefattig	9	1	7	224	0	25
Tjänstefolk	4	1	48	47	0	12
Övriga	4	1	1	587	1	147
Okända, osäkra	28	4	0	2 221	2	79
Sammanlagt	665	100	100	116 327	100	175

Förteckningarna över de krigsskador man åsamkats varierade såväl inom en och samma socialgrupp som mellan grupperna. I allmänhet var de ersättningssummor som officerare, ståndspersoner och tjänstemän ansökte om klart över medeltalet. Av dem som anhöll om ersättning utgjorde de också en relativt stor andel. (Tabell 1.) På basis av uppgifterna om förmögenhetsskatten år 1800 var förmögenheten inom Idensalmi emellertid inte särdeles ojämnt fördelad, även om det var långtifrån jämlikt. Av socknarna i Savolax verkar Idensalmi ha hört till den mest jämlika tredjedelen.²² I första hand verkar de kringströvande soldaterna ha riktat in sig på de mest välbärgade

¹⁸ Protokollen för ordinarie ärenden vid Idensalmi tingslag, 1809, Joensuu landsarkiv, Joensuu, Lill-Savolax övre domsaga, Caa: 25–26.

¹⁹ Befolkningstabell, Idensalmi moderkyrkoförsamling, 1805, VÄ 98 (Myndiga män).

²⁰ Här statistikförs även hantverkarna, som vanligtvis var torpare.

²¹ Här ingår även tjänstemännen.

²² Ilkka Nummela, *Savolaisten varallisuuserot historian valossa – vuoden 1571 hopeaveroluetelosta tämän vuosisadan alkuun*, Snellman-instituutin B-sarja 17 (Kuopio 1990), s. 11–14.

De gårdar i Idensalmi som låg nära landsvägar och viktiga vattenleder drabbades värst av epidemierna. Illustration i Fänrik Ståls sägner (Albert Edelfelt).

ståndspersonernas och böndernas gårdar. Däremot inkom t.ex. endast några få ansökningar från tjänstefolk, även om de utgjorde nästan hälften av den sociala strukturen i socknen. Pigor och drängar hade knappast något i sin ägo, som varit till större nytta för de ryska soldaterna. (Tabell 1.)

Döden kastar sin skugga över familjelivet

Idensalmi tillhörde en trakt där befolkningen ökade i mycket snabb takt på vardera sidan om sekelskiftet 1800. Spädbarns- och barndödligheten minskade och nativiteten ökade. Jämfört med andra savolaxiska socknar var den relativa befolkningsökningen störst i Kuopio och Idensalmi. I Idensalmi fördubblades befolkningstalet på 50 år fram till början av 1800-talet. År 1805 var invånarantalet ca 10 800 personer. Utvecklingen gick emellertid ryckvis, och mellan tillväxtperioderna inföll tider då befolkningsökningen var långsam till följd av epidemier och nödår. Åren 1804–1809 utgör en sådan period i Idensalmi, men just vid tiden för finska kriget inföll den första tydliga hastiga nedgången i befolkningstillväxten i socknen (sedan befolkningstabellerna tagits i bruk på 1740-talet).²³

²³ Ilkka Nummela, *Savolaisten varallisuuserot historian valossa*, s. 15; Santeri Rissanen, *Idensalmen entisen pitäjän historia*, s. 350–351.

Finska kriget satte tillfälligt stopp för befolkningsökningen. I Idensalmi socken minskade invånarantalet med uppskattningsvis nio procent från 1807 till 1809,²⁴ och sjönk från ca 10 800 personer till 9 800. Dödligheten under krigsåren var i genomsnitt två och en halv gång större jämfört med åren före och efter kriget. Under krigsåren sjönk även nativiteten något, men framför allt berodde befolkningsminskningen i Idensalmi på den stora dödligheten orsakad av sjukdomar.²⁵ Det fanns ett klart samband mellan den militära närvaron och de epidemier som rasade. Kriget underlättade spridningen av nya bakterie- och virusstammar (via soldaterna) och de bristfälliga sanitära förhållandena och missväxtåren gjorde människorna mottagliga för sjukdomar.²⁶

I Idensalmi socken var dödligheten 88–94 promille under det första krigsåret, och beroende på hur man räknar 52–59 promille även följande år, medan den normala nivån i Idensalmi vid denna tid rörde sig kring 25 promille.²⁷ Siffror i klass med Idensalmis förekom också i Österbotten och på Åland. T.ex. i Vasa, Jakobstad och Gamlakarleby överskred dödligheten t.o.m. 100 promille, och siffrorna för Torneå och Nedertorneå är helt i en klass för sig. Också t.ex. i Uleåborg och Kuopio städer närmade sig dödligheten hundra

²⁴ Befolkningsstabellerna för 1805 och 1810, Idensalmi moderkyrkoförsamling; Födda, vigda och avlidna 1806–1809, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1455; Enligt kyrkoherdens uppskattning fanns det 1805 sammanlagt 10 801 invånare i Idensalmi. Fem år senare var den uppskattade befolkningsmängden 10 330 personer. Enligt uppgifterna i befolkningsstabellerna sjönk invånarantalet med bara fyra procent 1805–10. Invånarantalet för 1806 har här uppskattats genom att lägga dem som föddes 1806 till antalet invånare år 1805, och avdra från summan antalet avlidna 1806. Invånarantalet för 1807–1809 har beräknats på motsvarande sätt. Resultaten är dock alltså endast riktgivande, eftersom uppskattningen inte beaktar flyttningsrörelser (förteckningen över in- och utflyttade för ifrågasvarande år har inte bevarats).

²⁵ Åren 1802–1807 och 1810–1815 avled i medeltal 289 personer per år. Före kriget var medeltalet 334, och efter kriget 243. Det bör observeras att den naturliga befolkningstillväxten redan före kriget varit negativ 1806–1807: antalet avlidna översteg alltså antalet födda. Åren 1808–1809 avled sammanlagt drygt 1 500 civila i Idensalmi: under det första året något under tusen personer och det andra krigsåret inemot 600. Eftersom födelsetalet under dessa år var ca 600, blev det ett demografiskt underskott på tusen personer.

²⁶ Hannu Soikkanen, ”Miekalla, nälällä ja rutolla” – kriisit historiassa, Antti Häkkinen, Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen (toim.), *Kun balla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet* (Porvoo 1991), s. 27.

²⁷ Minimivärdet för 1808 grundar sig på befolkningsstabellen för 1805, och för 1809 på motsvarande uppgifter för 1810. Maximivärdet har beräknats genom att lägga antalet nyfödda till och avdra antalet avlidna 1806–1808 (befolkningstalet för 1808) från uppskattningen för 1805 samt för åren 1806–1809 (befolkningstalet för 1809).

promille.²⁸ Särskilt år 1808 var mortaliteten i Idensalmi hög jämfört med hela landet.

Förlusten av nära anhöriga påverkade också familjer, släkter och lokalsamhällen. Döden berörde säkert så gott som varje Idensalmibo på ett eller annat sätt. Krisens djup varierade emellertid inom socknen. Gårdarna närmast vägarna eller centrala vattendrag drabbades värst. I de fyra byar jag undersökt bodde det enligt mantalslängderna sammanlagt ca 1 000 personer 1805. Under krigsåren 1808–1809 avled ett par hundra personer i dessa byar. Det var en hög siffra: närapå en femtedel av invånarantalet för 1805. Av dödligheten i hela Idensalmi under krigsåren 1808–1809 utgjorde andelen i dessa byar drygt en tiondel, vilket något överstiger bybornas andel av befolkningstalet för hela socknen. Febersjukdomar, dysenteri och koppor stod för närmare nio av tio dödsfall i de fyra byarna, vilket var en anmärkningsvärt stor andel, också i relation till andelen avlidna i svåra epidemier i hela socknen.²⁹

Finska kriget syntes också i åldersstrukturen för dödligheten. Krigsåret 1808 var medelåldern för de avlidna lägre än vanligt i Idensalmi socken: 23 år.³⁰ Under de katastrofala åren avvek åldersstrukturen för dödligheten också rent allmänt, och i synnerhet andelen avlidna 1–9-åringar har konstaterats varit högre än normalt. Barn i den åldern hade inte ännu motståndskraft mot det slags epidemier som dök upp med vissa års intervall som t.ex. smittkoppor och mässling.³¹ I norra Sverige verkar kriget däremot framför allt ha prövat den arbetsföra befolkningen (15–64-åringarna), vilket påverkade såväl tillgången på arbetskraft inom familjerna som försörjningsvillkoren.

²⁸ Oiva Turpeinen, 'Katastrofaalinen kuolleisuus Suomen kaupungeissa 1808–1809'. Kari Pitkänen (toim.), *Nälkä Talouskontrolli. Näkökulmia kriisien ja konfliktien syntyyn, merkityseen ja kontrolliin* (Helsinki 1987), s. 128–131; Maria Lähteenmäki, 'Tautinen sota. Suomen sota paikallisena ilmiönä', *HAik* 2004:4, s. 451. Andelarna för Idensalmis del har räknats ut med hjälp av befolkningstalet för 1805, eftersom befolkningstalen för 1808–1809 fattas.

²⁹ Se närmare den inledande uppsatsen i detta nummer.

³⁰ Avlidna 1808, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1455. På 1700-talet levde savolaxaren i medeltal till bara något över 20 års ålder (t.ex. år 1779 till 25 års ålder) och på 1800-talet till 30 års ålder (t.ex. 1864–65 till 32-års ålder). Levnadsåldern sjönk p.g.a. barndödligheten. Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisauujen kautena 1721–1870, Savon historia III* (Kuopio 1960), s. 75.

³¹ Eino Jutikkala, 'Asutus ja väestö'. Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen ja Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980); Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriivivoja* (Porvoo 1994), s. 68–69.

Åtminstone verkar barn och åldringar ha klarat sig förhållandevis bättre än dem som var i arbetsför ålder.³²

Den ovanligt stora mortaliteten under krigstiden berörde i Idensalmi alla åldersgrupper, särskilt hårt drabbades dock barn och unga i arbetsför ålder. Under det första krigsåret 1808 var andelen avlidna 1–15-åringar anmärkningsvärt hög. Likaledes var andelen avlidna i arbetsför ålder klart högre än i fredstid. I vardera ålderskategorin uppgick andelen avlidna till ca två femtedelar. Ett exempel är Thomas Möykkynen, som förestod gästgiveriet i Palois by. I hans familj avled sex personer av tio i sjukdomar krigsåret 1808. Yngst bland dem var den 13-årige sonen Johan och äldst gästgivaren själv, som avled i en ålder av 56 år.³³ Jämfört med andra ålderskategorier verkar det senare krigsåret, 1809, ha varit svårare än det första för den vuxna befolkningen i Idensalmi. Det senare året var nästan hälften av alla avlidna åtminstone i princip i bästa arbetsföra ålder (16–60 år).³⁴

Kriget lämnade spår i åldersstrukturen i Idensalmi socken. De barn som var födda under finska kriget befann sig i ålderskategorin 1–3-åringar 1810. I Idensalmi var deras andel flera procentenheter lägre än år 1800 och 1805. Totalt sett hade andelen tioåringar sjunkit i socknen, och andra ålderskategorier ökat på motsvarande sätt i förhållande till dem. År 1805, före finska kriget, utgjordes närmare hälften av befolkningen av unga under 20 år och barn, men fem år senare hade andelen sjunkit till ca två femtedelar. På motsvarande sätt kan man observera en liten ökning i andelen personer över 60 år jämfört med tiden före kriget.³⁵

Ingen dramatisk förändring kan iakttagas beträffande andelen vuxna i arbetsför ålder av den sammanlagda befolkningen i Idensalmi. Både före och efter kriget bestod ca hälften av invånarna av 20–60-åringar. Idensalmiborna blev – något paradoxalt – allt äldre under krisåren, eftersom den relativa andelen av befolkningen tack vare den höga nativiteten under normala år växte

³² Tom Ericsson, 'War and Local Society – Social and Demographic Changes in Northern Sweden after the War between Sweden and Russia', Fred Sandstedt (ed.), *Between the Imperial Eagles: Swedens Armed Forces during the Revolutionary and the Napoleonic Wars 1780–1820*, Meddelande 58–59, Armémuseum (Stockholm 1999), s. 342.

³³ Avlidna 1808, Idensalmi moderkyrkoförsamling; Kommunionbok 1805–1815, IAa:9 (Palois 1), Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1445.

³⁴ Ang. de avlidnas åldersstruktur, se närmare den inledande uppsatsen (särskilt Bilaga 2).

³⁵ Befolkningstabellerna för 1805 och 1810, Idensalmi moderkyrkoförsamling; Födda, vigda, avlidna 1806–1809, Idensalmi moderkyrkoförsamling, 1455.

fortare just i de unga årsklasserna. Man bör dock förhålla sig kritiskt till befolkningstalen, eftersom kyrkoherdarnas statistik var bristfällig och inexakt. Ändå påverkade den ringa uppgången i åldersstrukturen tillfälligt tillgången på arbetskraft i familjerna. Många till åren komna led av svaghet eller var sjukliga, och kunde t.ex. inte ersätta en ung husbondes eller bondhustrus arbetsinsats.

Familjestrukturen försvagades i de krisdrabbade områdena. Också hela familjer strök med i epidemierna, så t.ex. prästgårdstorparen Pehr Juntunen och hans familj bestående av fyra personer. Torpet låg i Hietalahti, norr om kyrkan. Det var beläget alldeles invid slagfältet vid Virta bro, och i november utkämpades ytterligare en blodig batalj i torpets grannskap. Ett stort antal soldater rörde sig i trakten. I november 1808 smittades familjen med dysenteri, och inom loppet av två månader var de alla döda: fadern, den 39-åriga Pehr, modern, den 29-åriga Maria, Anna Maria, som bara var omkring ett halvår gammal och Anna Lisa, nästan tre år. Så stod Hietalahti torp öde, vilket i sin tur gav en dräng och en piga möjlighet att börja ett nytt liv som torpare.³⁶

Många barn förlorade far eller mor, och familjerna krympte i storlek. I början av 1800-talet var det i Savolax vanligast med familjer om tre till fem personer. Därtill bestod relativt många hushåll av mellan sex och tio personer.³⁷ Enligt mantalslängderna bestod t.ex. ca två tredjedelar av hushållen i Palois by i Idensalmi av tre till tio personer. Före och efter kriget bestod familjerna i medeltal av fem personer, men 1809 av i medeltal endast fyra personer. En motsvarande förändring kan observeras även i de andra byarna jag undersökt.³⁸

Under krigsåren minskade familjebildningen i Idensalmi. Det ingicks klart färre äktenskap 1808 än under de föregående eller efterföljande åren. Under 1800-talets första år kan man märka epidemiernas och finska krigets inverkan på äktenskapsstatistiken: antalet upplösta äktenskap var fler än antalet ingångna. I Idensalmi förlorade sammanlagt inemot 200 kvinnor och 150 män sin äkta hälft 1808–1809. Ytterligare ett tecken på den ovanligt djupa

³⁶ Förteckning över avlidna 1808, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1455; Komunionbok 1807–1815, IAa:10 (Pastoratet 6), Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1445; Barnbok 1790–1826 (Pastoratet 6), IAb:5, TK 1452.

³⁷ Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena*, s. 87.

³⁸ Befolkningstabellerna för 1805–1810, Joensuu landsarkiv, Joensuu, Hjäradsskrivarens i Savolax övre härad arkiv (Savolax och Karelen län), Bba 6–7.

befolkningskrisen är att ca trettio äktenskap upplöstes p.g.a. att vardera maken avlidit.³⁹

Den höga mortaliteten under finska kriget ledde till att det ingick en änka eller änpling i ledningen för allt fler hushåll i Idensalmi. Att vara änka eller änpling var inte ovanligt i början av 1800-talet. Omkring var tionde Idensalmibo över 15 år var änka eller änpling. Under femårsperioden 1805–1810 minskade andelen gifta Idensalmibor med sex procentenheter. Enligt befolkningsstabellerna från 1800-talets första år var betydligt fler än hälften av de Idensalmibor som var över 15 år gifta, medan deras andel efter kriget hade sjunkit till färre än hälften. Ca två femtedelar av 15-åringarna var ogifta. Likt andelen änkor och änplingar hade också andelen ogifta sakta börjat öka.⁴⁰

Dödligheten under krigsåren drabbade kvinnor och män med samma mått. Bland de döda fanns såväl herrskapsfolk som rotfattiga och tiggare. Men ståndspersoner verkar ha avlidit i epidemier i ringare antal, också relativt sett.⁴¹ I förteckningen över avlidna 1808 noterar man det förhållandevis ringa antalet tjänstefolk (några procent). Tjänstefolket bestod ofta av unga, arbetsföra människor, och även normala år var dödligheten bland dem relativt låg. Var sjunde som avlidit 1808 var inhysing, lösdrivare, tiggare eller fattig. Missväxtårens nyckfullhet ökade deras andel av befolkningen. Undernärda drog de från gård till gård, och blev lätt offer för epidemier – samtidigt som de själva också spred de sjukdomar som de bar på. I det avseendet var soldaterna emellertid mycket effektivare. Folk förhöll sig i allmänhet avvaktande till tiggare och löst folk, och undvek kontakt med dem. Ofta inhystes de i uthus, i bastur och på loft. Således finns det inte något självklart samband mellan tiggarna och smittospridningen. Av dem som avled i Idensalmi 1808 tillhörde över hälften besuttna familjer och inemot en femtedel var av torparfamilj.⁴²

³⁹ Befolkningsstabeller 1800–1805, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÄ 98; Santeri Risänen, *Isalmen entisen pitäjän historia* (Kuopio 1927), s. 354 ja 381; Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä*, s. 81.

⁴⁰ Befolkningsstabeller 1805 och 1810, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÄ 98.

⁴¹ Detta förhållande påpekas också av Anders Persson, *1808 Gerillakriget i Finland* (Stockholm 2007), s. 252.

⁴² Förteckning över avlidna 1808, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1455; Antti Häkkinen, "Vaikuttivatko väärät hätäaputoimet vuosien 1867–1868 suureen kuolleisuuteen?", Petri Karonen (toim.), *"Pane leipään puolet petäjäistä" – nälkä ja pulavuodet Suomen historiassa*, Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.–15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät, Suomen historian julkaisuja 19 (Jyväskylä 1994), s. 73.

Jämfört med åren före kriget var dödligheten 1808–1809 (i medeltal 800 personer per år) ovanligt hög i Idensalmi.⁴³ Under kriget ”rensades” socknen på sätt och vis på svaga, sjukliga och åldringar, men därutöver dog också många barn och unga, som saknade motståndskraft. Åtminstone delvis av den orsaken var dödligheten anmärkningsvärt låg i Idensalmi 1810 (bara drygt ett par hundra personer), trots att också det var ett år med svår missväxt. De som överlevt krigets prövningar tycks också längre fram ha klarat av svåra förhållanden.⁴⁴

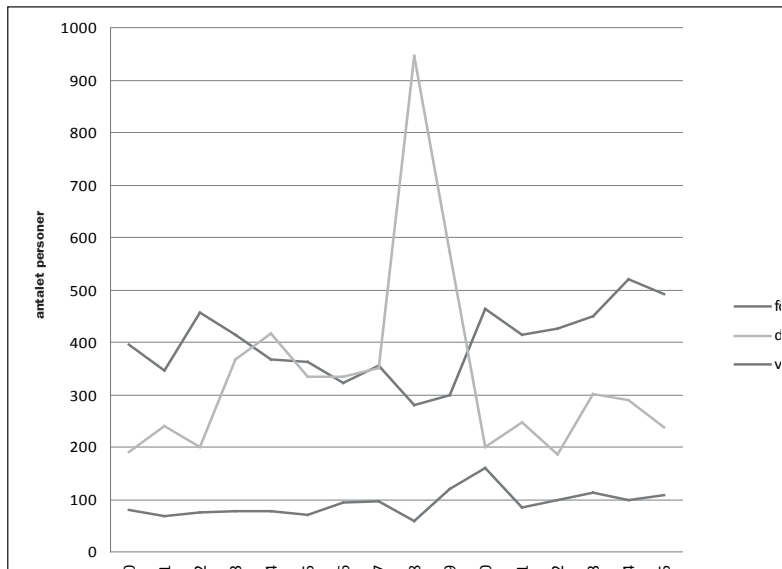
En ytlig betraktelse av befolkningstabellerna ger vid handen att livet i Idensalmi normaliserades strax efter krigsåren. Dödligheten var låg även jämfört med förkrigstida förhållanden. Åren 1811–1815 avled i medeltal 250 personer om året.⁴⁵ Det ingicks många äktenskap. Karakteristiskt för agrarsamhället var den högkonjunktur som rådde på äktenskapsmarknaden redan ca ett år efter en svår epidemi eller hungersnöd. Att man gifte om sig var utmärkande för tiden efter en kris, under s.k. normala år var förstagångs-äktenskap vanligare.⁴⁶ Nativiteten, som sjunkit under krigsåren, steg strax efter återgången till fred, vilket i och för sig var välbekant också från andra krig. Antalet nyfödda översteg vida antalet avlidna – och antalet nyinflyttade i socknen antalet utflyttade. (Schema 1.)

⁴³ Under de första åren av 1800-talet avled i medeltal trehundra personer årligen i socknen.

⁴⁴ Läget var detsamma t.ex. i Kajana, se Jorma Keränen, ’Nälkämaan laulu. Kainuu ääriesimerkinä nälkäalueesta’, Petri Karonen (toim.), *”Päivä leipään puolet petäjäästä” – nälkä ja pulavuodet Suomen historiassa*, Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.–15.6.1993 järjestyksen kesäkurssin esitelmät, Suomen historian julkaisuja 19 (Jyväskylä 1994), s. 55–56.

⁴⁵ Uppgifterna över antalet födda och avlidna per år motsvarar långtifrån alltid de faktiska demografiska förändringarna. Det handlar snarare om antalet begravda än avlidna, och snarare om antalet döpta än antalet födda. I en så vidsträckt socken hann man dessutom inte nödvändigtvis bokföra alla uppgifter för varje kalenderår. Angående den allmänna bedömningen av hur tillförlitliga talen i tabellerna är, måste jag konstatera att de väldigt sällan svarar exakt mot de resultat man får på basis av kyrkoböckerna. Skillnaderna är emellertid inte särskilt stora – oftast handlar det om några få personer, och som mest om några tiotals personer per år. Om befolkningsbokföringens tillförlitlighet, se t.ex. Kaarlo Wirilander, *’Savon väestöoloja 1721–1870’*, *HArk* 59 (Helsinki 1964) s. 528–532, 537.

⁴⁶ Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä*, s. 81.

Schema 1. Födda, döda och vigda 1800–1815.⁴⁷

Förlusterna anhopas

Enligt mantalslängderna för 1805 och 1810 sjönk befolkningstalet och antalet hushåll i alla byar jag undersökt med drygt en fjärdedel. Utöver det större antalet personer som avlidit i epidemier, beror förändringarna i mantalslängderna t.ex. på flyttningsrörelser och på att gårdar som under flera års tid varit ur stånd att betala skatt antecknats som öde.

Av de färre än 200 hushållen i de fyra byar jag undersökt⁴⁸ hade uppskattningsvis tre femtedelar – en klar majoritet – ansökt om ersättning p.g.a. kriget. Resten hade kanske inte upplevt några materiella skador under kriget, eller så var skadorna så obetydliga att man inte var beredd att anhålla om ersättning för dem. En del torde ha fått tillräcklig kompensation av ryssarna redan under kriget. Andra familjer var kanske inte i stånd att anhålla om ersättning.

De materiella skadorna uppgivna i penningar uppgick till betydande belopp. Drygt två femtedelar av hushållen i de fyra byarna jag undersökt uppgav sig ha lidit skador för över 52 riksdaler. 50 riksdaler riksgälds är visserligen

⁴⁷ Befolkningstabellerna för 1800–1815, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÅ 98.

⁴⁸ Mantalslängden för Idensalmi socken 1808, Joensuu landsarkiv, Joensuu, Härads skrivarrens i Savolax övre härad arkiv (Savolax och Karjelens län), Bba7.

inte någon större summa kontanter. Major Zachris Duncker nämner t.ex. för sin syster i ett brev daterat i Toivala i Kuopio den 29 juli 1808 att hedervärda, kungatrogna medborgare inte står att köpas för penningar, ”allra minst för en så lumpen summa som 50 rdr riksgälds, den man på momangen kan få låna av varannan simpel jägare, ifall man var i behov av den”.⁴⁹ Kommentaren säger emellertid ingenting om hur stor skadan bedömdes vara för enskilda personer och familjer. Samma summa i riksdaler kunde för en hemmansägare betyda att han förlorat all sin egendom och hela sin årsinkomst och sålunda hamnat på obestånd, medan det för någon annan rörde sig om en smärre och tillfällig störning i ekonomin.⁵⁰ Medeltalet för den ersättning man anhöll om i de fyra byar jag undersökt var ca 330 riksdaler, vilket var nästan dubbelt så högt som medeltalet för hela socknen. En sådan förlust motsvarade rätt väl värdet på den sammanlagda egendomen för en relativt välbärgad bonde.

Även om kriget skakade om livet i hela socknen, så koncentrerade sig både de materiella skadorna och personförlusterna till några få trakter och vissa familjer. I synnerhet hemmanen längs vägen Kuopio–Uleåborg föll – enligt ansökningarna om ersättning – oftast offer för ryssarnas tvångskonfiskeringar och illdåd, och därtill drabbades samma familjer ofta av de dödliga epidemier som härjade. Rent procentuellt sett utgör dessa familjer en minoritet bland hushållen i de undersökta byarna, men mänskligt sett är deras antal stort: det lidande vart femte hushåll råkade ut för bestod av såväl nära anhörigas död⁵¹ som egendomsförluster.

På basis av de uppgifter som samlats in ur domböckerna, mantalslängderna och kyrkoböckerna har jag identifierat 107 olika individer och hushåll som anhöll om ersättning i de byar jag undersökt.⁵² Av dem som anhållit om ersättning försäkrade närmare tre fjärdedelar att de lidit förluster som översteg 52 riksdaler, och enligt kyrkoböckerna hade två femtedelar förlorat åtminstone en nära anhörig. (Tabell 2.)

Den femtedel som klarat sig undan med endast smärre materiella förluster (1–52 riksdaler) bestod närmast av torpare, tjänstefolk och hantverkare. (Tabell 2.) Även om deras förluster i penningar var små, måste man komma ihåg att deras levnadsstandard i allmänhet låg under medeltalet, och att också en

⁴⁹ Bertil Nelsson, *Duncker och Savolaxbrigaden. Finska kriget 1808–09* (Lund 2000), s. 128.

⁵⁰ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 115.

⁵¹ Den sökandes makes, makas, barns eller föräldrars död.

⁵² Det finns 110 ansökningar från de fyra byar jag undersökt, men några få personer har gjort två ansökningar.

liten materiell förlust således kunde bli ödesdiger. De som enbart lidit smärre materiella skador var i allmänhet inte bosatta i gårdarna invid landsvägen eller vattenvägarna.

I de byar som är föremål för undersökningen var två femtedelar av dem som anhöll om ersättning personer som lidit betydande materiella förluster (över 52 riksdaler), men som sannolikt inte upplevt några nära dödsfall. (Tabell 2.) Majoriteten var torpare, företrädesvis sådana som arrenderade prästgårdens mark, och tycks i medeltal ha varit mer välbeställda än sina ståndsbröder. I samma kategori finns också välbärgade hemmansägare och anmärkningsvärt många ståndspersoner. På basis av situationen i de fyra byar jag undersökt verkar socknens ståndspersoner ha undgått att drabbas av dödsfall i epidemier i större utsträckning än andra. Deras förluster p.g.a. kriget var ofta endast materiella.

Hårdast prövades de familjer som utöver de materiella förlusterna även förlorade någon familjemedlem. Två femtedelar av dem som anhöll om ersättning i de undersökta byarna tillhörde ett sådant hushåll. Huvudsakligen handlade det om hemmansägare och torpare. Det ser alltså ut som om krigsskadorna inte bara ackumulerades geografiskt, utan också socialt. (Tabell 2.) Ju grundligare ryssarna utnyttjade de möjligheter bondgårdar och torpare stod till buds med (i jakten på proviant, foder, kläder, hästar och tak över huvudet), desto säkrare smittade de också ner familjen. Om dem som föll offer för soldaternas övervåld finns det mycket få anteckningar.

Tabell 2. Personer i de undersökta byarna som anhållit om ersättning för skador korsade med antalet dödsfall och de materiella skadornas omfattning.⁵³

	<i>Inga dödsfall i familjen 1808–09</i>	<i>Minst ett dödsfall i familjen 1808–09</i>	Sammanlagt % (antal sökande)
Materiella skador under 52 riksdaler	22 % (24)	6 % (6)	28 % (30)
Materiella skador för minst 52 riksdaler	39 % (42)	33 % (35)	72 % (77)
Sammanlagt (%) (antal sökande)	61 % (66)	39 % (41)	100 % (107)

⁵³ Protokollen för ordinarie ärenden vid Idensalmi tingslag, 1809, Joensuu landsarkiv; Förteckning över avlidna 1808–1809 (TK 1455), kommunionböckerna 1805–15 och 1807–1815, IAa 9–10, (TK 1445) och barnboken 1790–1826, I Ab:5 (TK 1452), Idensalmi moderkyrkoförsamling; Idensalmi mantalslängder 1805–1810, Joensuu landsarkiv, Joensuu, häradsskrivaren för Savolax övre härad (Savolax och Karelen län), Bba 6–7.

I flera ansökningar daterade sig skadorna till oktober–november 1808. Det var en svår tid, även för ryssarna. Proviant och foder var på upphällningen, och tidvis strejkade underhållet. Ryssarna rörde sig i trakten av Idensalmi och blev inkvarterade i en trakt som redan nästan helt hade tömts på förråd av de svensk-finska trupperna. Den ryske officeren Faddei Bulgarin beskriver läget före slaget vid Virta bro i följande ordalag:

Greve Buxhoevden försökte, så långt det var honom möjligt, att insamla förråd av proviant. Anskaffare utsändes åt alla håll för att av ortsborna uppköpa vadhelst som stod att få, och samtidigt strök starka trupper vida omkring, som i form av tvångsrekvisitioner insamlade allt som de kom över, boskap, spannmål, brännvin och även produkter från växtodlingarna; det gavs kvittans för allt, och löfte om betalning i reda pengar. Men trots dessa tvångsmedel förmådde man inte uppbåda tillräckliga mängder proviant, och inte heller de enorma transporter som sändes från Sankt Petersburg kom ända fram till oss på grund av menföret.⁵⁴

De materiella skador ryssarna vållade gjorde det svårare för familjerna i Idensalmi socken att skaffa sin utkomst och försvagade deras skattebetalningsförmåga, eftersom det framför allt handlade om spannmål som gick förlorad. Därutöver miste de höskörden, hästar och boskap, arbets- och fiskeredskap samt åkdon. Ryssarna led i synnerhet brist på skaffning för soldater och hästar – i form av proviant och foder – men därtill var det nödvändigt att skaffa fram kläder, bränsle och åkdon för armén.⁵⁵

Nästan i var och en av förteckningarna över skadorna i de byar jag undersökt nämns det att ryssarna åtminstone försett sig med hö, spannmål, halm och sådor. Ofta blev man också av med kött, rovor och t.o.m. potatis – och därutöver hade måhända åkrar och ängar förstörts. Skörden och matförråden omnämns i nio tiondelar av skadeförteckningarna.⁵⁶ Bristen på foder kunde få allvarliga följder för lokalbefolkningen. Det blev kanske nödvändigt att ta till nödslakt. Det ledde i sin tur till att det inte fanns gödsel att sprida ut på åkrarna, vilket åtminstone inte bidrog till att avskaffa svedjebruket.⁵⁷

⁵⁴ Faddei Bulgarin, *Sotilaan sydän. Suomen sodasta Engelin Helsinkiin*, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 645. Red. och övers. av Marja Itkonen-Kaila (Helsinki 1992), s. 139, se även s. 152.

⁵⁵ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 156–157.

⁵⁶ Protokollen för ordinarie ärenden vid Idensalmi tingslag, 1809 (förteckningar över skador för de undersökta byarnas del). Joensuu landsarkiv, Joensuu, Lill-Savolax övre domsaga, Caa:25–26.

⁵⁷ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 133.

Kläder och textilier av olika slag omnämns i åtminstone två av tre skadeförteckningar från de undersökta byarna. Soldaterna behövde varma kläder och reservkläder. Söndriga och smutsiga byttes helst ut mot bättre. Läget var det samma för både de ryska och de svenska trupperna. Det rädde skriande brist på kläder och täcken. De frusna soldaterna vid Vasa regemente som blivit inkvarterade i Valkeiskylä by i Idensalmi var t.ex. en mycket brokigt klädd skara.⁵⁸ De som anhöll om ersättning kunde nog i viss mån överdriva andelen kläder och textilier som gått förlorade, eftersom det efteråt var svårt att bevisa hur mycket som sist och slutligen förts bort.⁵⁹ Djur lade ryssarna beslag på p.g.a. hunger. Kor, får och svin drygade ut kosten och gav färskt kött. Hästar behövde de för att förflytta sig och som dragdjur. Krav på ersättning för djur omnämns i tre femtedelar av ansökningarna från de fyra undersökta byarna.

Största delen av de skador ryssarna vållade i de byar jag undersökt bestod enligt penningvärderingen av fast egendom omräknad i penningar: byggnader, gårdslen och ängar, åkrar och framför allt spannmåls- och höskörden. I de här byarna värderades skador av det här slaget till inemot 90 procent av de sammanlagda skadorna. Därutöver bestod förlusterna av det slags lösöre som är typiskt för bönder: slädar, kärror, båtar, fiske- och arbetsredskap, husgeråd o.s.v. De materiella skador soldaterna vållade i Idensalmi bör inte bagateliseras, eftersom de källor som bevarats endast vittnar om en del av dem. Det är emellertid svårt att uppskatta t.ex. de ekonomiska skador som de svenska trupperna åsamkade den lokala civilbefolkningen.

Förutom de som anhöll om ersättning drabbades många andra i lokalsamhället också indirekt av de skador kriget vållat och det ökade antalet dödsfall. Det ekonomiska beroendet mellan olika befolkningsgrupper var betydande. En hemmansägare som råkade på obestånd kunde t.ex. troligen inte erbjuda tjänstefolket – för att inte tala om utomstående – arbete och underhåll. Även torparna kom i kläm. Allmogen på landsbygden framlevde sina dagar under knappa omständigheter också under s.k. normala förhållanden. Blev det kris, riskerade de att hamna under existensminimum.⁶⁰

⁵⁸ Överlöjtnant Conradi till landshövding Wibelius, Idensalmi 17.10.1808, Riksarkivet, Helsingfors. Katalog över handlingar rörande Finska kriget 1808–1809. Vol. 1 (1.A.5., nr 15–16.); Conradi til Kapten Spåre, Idensalmi 20.10.1808. *Morgonbladet* 6.8.1881 nr 178, s. 3.

⁵⁹ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 127.

⁶⁰ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 117.

Hungersnöd och obetalda skatter

Finska kriget bröt ut mitt under de stora missväxtåren 1807–1813, och fördjupade krisen till en av de mest förödande demografiska katastroferna i Finlands historia. Tiderna har ihågkommit under benämningen ”de sju hungersåren”. Särskilt alarmerande var läget i norra Finland (Uleåborgs län), men även Vasa län och norra delen av Kuopio län (Idensalmi socken) tillhörde ett område där det åtminstone tidvis rådde hungersnöd.⁶¹ Hungersnöden i norra Savolax omnämns t.ex. i landshövding Olof Wibelius brev till Buxhoevden redan i början av kriget, våren 1808. Då begärde ryssarna att få proviant och foder från trakten för arméns behov. Den 22 mars bemötte landshövding Wibelius de ryska kraven bl.a. i följande ordalag:

Redan flere år efter hvarandra har detta lähn vidkändts missväxter. Landet är derigenom så utblottat, uttömt och fattigt, at i sanning nu, sedan landets troupper medtagit förråderne och affördt hvad de åtkommit, bristen är otrolig. [...] Vid Gud! en ovedersägelig sanning, at om några veckor tusentals menniskjo lif gå förlorade af hungers nöd, utan all räddning [...].⁶²

Enligt Wibelius betingade en tunna spannmål, till hälften råg och till hälften korn, den våren ända upp till åtta riksdaler riksgälds i savolaxarnas handel med varandra, och det ”finska commissariatet” betalade för en tunna råg 13 riksdaler och 16 schilling. Priserna var t.o.m. dubbelt så höga som under ett normalt skördeår, och enligt landshövdingen ”bevisar detta kraftigast bristen”. Av hans brev (26.4.1808) framgår att kronans tjänstemän var övertygade om att största delen av befolkningen i länet saknade både bröd och utsäde. Därtill var skjutsningsskyldigheten betungande: hästarna var ”högst medtagna”.⁶³

Wibelius brev är säkert delvis ren retorik i syfte att överdriva nöden, men åtminstone torde det delvis stämma. Det var synnerligen svårt att skaffa foder och proviant, eftersom det knappt fanns något till övers.⁶⁴ Enligt tjänstemännens rapporter hade två på varandra följande års missväxt vintern 1809 re-

⁶¹ Oiva Turpeinen, *Näläntörjunta ja hyvinvointivaltion perusteet. Hallinto ja kansalainen Suomessa 1808–1905*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 4 (Helsinki 1991), s. 20.

⁶² Olof Wibelius 22.3.1808, *Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808. Andra delen 1* (Helsingfors 1895), s. 8–9.

⁶³ Olof Wibelius 26.4.1808, *Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808. Andra delen 1*, s. 110–111.

⁶⁴ Oiva Turpeinen, *Näläntörjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*, s. 28.

sulterat i ren hungersnöd i norra Savolax. Också 1810 var ett år av missväxt, vilket förvärrade läget ytterligare. Skörden var så klen i hela länet att mat och utsäde enligt samstämmiga källor under det följande året endast räckte till hälften av befolkningen.⁶⁵

Under krigsåren kunde endast en bråkdel av skatterna uppbäras i norra Savolax. Som en del av pacificeringspolitiken efterskänkte kejsaren i ett manifest (17.6.1808) de skatter som blivit obetalda till kronan under föregående år, och därtill uppbars 1808 ingen skatt för år 1807. (Beslutet väckte säkert missnöje bland dem som i tid hade skött sina åligganden.) Kaoset inom skatteuppbörden ökade när ockupationsarmén började driva in skatter för 1808 för sitt uppehälle före gängse betalningstid.⁶⁶ I Kuopio län hade skatteindrivningen ännu inte ens påbörjats i februari 1809. Den nye landshövdingen, Simon Wilhelm Carpelan, hade nog gett befallning därom, men indrivningen av skatterna var svår redan av den anledningen att landshövding Olof Wibelius flytt till Uleåborg med den svenska armén och samtidigt bl.a. medfört handlingarna om skatteuppbörden. Skatteuppbörden uppsköts långt utöver lagstadgad tid, ända till omkring julen 1809, och blev klar först i början av år 1810, till den del den överhuvudtaget någonsin kom till stånd.⁶⁷

Den statliga förvaltningen fungerade inte till alla delar i Idensalmi under krigsåren. De sedvanliga förvaltningsformerna hade nästan helt försvunnit. Tjänstemännen var i första hand tvungna att verkställa militärens befallningar, turvis svenska och turvis ryska: ansvara för trupperna på marsch, deras proviantering, anskaffning av hästar och andra åligganden. Våren 1808 visste de uppenbarligen inte ens vilken sida de skulle lyda. En del lokala

⁶⁵ Ernst Neovius, *Suomen raha-asiaain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina* I (Helsinki 1899), s. 83 och 205–206.

⁶⁶ Ernst Neovius, *Suomen raha-asiaain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina*, s. 58–59, 64 och 85–86; Jussi T. Lappalainen, 'Parselit, jakopalkat, vakanssimaksut ja augmenttiverot. Maaveron vaiheet autonomian aikana', *Genealogiska Samfundets i Finland årskrift* 46 (Helsingfors 2005), s. 20.

⁶⁷ Ernst Neovius, *Suomen raha-asiaain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina*, s. 86; se även Jukka Kokkonen, 'Savon ja Karjalan lääninhallituksen arkiston katoaminen Suomen sodan yhteydessä', Jukka Kokkonen ja Jukka Partanen (toim.), *Rajamaakunta ja sota. Suomen sodan taustoja ja tapahtumia*, Pohjois-Karjalan historiallisen yhdistyksen vuosikirja 13 (Joensuu 2009).

myndigheter flydde till Uleåborg, därifrån de dock senare åter-vände.⁶⁸ I Idensalmi avlades inga trohetseder till kejsaren, eftersom trakten kontrollerades av svenskarna under sommaren och början av hösten. I oktober var socknen kluven i en rysk och en svensk sida. Ofta var det omöjligt för tjänstemännen att sköta sina uppgifter. Uppbördsstämmorna ordnades inte i tid, eller så lyckades man bara samla in en liten mängd skatt. Allmogen hade utarmats av missväxtåren, och dessutom fungerade inte sockenmagasinet särskilt väl i en trakt där svedjebruket var förhärskande. Under goda år sålde man hellre sitt spannmål än lagrade det gemensamt för kommande svåra tider.⁶⁹

Enligt kyrkoherdarnas förmenande var det stora flertalet Idensalmibor ”fattiga” eller ”utfattiga” (och således nästan eller t.o.m. helt ur stånd att betala skatt), såväl före som efter finska kriget. Enligt kyrkoherdarnas anteckningar minskade antalet hushåll som var i stånd att betala skatt i socknen 1805–1810 med sju procentenheter: från åtta till en procent. Enligt kyrkoherde Lagus bedömning var hela hälften av sammanlagt 1 500 hushåll alldeles ”utfattiga” år 1805. Enligt t.f. kyrkoherde Pehr Johan Collans uppskattning hade antalet utfattiga efter kriget endast sjunkit till tio procent av alla hushåll, vars antal i sig inte minskat. (Tabell 3.) Bedömningarna var subjektiva och säkert summariska, och på basis av dem kan man åtminstone inte hävda att den fattiga allmogen hade utarmats ytterligare under krigsåren. Men t.ex. jämfört med de uppskattningar kyrkoherdarna i Luleå eller Nykarleby gjorde angående sina respektive sockenbor var Idensalmiborna verkligen fattiga.⁷⁰

⁶⁸ Förteckning på alla i Kuopio Höfdingedöme eller Savolax och Karelens Lähns befintliga tjänstemän af Lands justitiae clericiae staterne. Riksarkivet, Civilkansliet vid Buxhoevdens högkvarter, ankomna handlingar från Savolax och Karelens län (Digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/puu.ka>, digitaliserade avsnitt 81–82).

⁶⁹ I Idensalmi sockenmagasin fanns högst 0,1 tunna spannmål per invånare år 1800, och under finska kriget nyttjades det rymliga sockenmagasinet som arméns reservlager. Ilkka Teerijoki, *Nälkävuosien turva? Pitäjänmakasiinit Suomessa 1700-luvulla*, Suomen Historiallinen Seura, Historiallisia Tutkimuksia 175 (Helsinki 1993), s. 93, 99, 120 (karta 5), 207 och 256.

⁷⁰ Befolkningstabellerna för 1805 och 1810, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÅ 98; i Luleå var 58 procent av hushållen ”behållna” 1805 och 44 procent 1810. Se Tom Ericsson, ’War and Local Society’, s. 344–345. I Nykarleby var 70 procent av hushållen ”behållna” 1805 och 60 procent 1810. Se Pia Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken efter kriget 1808–09. En fallstudie av yrkesmässig omplacering bland avskedade soldater och familjebildning under 1810-talet*, avhandling pro gradu i nordisk historia, Åbo Akademi 2007, s. 45.

Tabell 3. Hushållens ekonomiska situation i Idensalmi.⁷¹

Hushåll	1805	Procentuell andel	1810	Procentuell andel
Förmögna	2	0	2	0
”Behållne” (förmögna att betala skatt)	127	8	26	1
Fattiga	659	43	1370	89
Utfattiga	757	49	150	10
Sammanlagt	1545	100	1548	100

Beskattningen upplevs som oskäligen

De besuttna Idensalmiborna skuldsatte sig såväl till staten och kyrkan som till privatpersoner. Gårdar blev öde och såldes på auktion. Enligt sockenstämmans protokoll upplevde Idensalmiborna själva i början av 1800-talet beskattningen som ett av de största samhällliga problemen. I Kuopio län talades och skrevs det vitt och brett om den orimliga beskattningen både före och efter finska kriget. Nordsavolaxarnas krav på en skälig beskattning framfördes både under riksdagen år 1800 och Borgå lantdag 1809.

Under riksdagen i Norrköping år 1800, där också prostens, doktor Johan Lagus från Idensalmi deltog, framfördes klagomål mot storskiftet och skattläggningen i Kuopio län. Enligt klagomålet var storskiftesförrättningarna och revningarna i anslutning till skattläggningen i Kuopio, Idensalmi, Rautalampi och Leppävirta socknar till stora delar otillförlitliga. Lantmäteriförrättningarna utfördes i all hast i Savolax – på sju år 1777–1783; i några socknar tog det bara några få år. Sjöar, berg och kärrmarker antecknades som odlingsbar jord, från gamla gårdar avvittrades tidigare ägd mark till kronojord för nybyggare.⁷² I samband med skattläggningen och markskiftet var det många som gjort anspråk på stora landområden, utan att bereda sig på att de efter de skattefria åren skulle bli tvungna att betala skatt enligt arealen också för överlopsjordarna.⁷³

⁷¹ Befolknings tabellerna för 1805 och 1810, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÄ 98.

⁷² Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 159, 161, 166; Santeri Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia*, s. 405.

⁷³ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 162.

I Idensalmi – särskilt längst i norr – fanns gårdar, där beskattningen steg märkbart.⁷⁴ Den främsta orsaken var att dessa gårdar tidigare inte hade betalat just någon skatt alls, men även de misstag lantmätrarna gjorde sig skyldiga till var en bidragande faktor. Den växande skattebördan ökade ojämnt, vilket väckte missnöje.⁷⁵ Så länge som man åtnjöt frihetsår, aktualiserades frågan inte. Då de gick ut i början av 1800-talet kunde de gårdsinnehavare som under de gångna 15–20 frihetsåren inte hade lyckats röja åker av sina stora markinnehav, eller som ägnat sig åt svedjebruk på dem så de blivit obrukbara för långa tider, inte betala de förhöjda skatterna.⁷⁶ Redan vid uppbörden av den första ”nya skatten” berättas det att 40 gårdar blev öde i Idensalmi.⁷⁷

Också enligt landshövding Wibelius var beskattningen i länet ojämnt fördelad och ställvis oskäligt sträng.⁷⁸ År 1806 förelade han konungen att de skattemässiga olägenheterna måste korrigeras, eftersom gårdarna i Kuopio län annars snart skulle bli ruinerade.⁷⁹ Skattejämkningsen var långt ifrån klar när kriget bröt ut. Beskattningen i norra Savolax togs också upp på Borgå lantdag 1809.⁸⁰

I början av 1812 togs Idensalmibornas beskattning upp till behandling i många olika sammanhang. Särdeles upplyst ter sig den ”Savolax Bo” vars promemoria till greve Gustaf Mauritz Armfelt, daterad den 31 januari 1812, finns bevarad.⁸¹ Enligt promemorian uppgick de ackumulerade skatterestantierna i Idensalmi socken efter kriget till ett sammanlagt belopp om 12 000 riksdaler banco eftersom Idensalmiborna i fyra års tid, 1808–1812, inte varit i stånd att betala den nya skatten. De skäl som anförs av ”Savolax Bo” är krig och missväxt. I februari 1812 diskuterades vid Idensalmi

⁷⁴ I Kaarakkala sjuttonfaldigt, i Haapajarvi by för somliga sextonfaldigt, i Sukeva gårdar upp till tjugofyrafaldigt.

⁷⁵ Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena*, s. 246.

⁷⁶ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 162.

⁷⁷ Santeri Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia*, s. 406.

⁷⁸ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 162.

⁷⁹ Santeri Rissanen, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 405.

⁸⁰ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 164.

⁸¹ Tönen i promemorian är kritisk mot Simon Wilhelm Carpelan, landshövding i trakten i två repriser (1785–91 och 1809–10), men däremot positivt beträffande Olof Wibelius, som var landshövding 1803–08. ”Savolax Bo” 31.1.1812, J. R. Danielson ’Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi vuosiatamme alulla erittäinkin Savossa ja Karjalassa’, *HArk* XIII. Ensimmäinen vihko (Helsinki 1893), s. 164–167.

sockenstämma i allvarsamma ordalag missväxtårens följder och Idensalmi-bornas utarmning. Särskilt hade socknens norra och östra delar lidit nöd. Trots att sockenborna fått låna spannmål från kronomagasinerna (både utsäde och brödsäd) och även om skörden varit god 1811, var de djupt skuldsatta. Restantierna uppgick efter deras beräkningar till belopp motsvarande fyra års skatter.⁸²

Överdirektören för Lantmäteriverket Abraham Nordenstedt gjorde i början av 1813 en inspektionsresa för att undersöka lantmättnings- och beskattningsförhållandena. I en promemoria till generalguvernör Fabian Gotthard von Steinheil daterad den 25 maj 1813, ansåg Nordenstedt det ytterst viktigt att beskattningen skulle göras skälig: ”Saken är af den högst betydande vigt, att antingen skall en del af Landet blifva öde, eller ock Hans Kejslerliga Maj:t årligen efterskänka Hemmans räntor.” Under Nordenstedts inspektionsresa fanns det hemman i Idensalmi som hade fem till åtta år skatter i rest. Så här beskriver han å andra sidan den nya ”orimligt höga” skatten och å andra sidan det jämmerliga läget i Idensalmi socken till följd av de anhopade skatterestantierna, särskilt i Kiuruvesi kapellförsamling och de norra delarna av socknen:

[...] Genom orimligt höga Räntor och Lands Contoires uraktlåtenhet att i rätter tid debitera och infordra Kronans Ränta har denna Province således blifvit förstörd, och kan utan Hans Kejslerliga Maj:t:s ömmaste behjertande aldrig ur sitt lägervall uphjelpas. Följderne af denna öfverdrefna skattläggning dröjde icke att visa sig till dess de, som rönte dem, hunno beklagas af en rörd efterverld, ty efter första upbörderna blefvo genast omkring 40 Hemman uti Idensalmi Socken öde; och dessas antal har sedermera årligen tilltagit.⁸³

Under autonomins första årtionden verkar särskilt beskattningen ha utgjort det största problemet i relationerna mellan lokalsamhället och staten – åtminstone ett sådant problem som man dristade sig att anhålla om ändring i. År 1816 meddelade guvernören för Kuopio län, Gustaf Aminoff, senaten att befolkningen i länet utarmats till den grad av de höga skatterna och missväxt att t.ex. av 70 hemman i Nurmes och Idensalmi som skulle säljas på exeku-

⁸² Sockenstämman 23.2.1812, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1458.

⁸³ Överdirektören Abraham Nordenstedt till generalguvernör 25.5.1813. J. R. Danielson, *Asiakirjoja maalaisolojen valaisemiseksi vuosisatamme alulla erittäinkin Savossa ja Karjalassa*, HArk XIII (Helsinki 1893), s. 174.

tiv auktion inte mer än 20 gått under klubban; ingen hade velat ropa in de resterande 50.⁸⁴

År 1829 företogs en undersökning av de obetalda skatterna i norra Savolax, som visade att av den s.k. ”nya skatten” resterade från 1810 till 1821 i Kuopio, Idensalmi och Pielavesi socknar sammanlagt 4 134 rubel silvermynt. År 1825 hade skatteskulden stigit till över 10 200 rubel i silver. Generalguvernör Arsenij Zakrevskij (i tjänst 1824–1831) anlände för att inspektera förvaltningen i Kuopio län och fick då höra att man varit tvungen att sälja in emot 80 gårdar på exekutiv auktion p.g.a. obetalda skatter. Hemmansägarna i Idensalmi, Pielavesi och Leppävirta klagade bittert över skatterna och bad att man i samband med skattejämkningen skulle avskrivna skatterestantierna åtminstone fr.o.m. 1810. Zakrevskij beskrev i en rapport till Alexander I misären i de nordliga socknarna. Snart skulle allmogen tvingas till ”kringströvande eller stölder, rån och andra förbrytelser”. Rapporten ledde inte till något resultat, men greve Zakrevskij vädjade två år senare till den nye kejsaren, Nikolaj I, och fick till stånd att alla skatterestantier från tiden efter skatteläggningen i Kuopio och Kymmene gårds län skulle efterskänkas.⁸⁵ Rättandet av sakförhållandena tog lång tid. Först 1840 meddelade landshövdingen för Kuopio län att några skattejämkningar inte längre var av nöden.⁸⁶

Antalet kronohemman ökade snabbast i Finland i Idensalmi socken kring sekelskiftet 1800. De skatterestantier som den alltför stränga skattereformen gett upphov till, ledde till att bördsrätter gick förlorade. Därtill medförde kolonisationsverksamheten att kronans jordinnehav ökade. I de övriga delarna av Finland (alltså med undantag av Savolax, Norra Karelen och Hollola härad) var flertalet hemman av skattenatur 1805. Av hemmanen i Idensalmi var mindre än en fjärdedel av skattenatur. I norra Savolax inleddes skatteköpen så sent som under senare hälften av 1840-talet. Det ringa antalet skatteköp berodde antagligen förutom på okunskap också på brist på kontanter och på de extra kostnader byråkratin gav upphov till.⁸⁷

⁸⁴ Santeri Rissanen, *Iisalmen entisen piitjän historia*, s. 406.

⁸⁵ Kaarlo Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena*, s. 248.

⁸⁶ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 162.

⁸⁷ Eino Jutikkala, *Suomen talonpojan historia*. Toinen, uudistettu ja lisätty laitos (Helsinki 1958), s. 298–300; Wirilander, *Savo kaskisavujen kautena*, s. 147–148. Den taxering av hemmanen som förrättades i samband med skatteköpen avskaffades 1793, men trots det uppgick förrättningskostnaderna enligt Wirilander till fyra års skatt.

Den långvariga perioden av betungande beskattning i södra Savolax verkar emellertid ha utgjort en större prövning för lantbruket där än den korta perioden av hög beskattning för lantbruket i norra Savolax.⁸⁸ Krisen inom svedjebruket var t.ex. lindrigare i norra Savolax än på andra håll i östra Finland. De talrika naturängarna och vidsträckta avsvedjade arealerna som det storskaliga svedjebruket på 1700-talet resulterat i hade befrämjat övergången till kreaturshållning i norra Savolax. Norra Savolax var det viktigaste området för smörexporten till S:t Petersburg med omnejd under 1800-talets andra kvartal. Tack vare inkomsterna från boskapsskötseln kunde man också utveckla åkerbruket.⁸⁹ Tillhörigheten till det ryska riket och den nya handelspolitiska situation som uppstått till följd av detta underlättade således pacifieringen och anpassningen i östra Finland. Norra Savolax, som på 1700-talet på många sätt orienterat sig mot Österbotten, började efter finska kriget naturligt rikta in sig på de möjligheter som erbjöds i Viborg och S:t Petersburg.⁹⁰ Under autonomins första årtionden var emellertid Idensalmi en perifert belägen socken. Det tog tiotals år innan handeln i Idensalmi hade omorienterat sig från västlig riktning mot öster, och detta krävde bl.a. att vattenvägarna österut utvecklades.⁹¹

⁸⁸ Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme. Maatalous ja maatalousväestö Suomessa perinnäisen maatalouden loppukaudella 1720-luvulta 1870-luvulle*, Historiallisia tutkimuksia 96 (Helsinki 1974), s. 386–387.

⁸⁹ Arvo M. Soininen, *Vanha maataloutemme*, s. 386.

⁹⁰ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 13, 118 och 166–167; Tauno Räisänen, *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia*, s. 9.

⁹¹ Om att Idensalmibornas handel orienterade sig söderut vittnar den deputation bestående av bönder från Kuopio socken och Nilsjä som befullmäktigats av Savolax övre härad och som på eget initiativ våren 1826 begav sig till kejsar Nikolaj I för att föreslå byggandet av Saima kanal. De första samtida skildringarna av handeln med smör och spannmål från Idensalmi socken till S:t Petersburg under autonomins tid är skrivna av korrespondenter för tidningarna på 1840-talet. T.ex. skrev en korrespondent från Idensalmi i *Helsingfors Morgonblad* 21.2.1842 om den betydande förbättring i allmogens välstånd som inte endast berodde på järnbruket och sågen, utan också ägde rum tack vare jordbruksprodukter ”sedan handeln på Österbottenska städerna upphört och dragit sig till Petersburg”. Enligt Tauno Räisänen, som skrivit om Idensalmi stads historia, började Idensalmi kyrkby just från och med 1840-talet utvecklas till ett betydande centrum för handeln med smör och andra lantbruksprodukter i Övre Savolax. (Tauno Räisänen, *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia*, s. 44–45.)

Statlig nödhjälp och kompensation

Enligt tjänstemännens rapporter hotade hungersnöd bryta ut i Kuopio län också efter krigsåren, och av den anledningen anslogs nödhjälp på statlig försorg. Enligt forskningen var det karakteristiskt för kriserna i början av 1800-talet att de var lokala till sin karaktär. Även om en trakt direkt hotades av dödsfall p.g.a. hungersnöd, ledde det i allmänhet inte till några riksfattande åtgärder, utan varje trakt lämnades på sätt och vis att klara sig på egen hand. Förutsättningarna för dem som bodde i avlägset belägna trakter att klara sig var sålunda mindre än för dem som bodde i centralt belägna bygder. Under krisperioder var det svårt att få nödhjälp och att distribuera den, redan av den orsaken att informationsgången var långsam och osäker.⁹²

Den statliga hjälp som beviljades i form av spannmål och som lån för spannmålsinköp för att lindra hungersnöden under krigsåren 1808–1809 och de påföljande åren var en synlig del av den ryska pacificeringspolitiken. Särskilda statliga anslag beviljades Kuopio, Vasa och Uleåborgs län i synnerhet efter sensommaren 1810, då frosten tagit nästan hela skörden på vidsträckta områden.

Även Idensalmiborna erhöll spannmålslån och ersättningar för att kunna betala av sina skatteskulder. Regeringskonseljens avsikt var att härigenom stimulera hushållens skattebetalningsförmåga.⁹³

Nödhjälpen var vanligtvis inte någon gåva, utan ett lån som skulle betalas tillbaka. Enligt brevet från ”Savolax Bo” (31.1.1812) var den ränta som staten krävde för spannmålslånen efter finska kriget orimligt hög. Enligt det exempel signaturen anför var avsikten ursprungligen att ett spannmålslån som beviljats Kuopio län 1809 även skulle återkrävas i spannmål. År 1811 krävdes för lånet emellertid sammanlagt 30 rubel per tunna.⁹⁴ Återbetalningen var svår redan p.g.a. penningbristen. Priset för en tunna råg upplevdes vara oskäligt högt, då en tunna råg på marknaden i Kuopio vid samma tid betingade ett pris om 13–15 rubel.⁹⁵

⁹² Oiva Turpeinen, *Näläntorjunta ja hyvinvointivaltion perusteet*, s. 13.

⁹³ Jussi Jääskeläinen, *Tuntemattomat sotavahingot. Venäläisten sotajoukkojen toiminnasta aiheutuneet sotavahingot Turun ja Porin läänissä Suomen sodan aikana*, avhandling pro gradu i historia, Åbo universitet 2000, s. 104; Ernst Neovius, *Suomen raha-asiain järjestämisestä Porvoon valtiopäiviä läbinnä seuranneina vuosina*, s. 162, 170, 203–206.

⁹⁴ Spannmålslånet skulle återbetalas inom tre år i rater om 10 rubel per tunna.

⁹⁵ ”Savolax Bo” 31.1.1812, s. 164–167.

Också den utlovade ersättningen för de materiella skador som ryssarna vållat civilpersoner ingick i pacificeringen av landets befolkning. Ansökningstiden löpte ut vid utgången av maj 1813. Innan dess skulle den som lidit skada under ed bestyrka förlusten, och handlingarna skulle tillställas regeringskonseljen via landshövdingen. Idensalmibornas ansökningar om skadestånd behandlades nästan undantagslöst i häradsrätten år 1809.⁹⁶ Skadeståndprocessen var synnerligen långsam. De första compensationerna till Idensalmiborna betalades ut först fyra år efter krigets slut, och de sista närapå tio år senare.

I det kejserliga reskriptet 1811 omnämndes som berättigade till ersättning endast de personer som mist sin skattebetalningsförmåga p.g.a. kriget. För att få compensation måste man ha kommit på obestånd. I praktiken innebar det att endast förluster om minst hundra rubel (52 riksdaler) ansågs vara till skada för jordbruket: mindre förluster än så ersattes inte. I praktiken kompenenserades de allra fattigaste hushållen inte alls för de förluster de åsamkats. Syftet med ersättningarna var att förhindra att hemman som lidit skada lades öde, och att bistå dem att rusta upp med de redskap som var nödvändiga för jordbruket, men inte mer än så. Av den anledningen beaktades inte ansökningar till den del fordringarna översteg tusen rubel (cirka 520 riksdaler riksgälds). Utbetalningen av ersättningarna hade till syfte att trygga hemmanens skattebetalningsförmåga, medan de allra förmögaste själva ansågs vara i stånd att kompensera största delen av de skador de lidit.

Storleken på de compensationer enskilda individer fick uppgick till 10–100 rubel i sedlar och utgjorde tio procent av de skadeståndsberättigade krigsskadorna. Idensalmiborna fick med stöd av reskripten 1811 och 1816 sammanlagt cirka 15 400 rubel i sedlar (8 000 riksdaler riksgälds) i betalning. Sålunda var compensationen knappt sju procent. Över 90 procent av de anmälda skadorna förblev således oersatta.⁹⁷ I Idensalmi fick uppskattningsvis

⁹⁶ Pehr Johan Collan, som varit t.f. kyrkoherde, hade redan dessförinnan i mars 1809 skickat en preliminär och kortare förteckning över skadeståndssökande via landshövdingen till generalguvernörskansliet. Riksarkivet, Helsingfors, Civillkansliet vid Buxhoevdens högkvarter, Ankomna skadeersättningsansökningar jämte rannsakningsprotokoll (Digitaaliarkisto, <http://digi.narc.fi/digi/puu.ka>, de digitaliserade avsnitten 140–144).

⁹⁷ Uppgifterna och statistiken över det krigsskadestånd Idensalmiborna fått baserar sig på följande arkivkälla: Ansökningar om ersättning för krigsskador under 1808–1809 års krig för Kuopio län 1808–1809 jämte sammandrag. Riksarkivet, Helsingfors, Senaten, kammarexpeditionen, Ed 6, 8, 11 och 29.

ca 350 personer ersättning, d.v.s. något över hälften av dem som anhållit om något slags ersättning för sina förluster. Medeltalet och medianen överstiger något dem för hela landet: i medeltal cirka 44 rubel i sedlar (närmare 23 riksdaler riksgälds) och medianen cirka 32 rubel i sedlar.⁹⁸

De ersättningar som beviljades med stöd av reskriptet 1811 fördelade sig på två år: fem procent vardera. Om den som fick ersättningen hade skatterestantier, avskrevs de i första hand. I övriga fall utbetalades ersättningarna direkt genom kontant betalning. Då ersättningarna betalades ut med stöd av reskriptet 1816 gillades inga kontantbetalningar, utan utbetalningen förutsatte antingen skatteskulder eller över huvud taget skattebetalningar. Ersättningarna bestämdes i rubel i sedlar, trots att ansökningarna hade gjorts i svenska pengar. Den växelkurs som nyttjades vid utbetalningen av skadeståndet var ofördelaktig för dem som ansökt om ersättning. I praktiken minskades beloppet härigenom ytterligare. T.ex. beviljades nämndeman Johan Kauppinen, bosatt vid Koljonvirta strand, högsta möjliga skadestånd om 100 rubel. Ändå borde han enligt 1812 års kurs ha fått cirka 150 rubel. Ersättningen till Kauppinen utgjorde knappt en procent av de skador han hade anmält.⁹⁹

Skadeståndsansökningarna från de fyra byar jag undersökt var sammanlagt drygt 36 000 riksdaler, varav sex procent ersattes. Nära 30 procent av de uppräknade skadorna var av så ringa värde (under 52 riksdaler) att de inte berättigade till något skadestånd alls. De resterande ansökningarna berättigade åtminstone delvis till ersättningar. Även om skadeståndsansökningarna i de undersökta byarna var närapå dubbelt så stora som medeltalet för hela socknen, översteg den reella ersättningsprocenten inte den för hela socknen. Den saken ombesörjdes av komensationstaket om hundra rubel i sedlar (per ansökan). Emellertid framkommer skadornas omfattning i de undersökta byarna i att andelen sökande som beviljades ersättning i dem var högre än i hela Idensalmi.¹⁰⁰ (Tabell 4.)

⁹⁸ Enligt Jussi Jääskeläinen var medeltalet för den erhållna komensationen för hela Finlands del 41 rubel och medianen 24 rubel i sedlar. Jussi Jääskeläinen, *Tuntemattomat sotavahingot*, s. 114.

⁹⁹ Se även t.ex. Jussi Jääskeläinen, *Tuntemattomat sotavahingot*, s. 113 och 121.

¹⁰⁰ 45 procent av ansökningarna från Idensalmi socken resulterade inte i någon som helst ersättning, och närapå en tiondel var sådana som p.g.a. sin storlek endast berättigade till ersättningar på upp till 520 riksdaler.

Tabell 4. Skadeståndsansökningarna i de undersökta byarna och det skadestånd som erhöles jämfört med hela socknen.¹⁰¹

	<i>Ersättningar som ansökts, totalt (i riksdaler)</i>	<i>Ansökningar, sammanlagt antal</i>	<i>Medeltal för det belopp som ansökts (i riksdaler)</i>	<i>Standardavvikelsen för ansökningarna (i riksdaler)</i>	<i>Belopp som beviljats i ersättning (i riksdaler)</i>	<i>Procentuell andel av de ersättningar som ansökts om</i>	<i>Inte kom-penserat (i riksdaler)</i>	<i>Procentuell andel</i>
Idensalmi by	12 168	36	338	786	542	4	11 626	96
Palois	8 210	39	210	499	393	5	7 817	95
Prästgårds- torparna	11 259	25	450	252	888	8	10 371	92
Pardala	4 609	11	419	524	268	6	4 341	94
De undersökta byarna, sammanlagt	36 419	110	331	544	2 091	6	34 328	94
Hela	116 327	665	175	325				
Idensalmi					7 073	6	109 254	94
- 1812–13					8 205	7	108 122	93
- sammanlagt (efter 1816)								

Prästgårdstorparna verkar ha beviljats ersättning relativt sett litet oftare och till lite större belopp än de som bodde i de omgivande tre byarna. De skador som uppgavs på prästgårdens marker var betydande, och uppgick i medeltal till 420 riksdaler. Prästgårdens mark låg mitt i krigszonen, och det rörde sig särskilt mycket ryska soldater i prästgårdstorpen både under vapenvilan och efter den, i oktober–november. På basis av standardavvikelsen råkade dessutom storleken på de ersättningar prästgårdstorparna anhöll om i sina förteckningar över lidna skador bättre än andras passa in i de skadebelopp som skulle ersättas (52–520 riksdaler). Det kan emellertid också vara så att adjunkt Birath formulerade deras ansökningar så att de sannolikt skulle få ersättning. I motsats till i andra skadeförteckningar upptogs i ansökningarna från prästgårdstorpen även fastighetsskador. (Tabell 4.)

¹⁰¹ Protokollen för ordinarie ärenden vid Idensalmi tingslag, 1809, Joensuu landsarkiv, Lill-savolax övre domsaga. Caa:25–26; Ansökningar om ersättningar för 1808–09 inkomna 1809–13, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpedition, Ed 6, Ed 8 och Ed 11 (till den del de gäller Idensalmi och de undersökta byarna).

Återuppriktandet av socknen och familjerna

I de ekonomiskt svåra tiderna efter kriget var sockenstämman ett forum där det var möjligt att ta upp frågor som skapade spänningar i lokalsamfundet och andra samhällsproblem. Det hölls sockenstämmor även under krigsåren. Deltagarna bestod visserligen av en begränsad skara, eftersom det bara var de besuttna männen som deltog i sockenstämman, där kyrkoherden innehade en central roll i egenskap av ordförande.

Redan fr.o.m. krigsåren var återuppbyggnaden ofta uppe till behandling på sockenstämman. Upprepade gånger samlades man t.ex. i Idensalmi för att dryfta reparationer av prästgården, kyrkan, klockstapeln, kyrkogården, sockenstugan och sockenmagasinet. Byggnaderna reparerades så småningom under 1810-talets gång. Avsikten var att alla Idensalmibor, ända ner till medlemmarna i kapellförsamlingarna, skulle delta i byggnadsarbetena. Hemmansägarna bidrog med byggnadsmaterial. Skyldigheten att delta kvitterades också med dagsverken. Alla gånger ville det samfällda ansvaret inte räcka till. Då t.ex. byarna utmed gränsen mot Nilsjä struntade i sin byggnadsplikt, beslöt sockenstämman 1815 be landshövdingen hota dem med vite om de vägrade. Då de uppstudsigt fortsatte låta bli att delta, köptes byggnadsmaterial på deras bekostnad. Medel samlades också in genom att församlingsborna krävdes på olika "serviceavgifter". T.ex. reparerades prästgårdskällaren, som spruckit, genom att det uppbars sex kopek av var och en som gick till nattvarden.¹⁰²

Även fattigdomen var ett problem som man var tvungen att reagera på lokalt. Redan under de första åren av 1800-talet hade det kommit in klagomål över det stora antalet tiggare och lösdrivare i Idensalmi och Kuopio socknar.¹⁰³ Enligt protokollet för biskopsvisitationen 1811 fanns det egentligen inga "så kallade lösdrivare" i Idensalmi, men man klagade på att en stor skara österbottniska tiggare rörde sig i socknen p.g.a. missväxten 1810. Fattiga hade man övernog av själv. På sockenstämmorna på 1810-talet dryftade man återkommande hur fattigvården skulle organiseras. Medlen ur fattigvårdskassan hade under krigsåren smultit bort som bistånd till de fattiga. Efter kriget växte antalet hjälpbehövande för varje år, och även på sockenstämmorna försökte man finna olika sätt att stävja tiggeriet och lösdriveriet. Under autonomins första årtionden etablerades och utvidgades rotegången för de fattiga.¹⁰⁴

¹⁰² Santeri Rissanen, *Isalmen entisen pitäjän historia*, s. 374–375 och 392.

¹⁰³ Matti Klinge, *Isalmen ruhtinaskunta*, s. 161.

¹⁰⁴ Protokoll för biskopsvisitationen 9.3.1811 (TK 1460) och protokollen för sockenstämmorna t.ex. 28.8.1810, 23.2.1812 och 9.5.1813 (TK 1458), Idensalmi moderkyrkoförsamling.

Inom lokalsamhället strävade man även efter att hitta sätt att påverka myndigheterna ända upp till kejsaren. De finska bönderna hade av hävd gått till kungs, om ingen lösning verkade stå att finna på lokalplanet. Idensalmiborna hade t.ex. på detta vis mycket aktivt – och med framgång – försvarat sin rätt till svedjebbruk.¹⁰⁵ De finska bönderna försökte fortsätta gå till kungs även i kejsardömet. T.ex. vid sockenstämman i Idensalmi den 23 februari 1812 valdes två representanter som skulle framföra önskemålen gällande beskattningen, spannmålslånen och rotetorpens avveckling till kejsarens företrädare.

Bönderna var också vana att välja sina representanter till riksdagen. Även Borgå lantdag betraktades som en möjlighet att påverka. I februari 1809 befullmäktigade Idensalmiborna sexmannen August Pesonen från Haapajärvi by att delta i valet av representant för de nordsavolaxiska bönderna till Borgå lantdag. Valet förrättades i Kuopio den 7 mars 1809, och det blev hemmansägare Pietari Wäänänen från Kuopio som begav sig till Borgå. Nordsavolaxarna hade två önskemål: ersättningar för krigsskadorna och en reform av beskattningen, som missgynnade trakten.¹⁰⁶

På sockenstämman sommaren 1812 beredde man sig för generalguvernör Steinheils besök. Besöket sågs som ett ypperligt tillfälle att visa på missförhållanden och reformbehov. Idensalmiborna utsåg fem män som skulle lägga fram socknens önskemål för generalguvernören. Listan vittnar om vad de besuttna sockenborna själva ansåg vara fredskrisens centrala problem. På första plats lyfte man fram en skattejämkning. För det andra påpekade man att sockenborna borde få betalning för olika skjutsningsprestationer de redan för länge sedan utfört. För det tredje framlade man ett önskemål om att invånarna skulle få betala kronans ränta, arrende och övriga pålagor i det mynt de själva lättast kunde få tag i. Myndigheterna strävade nämligen efter att övergå till enbart rubel. Den fastställda kursen för rubel i sedlar var emellertid alldeles för hög, vilket gjorde det svårt för allmogen att sköta sina betalningar. För det fjärde dristade sig Idensalmiborna att av kejsaren anhålla om ersättning för de förluster kriget vållat dem.¹⁰⁷ Allt som allt innehöll förteckningen åtta reformförslag av olika slag – och sannolikt i den ordning stämman prioriterat dem.

Sockenstämman var en kanal med vars hjälp de lokala ståndspersonerna och hemmansägarna kunde påverka utvecklingen av sina levnadsförhålland-

¹⁰⁵ Santeri Rissanen, *Isalmen entisen pitäjän historia*, s. 395–398.

¹⁰⁶ T.ex. i protokollen för sockenstämmorna 19.2.1809, 18.8.1811, 23.2.1812 och 26.7.1812, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1458.

¹⁰⁷ Protokollen för sockenstämmorna, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1458.

en. Men hur fortsatte livet i den krisdrabbade socknen för enskilda individer och familjer, då intet samhälleligt bistånd stod att få, eller då detta inte räckte till? Ett sätt att klara sig genom krisen var t.ex. att stjäla mat, vilket det finns exempel på i domböckerna från krigsåren.¹⁰⁸ För andra öppnade krisen nya möjligheter, t.ex. att komma upp sig i samhället från dräng till torpare, eller t.o.m. bli besutten bonde.

Stödet från grannar och släktingar var viktigt för de nödlidande. Det var också mycket vanligt att det inte dröjde länge förrän de som blivit änkor och änklingar under krigsåren 1808–1809 – inom ett, två eller senast tre år – gifte om sig. På så vis säkrade de sin egen och sina barns utkomst. Troligtvis fanns det inte utrymme för romantiska äktenskap, utan det handlade om resone-mangsäktenskap som stärkte det nätverk av släktingar och anförvanter i vid bemärkelse som byggts upp under flera årtionden. Prästgårdstorparna bildade t.ex. en egen gemenskap, där inbördes äktenskap klart och tydligt säkrade att torpen hölls inom familjerna från en generation till nästa. Därför såg man för det mesta sig om efter en maka eller make inom den egna kretsen.

Efter kriget blev det vanligare i Idensalmi att man gifte om sig en eller flera gånger.¹⁰⁹ Särskilt änklingarna var ”ivriga” att gifta om sig. Enligt Eino Jutikkala levde männen – för att citera Johann Peter Süsmilch (1707–1767), banbrytare inom demografi – ”i successiv polygami” (*polygamia successiva*). Detta var karakteristiskt för agrarsamhället, där det var svårare för husbönderna att klara sig på egen hand än för bondhustrurna.¹¹⁰ I de undersökta byarna gifte visserligen också änkorna om sig både ofta och snart, och för deras del kan vi se samma slags ”successiva polygami”. Det ökade antalet änkor och änklingar lade grunden för ett nytt äktenskapsmönster: änkorna gifte om sig med män som var yngre än de själva. Detta fenomen syns i att änkorna i de byar jag undersökt gifte om sig en eller flera gånger. I synnerhet genom att gifta sig med en änka till en gård ombesörjde de unga männen att de inte sjönk ner i de obesuttnas fattigdom.¹¹¹ Samtidigt fick änkorna ofta behålla sin sociala position.

Familjen stod inte ensam, utan ingick i ett större släktsammanhang, vars svaga länkar man försökte stärka eller åtminstone värna. Giovanni Levi har använt termen *familjeallians* om det klanlika nätverk som familjerna i 1600-

¹⁰⁸ T.ex. urtima tinget i Idensalmi tingslag 31.8.1808 § 1–2. Riksarkivet, Helsingfors. Domböcker. Lill-Savolax övre domsaga, 1808. KO a 10.

¹⁰⁹ Befolkningsstabellerna för 1800–1815, Idensalmi moderkyrkoförsamling, VÅ 98.

¹¹⁰ Jutikkala, *Kuolemalla on aina syysä*, s. 80.

¹¹¹ Tom Ericsson, 'War and Local Society', s. 346.

talets Italien ingick i. Han avser inte biologiskt släktskap. Familjeallianserna hade enhetliga strategier, med vars hjälp olika personer och grupperingar värjde sig mot en oviss framtid.¹¹² Det finns tecken på något slags familjeallianser i Idensalmi socken från och med början av 1800-talet.

Anpassningen till den nya överheten

Undersökningar har visat att största delen av samhällets högsta skikt 1808 var övertygade om att erövringen av Finland skulle bli bestående och att fortsatt motstånd var förgäves. Nya tjänster och karriärmöjligheter, kejsrerliga ynnestbevis och ärebetygelser gjorde det lättare för de översta skikten att överflytta sin lojalitet på Alexander I.¹¹³ Exempel på ståndspersoners anpassning finns också i Idensalmi. Den pensionerade generalmajoren Simon Wilhelm Carpelan hade våren 1808 deltagit i att uppvigla bönderna till uppror mot ryssen, men drog uppenbarligen sina egna slutsatser senast på sensommaren, och gick över till den ryska sidan. Han utnämndes – för andra gången under sin levnad – till landshövding för Kuopio län fr.o.m. 1809.¹¹⁴ Carpelans be-teende verkar emellertid ha utgjort ett undantag i Idensalmi.

Våren 1808 gjorde ståndspersoner och bönder gemensam front mot ryssarna, och stred för kung och fosterland. I de s.k. bonderesningarna intog flera ståndspersoner en aktiv och ledande roll. Många av dem gjorde motstånd mot ryssarna ända till slutet av 1808. Inga trohetseder avlades i Idensalmi. I den meningen behövde lokalbefolkningen inte ta ställning politiskt, eftersom socknen ända till november 1808 i praktiken åtminstone delvis lydde under svenskarna. I Idensalmi uppstod inte heller några starka spänningar mellan en kungatrogen allmog och tjänstemän som kollaborerade med ryssarna. Helt problemfritt var förhållandet visserligen inte. Man kan observera ett visst passivt motstånd t.ex. i fråga om skatter och andra pålagor.¹¹⁵

Aktivt folkligt motstånd och gerillakrig förekom mest i trakter där ryssarnas grepp var svagt och där man kunde vänta sig undsättning av svenska trupper. Just sådant var läget i Idensalmi ända fram till slaget vid Virta bro. Våren 1808 rörde sig både svenska och ryska trupper i socknen, och från

¹¹² Giovanni Levi, *Aineeton perintö. Manaajapappi ja talonpoikaisyhiteisö 1600-luvun Italiassa*. Originallet på italienska 1985 (Helsinki 1992), s. 12 och 14.

¹¹³ Max Engman, *Ett långt farväl*, s. 211.

¹¹⁴ Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 198–199.

¹¹⁵ Santeri Rissanen, *Iisalmen entisen pitäjän historia*, s. 301 och 321; Idensalmi tingslag, dombok 1808, Riksarkivet, Helsingfors, Lill-Savolax övre domsaga, KO a 10.

sommaren till början av hösten befann sig fronten helt nära (i grannsocknen Kuopio). I oktober var socknen tudelad mellan ryssar och svenskar. Emellertid verkar sjukdom och missväxt liksom på många andra håll ha kuvat civilbefolkningens motstånd och brutit ryggraden på upproret.¹¹⁶

I den ryska pacificeringen ingick att de krigstida ”upprorsmännen” efter kriget fick fortsätta livet helt normalt, oavsett social position. Så skedde också i Idensalmi.¹¹⁷ Dessutom förblev lokalförvaltningen densamma. Välbekanta kronans och kyrkans tjänare ombesörjde sockenbornas ärenden. Prästerna läste regeringens proklamationer ur predikstolen, och i kyrkorna bad man förböner för kejsaren och den kejsarliga familjen. Det huvudsakliga budskapet i kungörelserna var att landets forna lagar och privilegier kvarstod och att de skador de ryska soldaterna vållat civilbefolkningen skulle kompenseras. När Alexander I:s förtrogne, biskop Magnus Jakob Alopæus, företog visitation i Idensalmi församling våren 1811 manade han bl.a. sockenborna till ”rättvisa, försonlighet, fridsamhet, måttlighet, obrottslig Trohet och villig lydnad för Landets Höga Öfverhet, Hans Kejsarliga Maj:t”.¹¹⁸

I Idensalmi gick anpassningen till den nya överheten emellertid inte helt utan svårigheter. Efter kriget vägrade byborna i Palois att avstå mark för att ge plats för en rysk befästning.¹¹⁹ Det gick i viss mån till öppet handgemäng mellan ryssar och ortsbor. De uppstudsiga Idensalmiborna vägrade t.ex. att delta i befästningsarbetena och ville få slut på tvångsinkvarteringen av ryska soldater i prästgårdstorpen. Soldaterna hade uppenbarligen på ett eller annat sätt uppfört sig störande där de varit inkvarterade.¹²⁰ Det militärpoli-

¹¹⁶ Max Engman, *Ett långt farväl*, s. 211–212; Om det tynande civila motståndet, se även Persson, *1808 Gerillakriget i Finland*, s. 252–253.

¹¹⁷ T.ex. hemmansägaren Erik Ollikainen som ända upp i svenska hovet benämndes ledare för bonderesningarna (se t.ex. Persson, *1808 Gerillakriget i Finland*, s. 120–121) deltog efter kriget aktivt i sockenstämmorna. Lantmätaren Karl Fredrik Boisman, som alltså stämplades som upprorsman hösten 1808, flyttades strax efter kriget till Laukas, arbetade som kommissionslantmätare och fick titeln lantmäteridirektör 1829. Chefen för ett frivilligt kompani, kapten Sahlstein, återvände till Idensalmi 1809 och fortsatte med framgång att utveckla lantbruket på sin gård Kumpumäki som de ryska soldaterna vållat anmärkningsvärt stora skador på. Sahlstein deltog aktivt i skötseln av gemensamma ärenden i socknen.

¹¹⁸ Protokoll för biskopsvisitationen 1811, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1460.

¹¹⁹ År 1811 hade kejsaren övertygats om att det borde uppföras en befästning i Palois by. Man var rädd för att den svenska armén ånyo skulle göra en framryckning söderut längs landsvägen på sträckan Uleåborg–Kuopio i riktning mot S:t Petersburg. (Tauno Räisänen, *Isalmen kauppalan ja kaupungin historia*, s. 28.)

¹²⁰ Protokoll för sockenstämman 26.7.1812, Idensalmi moderkyrkoförsamling, TK 1458.

tiska läget förändrades emellertid, så man inledde aldrig några nämnvärda befästningsarbeten vid Palois ström. År 1816 förlades Idensalmi kompani från Kuopio i byn. Även om ryssarna försakade smått förtret, anfördes inte några större klagomål mot soldaterna. Däremot dök det upp ovanligt många anteckningar i kyrkoboken i Palois by om oäkta barn och om äktenskap mellan byns kvinnor och ryska soldater.¹²¹

Det bör emellertid observeras att missnöjet med rådande förhållanden, och i all synnerhet med de egna livsvillkoren, kunde kanaliseras på väldigt många olika sätt och vis – alltifrån stölder till andlig väckelse, vilket kräver närmare undersökningar. De kärva levnadsförhållandena – livets osivhet – kan bl.a. tänkas ha bidragit till det växande understödet för den savolaxiska pietismen, som visserligen tog fart först på 1820-talet. Emellertid hänför sig kontroversen mellan två väckelsepredikanter, Paavo Ruotsalainen och Johan Lustig, till finska krigets dagar. Rörelsen delades upp mellan Lustigs ”sorglösa”, som t.ex. tillät dans och fiolspel vid familjehögtider, och Paavo Ruotsalainen anhängare, som var motståndare till all världslig färd, ”skenhelighet” och ”yttre glans”. Paavo Ruotsalainen, som bodde i sydöstra hörnet av Idensalmi socken och senare blev ledare för väckelserörelsen i Savolax, led svårt av fattigdom och armod både under och efter finska kriget. Också hans deltagande i väckelsemötena (*seurat*) på 1810-talet var lamt, och han tycks framför allt ha lagt ner sina krafter på att skaffa sin utkomst. År 1817 försökte Paavo Ruotsalainen med familj fly fattedomen till Ryssland eller ända till Polen.¹²²

Då den lokala pietismen växte sig allt starkare i början på 1820-talet, väcktes också misstankar gällande folkets lojalitet.¹²³ Väckelserörelsen började måhända kanalisera en del av befolkningens missnöje och ekonomiska begränsning. Å andra sidan har Ylikangas i sin forskning visat att det var rakt tvärtom: väckelsen togs bäst emot bland dem som strävade uppåt i samhället, som eftersträvade makt och ville hålla sig framme. Däremot understödde befolkningspyramidens bas och topp (fattigt folk och herrskap) inte den. I Idensalmi socken koncentrerade sig understödet till rörelsen till förhållandevis välbärgade perifert belägna byar, och den främste motståndaren till rörelsen var ingen mindre än självaste kyrkoherden.¹²⁴

¹²¹ Tauno Räisänen, *Iisalmen kauppalan ja kaupungin historia*, s. 31.

¹²² Tuomas Kortelainen, *Iisalmen seurakunnan historia* (Iisalmi 1977), s. 97–99.

¹²³ Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta*, s. 13.

¹²⁴ Heikki Ylikangas, *Mennytt meissä. Suomalaisen kansanvällan historiallinen analyysi* (Porvoo 1990), s. 199–200.

Pacificeringen under och efter finska kriget anses i allmänhet ha lyckats väl. Folkets levnadsförhållanden och påverkningsmöjligheter kunde bibehållas på samma nivå som förr, och man kunde till en del anslå mer stöd för att stimulera jordbruket och skattebetalningsförmågan. Även om hjälpen från statligt håll var marginell i förhållande till behovet och relativt sett riktades till de rikaste sockenborna, så skapade krigsskadestånden, spannmålslånen och skattelättnaderna en positiv bild av den nye härskaren och den nya centralförvaltningen.

Finska kriget och dess följder gav upphov till källmaterial med vars hjälp det varit möjligt att undersöka levnadsstandarden och hur ett lokalsamhälle i början av 1800-talet verkade under svåra och delvis exceptionella förhållanden. Utgående från detta källmaterial torde det stå klart att den minsta utmaningen som lokalsamhället ställdes inför, jämfört med andra krisfaktorer och förändringsbehov, var hur allmogen på landsbygden anpassade sig till den nya överheten. Idensalmiborna fokuserade hela sin energi på den dagliga kampen om bröd och utkomst, och det torde ha varit av sekundär betydelse om det var den svenske kungen eller den ryske kejsaren som regerade landet – särskilt som den nya överheten försökte bevara allt så gott som oförändrat. I den meningen kunde bönderna verkligen att i enlighet med Arwidssons skildring ha tett sig: ”med själ och hjärta slitna från Sverige”.

Krigets lidanden hopades såväl geografiskt som socialt, men fördelade sig jämnt mellan kvinnor och män. De materiella förlusterna gick mest ut över livsmedels- och foderförråden samt över de för utkomsten viktiga arbetsredskapen och åkdonen. Därtill föll en stor del av arbetskraften inom den egna familjen offer för epidemier. Kriget påverkade således viktiga produktionsfaktorer inom den agrara hushållningen. Allmogen på landsbygden återhämtade sig – åtminstone ur en modern människas synpunkt – förbluffande snabbt från kris till en normal vardag och livsrytm, vilket torde ha sin förklaring delvis i det primitiva jordbruket och kreatursskötseln, delvis i graden av självförsörjning i den gemenskap som rådde på landsbygden. Även om arbetsredskapen hade förstörts och de fåtaliga husdjuren gått förlorade, var det relativt lätt att börja om. Det behövdes inte mycket kapital. De verktyg som behövdes i svedjebruk, på åkrarna, i skogen och på sjöarna kunde man lätt tillverka själv – åtminstone med bysmedens hjälp. Virke stod att få, även om omgivningen närmast byarna huvudsakligen röjts upp p.g.a. svedjebruket. Även arbetskraft och släkt- och grannhjälp stod fortfarande att få. Också om en änka hade svårt att klara utkomsten på egen hand, bildade hon ett strävsamt arbetspar tillsammans med en ny äkta man, och därtill fick de förstärkning av barn och äldre släktingar, så långt deras krafter räckte.

Finska kriget i det pacificerade södra Finland

De lokala följderna av kriget ur
lanthantverkarnas perspektiv

MERJA UOTILA

*Inledning*¹

Hollolas sockenhistoria i sydöstra Tavastland upptar bara ett egentligt slag. Detta utkämpades den 28 februari 1808 i byn Okerois (Okeroinen) mellan de svenska och ryska arméerna. I denna strid, som varade i nästan sexton timmar i sträng kyla, tvingades de svenska trupperna slutligen erkänna sitt nederlag och retirera.² I enlighet med den svenska arméns taktik drog man sig tillbaka till norra Finland för att samla krafter, medan hela södra Finland inom några månader föll i ryssarnas händer. I Hollola, liksom i hela södra Finland, började en rysk era som skulle vara ända till år 1917. Efter de inledande dagarnas strider berörde krigshandlingarna under finska kriget inte längre södra Finland, utan för de sydliga länens del handlade det framför allt om att upprätthålla lugnet i området och om att allokera de befintliga resurserna till de ryska krigsansträngningarna.

¹ Jag tackar medlemmarna i studiegruppen Early Modern Morals vid Historiska och etnologiska institutionen vid Jyväskylä universitet för deras kommentarer till en tidigare version av denna uppsats.

² Sakari Kuusi, *Hollolan pitäjän historia. Muinaisuuden hämäristä kunnallisen elämän alkuun 1860-luvulle. II osa* (Porvoo 1937) s. 57. Om krigshändelserna i Okerois se t.ex. Generalstabens Krigshistoriska avdelning, *Sveriges krig åren 1808 och åren 1809* II, del 1 (Stockholm 1895), s. 116–118; Hugo Schulman, *Taistelu Suomesta 1808–1809* (Porvoo 1909), s. 39–40.

I denna uppsats granskas krigshändelserna ur ett sydfinländskt perspektiv och i synnerhet ur en tavastländsk sockens synvinkel. Den centrala frågan är på vilket sätt kriget inverkade på det dagliga livet inom detta område, som inte befann sig i mitten av de egentliga krigshändelserna eller striderna. Krigföring har ju alltid också omfattat annat än strider och överväld. Den inbegrep förflyttning av arméer samt underhåll och inkvartering av trupperna. Likaså omfattade krigföringen också ockupation och förvaltning av de erövrade områdena.³ Frågan är alltså hur ryssarna regerade och höll södra Finland, som ju stod utanför krigshändelserna, fredligt. I denna undersökning handlar det sålunda om hur kriget på ett lokalt plan inverkade på livet på en särskild ort och i synnerhet på en särskild befolkningsgrupp, nämligen lanthantverkarna. Genom att lyfta fram dem kan man indirekt även granska deras kunders, alltså böndernas, liv och tillgångar.⁴ Hantverkeriet återspeglas också i soldaternas liv i och med att det utgjorde en beaktansvärd inkomstkälla för tidigare soldater och för soldaternas söner efter upplösningen av den indelta armén i Finland. Vad var det alltså som förändrades i hantverkarnas liv efter att Finland blivit en del av Ryssland i början av 1800-talet? Eller förändrades någonting alls? Hur inverkade Finlands anslutning till det ryska väldet på allmänhetens liv på det lokala planet?

Det har skrivits mycket om finska kriget och i synnerhet om krigshändelserna.⁵ Forskningen har i synnerhet varit inriktad på områdena för krigshandlingar, i huvudsak Österbotten och Savolax. I södra Finland utkämpades inga större strider, varför det inte varit lika ändamålsenligt att skriva om dessa. Pacificeringen av området förefaller inte att ha utgjort en lika intressant tematik som truppernas tapperhet och dramatiska strider, i synnerhet vad beträffar böcker som riktar sig till den breda allmänheten. Ryssarnas

³ Beträffande den teoretiska bakgrunden till erövring eller ockupation se Hilding Klingenberg, *Repression och legitimering – rysk maktutövning i Åbo generalguvernement 1717–1721* (Åbo 2009), s. 21–26.

⁴ Antalet hantverkare och fördelningen mellan olika yrkesgrupper ger upplysningar om böndernas tillgångar och konsumtionsvanor. Hantverkarnas behandling som en specialgrupp beror också på forskningstemat för min doktorsavhandling, som behandlar hantverkare på landsbygden i början av den ryska tiden.

⁵ Krigets betydelse framgår bl.a. av att det finns särskilda förteckningar rörande källorna om kriget, vilka även använts i denna undersökning. *Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808* (HFF) I. (Helsingfors 1893); *Åttioåriga minnen. Deklarationer, Proklamationer, Kungörelser och andra officiella publikationer utfärdade i Finland under kriget 1808–1809 och under de nästföljande åren* (Helsingfors 1890).

åtgärder i anslutning till pacificeringspolitiken spelar ofta bara en biroll i litteraturen om kriget eller också betraktas de ur de krigsdrabbade områdenas synvinkel. Endast L. G. von Bonsdorff koncentrerar sig på pacificeringspolitiken i landets tre sydligaste län i boken *Den ryska pacificeringen i Finland 1808–1809* från 1929.⁶

Från Hollola socken känner man utöver slaget vid Okerois inte till andra strider, och orten omtalas inte heller särskilt ofta i litteraturen om finska kriget. Hollola var vid sekelskiftet 1800 en stor landsortssocken i sydöstra Tavastland, ungefär 100 km norr om Helsingfors. Hollola var en del av Nylands och Tavastehus län, vars huvudstad var Tavastehus. Lantbruket var den främsta näringsgrenen i Hollola, industriell verksamhet fanns där inte i nämnvärd grad. Hollola representerar mycket väl det agrara Finland under ifrågavarande tid. Det var en gammal och stor modersocken. Antalet invånare i socknen låg nära 6 600.⁷ Den låg invid en av huvudvägarna och utgjorde en knutpunkt i vägnätet, där vägarna t.ex. löpte till Helsingfors, Borgå, Tavastehus och Savolax. För denna undersökning är Hollola av intresse p.g.a. dess tidiga erövring, men också dess läge. År 1808 låg Hollola i närheten av riksgränsen. Ryska gränsen låg ungefär 60 km öster om socknen och det fanns bara två socknar emellan, nämligen Nastola och Itis. Detta har också föranlett mig att undersöka betydelsen av Gustaf III:s ryska krig (1788–1790) på lokalt plan, eftersom de egentliga krigshändelserna då utspelades betydligt närmare Hollola än under finska kriget.⁸

Undersökningen ansluter sig till problematiken kring återgången till fred och hur samhället övergår från krig till fred. Bland utmaningarna märks bl.a. demobiliseringen, lösningen av de ekonomiska och politiska problem som uppstått p.g.a. kriget samt pacificeringen av samhället.⁹ Pacificering av södra

⁶ L. G. von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen i Finland 1808–1809* (Helsingfors 1929). Beträffande pacificeringen på annat håll se också Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812. Finlands svenska historia 2* (Helsingfors & Stockholm 2009), s. 278–282.

⁷ Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 77–78.

⁸ Beträffande Gustaf III:s krig se t.ex. Jyrki Paaskoski, 'Sverige förlorar Finland', Joachim Mickwitz & Jyrki Paaskoski, *På vakt i öster 4, 1700-talet* (Esbo 2004).

⁹ Se Petri Karonen, 'Johdanto. Kun rauha tuo omat ongelmansa', Petri Karonen & Kerttu Tarjanne (toim.), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla* (Helsinki 2006), s. 12–13; Petri Karonen, 'Coping With the Peace after a Debacle. The Crisis of the Transition to Peace in Sweden after the Great Northern War (1700–1721)', *Scandinavian Journal of History* 33 (2008:3), s. 204–205.

Finland hade påbörjats redan under krigstiden och det fanns många slag av åtgärder.¹⁰ I början av uppsatsen behandlas i huvudsak de mentala, men också konkreta, pacificeringsåtgärder som ryssarna använde sig av. Därefter följer en översikt över de ekonomiska olägenheterna som kriget gav upphov till och över gottgörelsen av krigsskadorna. I uppsatsens andra del riktas uppmärksamheten mot lanthantverkarna, deras antal och liv efter kriget. I denna del står i synnerhet sambandet mellan hantverk och soldater i fokus.

Proklamationer och kommunikéer

Ryssarna hade redan innan kriget började sänt en proklamation till gränstrakterna i syfte att inverka på sinnesstämningen bland finländarna.¹¹ I proklamationen beklagade man att ryssarna varit tvungna att inleda kriget och försäkrade att de kom som vänner och beskyddare, inte som fiender. I proklamationen som undertecknades av den ryske överbefälhavaren, greve Friedrich Wilhelm von Buxhoevden, lovade man att civilbefolkningen skulle behandlas med respekt såvida invånarna inte själva tog till vapen utan höll sig utanför kriget. Dessutom försäkrade man i proklamationen, som stämplades som krigspropaganda, att ryssarna skulle bibehålla Finlands gamla lagar, seder och bruk samt bevara religionen i området.¹² De i Finland födda tjänstemännen fick behålla sina tjänster med samma villkor och avlöning som tidigare. De i Sverige födda tjänstemännen utgjorde ett undantag eftersom man inte ansåg dem ha landets bästa för ögonen. Dessutom utlovades ersättning för de skador som den ryska armén förorsakade samt betalning enligt gängse pris för livsmedel och andra leveranser.¹³

Den proklamation som distribuerades bland gränsbefolkningen före kriget var inte unik. År 1808 gavs i Buxhoevdens liksom även i kejsar Alexander I:s och utrikesminister Rumjantsev's namn ett flertal proklamationer

¹⁰ Pacificering har som begrepp accepterats i språkbruket, men dess betydelse och innehåll betraktas inte alltid kritiskt. Se Klíngenberg, *Repression och legitimering*, s. 183.

¹¹ Proklamationens vikt understryks av att Buxhoevden uppsköt tidpunkten för anfallet för att få texten översatt till finska och distribuerad i gränstrakterna. Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808* (Porvoo 1947), s. 105–106; Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pyykkänen, *Sota Suomessa. Suomen sota 1808–1809* (Helsinki 2007), s. 97.

¹² Att uppmana befolkningen att hålla sig utanför kriget var ett allmänt använt medel för att påverka sinnesstämningarna. Erkki K. Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 96–97.

¹³ Den ursprungliga proklamationen finns i källsamlingen *Handlingar rörande förvaltningen i Finland år 1808* (HFF) I, s. 578–582; *Åttioåriga minnen*, s. 4–8.

och kommunicéer.¹⁴ För att påverka stämningarna utgavs dessutom ett antal separata kungörelser, och genom andra till befolkningen riktade skrivelser strävade man efter att motverka rykten och andra problem. Bland ämnena för proklamationerna kan man t.ex. nämna det förnyade löftet om skydd för civilbefolkningen från den 28 februari. De som flytt till skogs undan rysarna uppmanades återvända hem med påpekandet att de i skogarna endast utsattes för förkylningar och hunger. De bönder som grep till vapen hotades med att bli sända till det inre av Ryssland. I senare proklamationer tog man också ställning till bl.a. ryktena om ett religionsskifte genom att försäkra befolkningen om att den fick behålla sin gamla lutherska religion. På liknande sätt dementerades också planerna på att värva finnar till armén. Ryktena om att införa livegenskap för bönderna kullkastades genom att dessa försäkrades om att deras rättigheter skulle förbli oförändrade.¹⁵ Man strävade efter att öka proklamationernas trovärdighet genom att låta prästerna läsa upp dem från predikstolen. Ryssarna hade överlag en stark tilltro till prästernas förmåga att lugna befolkningen.¹⁶

L. G. von Bonsdorff, som undersökt de ryska pacificeringssträvandena, och Erkki Osmonsalo har på basis av dessa deklamationer kommit fram till att von Buxhoevden rentav fruktade ett bondeuppror och att han aktivt strävade efter att förebygga ett sådant.¹⁷ De olika lättnaderna var således tämligen ofta avsedda att vinna bondebefolkningens gunst.¹⁸ Proklamationerna och kommunicéerna innehöll löften och lugnande besked, men också hot och varningar. Genom en aktiv diplomatisk verksamhet hölls sålunda södra Finland relativt fredligt.¹⁹ Denna omfattande informationsverksamhet och de åtgärder som vidtogs för att lugna civilbefolkningen är en orsak till att Buxhoevden ofta ansetts vara mer framstående som organisatör av den civila administrationen än som fältherre.²⁰

¹⁴ Om betydelsen av dessa deklamationer se även Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009), s. 95.

¹⁵ *Åttioåriga minnen*, s. 1–18.

¹⁶ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 182; Villstrand, *Riksdelen*, s. 278.

¹⁷ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 73–75; Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 108, 124–125.

¹⁸ Såsom t.ex. avskaffandet av lilla tullen, vilket minskade städernas inkomster, Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 144.

¹⁹ Beträffande instabiliteten i det övriga Finland och gerillakrigföringen se Anders Persson, *1808. Gerillakriget i Finland* (Stockholm 1986).

²⁰ Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 50.

Tro- och huldhetseden

Finländarnas omvandling till den ryske kejsarens undersåtar förbereddes också genom att man planerade en trohetsed som skulle avläggas av folket. Genom eden svor undersåtarna regenten och regeringsmakten trohet och lojalitet. Edernas mentala inverkan var stor därför att de var bundna till religionen, och en edsbrytare hotades av en gudsdom.²¹ Ederna svors alltså inte utan påföljd, utan de togs på största allvar. Ryssarna kunde behandla dem som avlagt eden som sina egna undersåtar, och i konfliktsituationer kunde de behandlas som vanliga upprorsmän. Liknande eder hade också avlagts till Ryssland i samband med tidigare erövringar, under stora ofreden i början av 1700-talet och något senare under lilla ofreden.²² Nu var situationen emellertid annorlunda i och med att man inte hade för avsikt att återlämna Finland till Sverige.²³ Det har antagits att Buxhoevden påskyndade edsavläggelsen eftersom Finland redan två gånger tidigare lämnats tillbaka till Sverige, vilket hade skapat svårigheter för dem som varit medgörliga mot ryssarna. Genom eder och försäkringar om att Finland skulle anslutas till Ryssland hoppades Buxhoevden kunna lugna sinnestämningen bland folket.²⁴

Trohetsederna hade föresvävat överbefälhavare Buxhoevden redan i början av kriget, men det var först efter att situationen ändrats till Sveriges nackdel försommaren 1808 som han på allvar gick in för att avkräva ederna.²⁵ Buxhoevdens första kungörelse om edsavläggelsen kom redan i maj. I praktiken anordnades den första edsavläggelsen i Tavastehus i Tavastland, och i denna deltog två nämndemän från Hollola. Man ville dock utsträcka edsavläggelsen till att omfatta samtliga manspersoner i Finland i åldern 16 till 70 år. Eden skulle sväras i samband med tingen i juni, men senare anordnades dessa tillfällen också i samband med gudstjänsten. De övervakades av tjänstemän eller

²¹ Edens inledning: ”Jag undertecknad lofwar och svär vid Gud allsmäktigt, och dess Heliga ewangelium” och även slutet ”så sant mig Gud hjelpe till Lif och Sjal” hänvisade till religionen. *Ättioåriga minnen*, s. 39–40. Se även Elin Malmer, ’De försvunna ederna. Samhällets rationalisering och avskaffandet av tro- och huldhetseden samt befattningsederna’, *Scandia* 62 (1996:2), s. 234–239.

²² Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 2008), s. 318–392. Beträffande en jämförelse mellan krigen på 1700-talet och finska kriget se Klingenberg, *Repression och legitimering*, s. 180–214.

²³ Se Villstrand, *Riksdelen*, s. 276–277.

²⁴ I synnerhet Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 108, 152–153.

²⁵ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 320; Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 226.

soldater och skulle bekräftas genom eget bomärke eller namnteckning samt med anteckning om hembyn.²⁶ I Hollola svors eden vid det urtima tinget den 27 juni, men senare också i samband med gudstjänsterna.²⁷

Buxhoevden antog att edsavläggelserna skulle vara över på några veckor. I verkligheten tog de en lång tid och Buxhoevden såg sig tvungen att utfärda flera detaljerade instruktioner om edsavläggelsen.²⁸ Att Buxhoevden så envist höll fast vid de snabba edsavläggelserna för pacificeringens skull har dock betraktats som en felbedömning.²⁹ Svårigheterna i samband med genomförandet tyder också på detta. Edsavläggelserna sommaren 1808 inföll i en situation då ryssarna endast kontrollerade södra Finland. Kriget pågick ännu för fullt i Österbotten och Savolax. Detta försatte lokalbefolkningen i en prekär situation eftersom man ännu inte var beredd att avlägga några eder.³⁰ Ofta betraktades ederna som ett nödvändigt ont.³¹ Att vägra medförde problem: enligt Buxhoevdens varningar förlorade de som vägrade sin egendom och kunde också mista liv, hemman eller avsättas från tjänst; man kunde även tilldelas en fängelsedom för motspänstighet.³²

Inte heller i Tavastland förlöpte det hela problemfritt, trots att edsavläggelserna var lättare att genomföra i östra och södra Finland än i de västra och norra delarna.³³ Enligt von Bonsdorff hade t.ex. edsavläggelsen i samband med gudstjänsten i Hollola misslyckats första gången, då prästerna och kyrkfolket avlägsnade sig från kyrkan utan att avlägga några eder.³⁴ Orsaken till denna tvekan kan ha berott på tf. kyrkoherdens personliga skäl. Prästen David Lönneström hade nämligen efter Gustaf III:s ryska krig anklagats för

²⁶ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 315–368.

²⁷ Urtima ting i Hollola domsaga 27.6.1808, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv.

²⁸ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 315–368.

²⁹ T.ex. Päiviö Tommila, *Suomen autonomian synty 1808–1819* (Helsinki 2008) s. 51–53; Villstrand, *Riksdelen*, s. 282.

³⁰ Beträffande läget i Österbotten se t.ex. Nils Erik Villstrand, 'Från konungens undersåtar till kejsarens. Den ryska tro- och huldhetseden i Vasa län år 1808', Martin Hårdstedt och Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget vid Oravais i ny belysning* (Oravais 1999).

³¹ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 354–355, 360.

³² von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 339; Villstrand, 'Från konungens undersåtar till kejsarens', s. 296–297.

³³ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 354.

³⁴ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 338, 352. Jag har emellertid inte kunnat hitta von Bonsdorffs originalkällor på basis av hans fotnoter.

ärekränkning p.g.a. sina kommentarer från predikstolen om den svenska arméns beteende.³⁵ Som en följd av detta är Lönneström ihågkommen för sin bitterhet mot de s.k. Anjalamännen – de adelsmän som på 1780-talet drev på en lösgörelse av Finland från Sverige. Den allmänna stämningen i Hollola var under ifrågasvarande tid starkt kungatrogen och Lönneströms åsikter avvek inte från allmogens. T.ex. hade kyrkomötet 1788 sett sig föranlett att frivilligt meddela sin kungatrohet.³⁶

I anslutning till prästfrågan utspelades i Hollola efter kriget ett egendomligt efterspel. Det rörde sig om att fullfölja det av kriget avbrutna valet av kyrkoherde. Tjänsten hade bl.a. sökts av t.f. sockenadjunkten, den ovan nämnde Lönneström. Före kriget hade han varit populär bland kyrkfolket i Hollola, men på administrativt håll betraktades han som inkompetent.³⁷ Först efter kriget kunde domkapitlet år 1810 gå vidare i prästvalet. Vid valet tog vicepastor Arvid Wallgren första plats med röster från 66 mantal medan kyrkoherden i Tavastehus och Vånå Zacharias Cygnaeus d.y. kom på andra plats med röster från sju mantal. Alexander I valde emellertid Cygnaeus till tjänsten och belönade sålunda en präst som under kriget ansågs ha utmärkt sig för att lugna stämningarna i Tavastehus.³⁸ Redan tidigare hade Cygnaeus fått en rysk orden för sin verksamhet. Cygnaeus tjänstgjorde emellertid bara

³⁵ Sakari Kuusi har synnerligen utförligt behandlat denna rättsak och härtill hörande dokument, se Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 39–57.

³⁶ Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 24–28.

³⁷ Den tidigare kyrkoherden i Hollola, Henrik Hyllén, hade avlidit år 1804. Då Hyllén inte efterlämnat någon änka eller minderåriga barn, hade inkomsterna från kyrkoherdeämbetet under nödåren disponerats för Åbo akademis nya byggnader. Under den tiden hade inkomsterna från kyrkoherdeämbetet och prästbostället disponerats av fänrik Johan Polón, som för detta erlade hyra till Åbo akademi. Han hade i sin tur anställt sockenadjunkten David Lönneström för att sköta kyrkoherdeämbetet. När tjänsten som kyrkoherde lediganslogs 1807, ville bygdens folk ha Lönneström i fjärde förslagsrummet. Domkapitlet godkände inte detta, eftersom man ansåg att Lönneström var olämplig att leda en av de största församlingarna i biskopsstiftet. Hollolaborna vände sig emellertid till konungen i ärendet. Dennes svar blev fördröjt p.g.a. kriget och är daterat den 23 mars 1808. Kungens domslut var dock likadant, Lönneström var icke behörig till tjänsten. Lönneström stannade kvar som sockenadjunkt i Hollola ända till år 1818, varefter han verkade som kyrkoherde i Itis fram till sin död år 1819. Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 41, 217–218.

³⁸ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 189; Petri Karonen, 'Introduction: Sweden, Russia and Finland 1808–1809', Tuukka Talvio & Cecilia von Heijne (eds.), *Monetary Boundaries in Transition. A North European Economic History and the Finnish War 1808–1809* (Stockholm 2010), s. 14–15.

några år i Hollola: år 1819 utnämndes han till biskop i Borgå och flyttade följande år till S:t Petersburg där han avancerade till biskop för de lutherska församlingarna i konsistoriekretsen i S:t Petersburg.³⁹

Tjänstemännen och förvaltningen

I enlighet med tidens sed hade den erövrade parten rätt att ordna förhållandena inom det erövrade området enligt eget tycke. I detta fall strävade ryssarna efter att låta lagar och förordningar inom det erövrade området förbli så oförändrade som möjligt. Detta var inte någon ny politik, utan gällande praxis.⁴⁰ Enligt Osmo Jussila berodde detta på att Ryssland var ”underadministrerat”. Man var tvungen att förlita sig på den lokala eliten vid rekryteringen av tjänstemän eftersom det inte fanns tillräckligt med egna.⁴¹

För ryssarna var det viktigt att tjänstemännen skulle förbli på sina poster, trots att ryssarna till en början haft vissa planer på att ersätta de finländska tjänstemännen eller att skapa något slags övervakningssystem för tjänstemännen.⁴² Ryssarna nöjde sig emellertid med det lokala förvaltningssystemet och ersatte enbart centralförvaltningen som blivit kvar i Sverige.⁴³ Det var inte bara tjänstemännen som fick behålla sina befattningar, utan även deras verksamhetsbetingelser förblev oförändrade, d.v.s. Svea rikes lagar utgjorde basen för deras handlande.⁴⁴ Det låg även i svenskarnas intresse att de lokala tjänstemännen stannade kvar på sina poster. När överbefälhavaren för den svenska armén W. M. Klingspor retirerade från Tavastehus beordrade han landshövdingen i Nylands och Tavastehus län J. H. Munck att stanna kvar på sin post i Tavastehus och betonade att landshövdingens och tjänstemännens

³⁹ Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 218–220; se även Matti Klinge, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815* (Helsinki 2009), s. 109–113.

⁴⁰ Tommila, *Suomen autonomian synty*, s. 48; Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 103–104; Max Engman, ’Den unge falkens flykt. Brott och kontinuitet kring Finland 1809’, Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket* (Helsingfors & Stockholm 2008) s. 421–433.

⁴¹ Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917* (Helsinki 2004), s. 27–33.

⁴² Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 49; Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 154.

⁴³ År 1808 ersatte Buxhoevdens civila kansli den svenska centralförvaltningen. År 1809 sköttes förvaltningen vid generalguvernörens kansli och något senare tillsattes regeringskonsejen eller senaten. Egentliga centrala ämbetsverk grundades i synnerhet åren 1811–1812. Tommila, *Suomen autonomian synty*, s. 139–162.

⁴⁴ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 84, 108–111; detta har också betonats av Hårdstedt. Martin Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006), s. 123–126, 140–141.

skyldighet var att genom sina handlingar skydda kungens undersåtar mot det ryska förtrycket: ”För att i möjligaste mån söka hindra länets invånares öde och söka skydd åt dem för fiendens våldsamheter.” Synbarligen fick de andra landshövdingarna i Finland liknande instruktioner.⁴⁵

Alla tjänstemän i Nylands och Tavastehus län förefaller att ha stannat kvar på sina poster.⁴⁶ Förutom att bidra till att lugna läget underlättade tjänstemannakåren, som kände området och dess invånare, de för den ryska krigsmakten viktiga åtgärderna för proviantering, skjutsningar och inkvartering.⁴⁷ Den högste tjänstemannen i Nylands och Tavastehus län var landshövding J. H. Munck. Han strävade efter att skydda befolkningen och upprätthålla ordningen. Han tog också itu med missförhållanden och lät stundvis undersåtarnas klagomål åtföljas av sina egna, ibland nog så rättframma kommentarer. Han skötte emellertid sina tjänsteåligganden samvetsgrant och belönades i maj 1808 med en rysk orden. Även hans underlydande, de övriga tjänstemännen vid länskansliet och länskontoret, förblev på sina poster. Förvaltningen i länet bevarade sålunda sin handlingsförmåga, trots att arbetsbördan växte p.g.a. ryssarnas talrika order angående proviantering och skjutsningar. Samma tjänstemän kvarblev på sina poster också efter kriget.⁴⁸ Bara landshövding Munck anhöll om avsked efter kriget. Munck ville redan sommaren 1809 bli befriad från sina göromål med hänvisning till sin höga ålder, men det egentliga avskedet beviljades honom först i mars 1810.⁴⁹

Även övriga lokala myndigheter såsom kronofogdar, häradshövdingar, länsmän jämte medhjälpare och nämndemän stannade kvar. Tjänstemännen ställdes dock inför stora svårigheter när de försökte tillmötesgå de ryska kraven. Kronofogden G. F. Winter försökte t.ex. utan framgång få ett biträde för den brådaste tiden för att underlätta sin arbetsbörda.⁵⁰ Även tingen fortsatte att sammanträda. Visserligen var man tvungen att för en tid avbryta

⁴⁵ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 126.

⁴⁶ I andra län övergav tjänstemän i viss mån sina poster. T.ex. landshövdingen i Savolax Olof Wibelius följde de retirerande svenska styrkorna. Det var dock ovanligt att man övergav sin post, och de tjänstemän som gjort det uppmanades återvända till sina ämbeten. von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 160–161.

⁴⁷ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 125–130, 160; Matti Walta, *Virkamiehiä. Lääninhallinnon virkamiehet 1721–1808* (Helsinki 2005), s. 99–100.

⁴⁸ Walta, *Virkamiehiä*, s. 449–451.

⁴⁹ Y. S. Koskimies, ’Hämeen valtiolliset vaiheet vuodesta 1721 1860-luvulle’, *Hämeen historia* III:1. *Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870* (Hämeenlinna 1966) s. 184–185.

⁵⁰ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 157–158.

vintertinget i Hollola våren 1808 p.g.a. kriget, men sedan situationen lugnat sig fortsatte tinget sitt normala arbete.⁵¹ Även de kyrkliga ämbetsmännen fortsatte på sina poster. Den tidigare nämnde sockenadjunkten David Löneström fungerade som kyrkoherde i Hollola, eftersom kriget avbrutit präst-valet. Utöver honom verkade också kaplanen Gustaf Björkstén i Hollola, men han avled 1809.⁵²

Ett fenomen som hörde ihop med krigsåren, nämligen allmogens flykt, förekommer egentligen inte alls i källorna rörande Hollola. Kriget började överraskande på vintern, vilket gjorde det svårt att söka sig sin tillflykt till skogarna. I slutet av februari, då socknen erövrades, hade temperaturen sjunkit till minus 30 grader. Å andra sidan skedde det hela mycket snabbt och inom en vecka efter krigsutbrottet var socknen redan erövrad.⁵³ Det finns inte heller många anteckningar om att invånare frivilligt skulle ha flyttat till Sverige, delvis kanske p.g.a. att man på den tiden ännu inte egentligen upp-gjorde förteckningar över bortflyttade. Å andra sidan var det säkerligen inte särskilt lätt för den finskspråkiga allmogen att flytta till Sverige.⁵⁴ I Hollolas kommuniionsbok finns det emellertid en anteckning om en skräddare som under kriget skall ha begett sig till Sverige. Isaac Lindqvists beteende var trots allt mycket ovanligt. Hans övriga familj, bestående av föräldrar och syskon, blev kvar i Finland.⁵⁵

⁵¹ De egentliga protokollen år 1808 från Hollola domsaga, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv, Ca3:57.

⁵² Björkstén avled förmodligen i rödsot som grasserade i socknen. Hollola församling, förteckning över avlidna 1809, mf TK 304.

⁵³ Situationen var helt annorlunda än under stora ofreden. Kustaa H. J. Vilkkuna, *Viha. Perikato, katkeruus ja heertomus isostavihasta*, Historiallisia tutkimuksia 229 (Helsinki 2005). Beträffande exilen under stora ofreden se Johanna Aminoff-Winberg, *På flykt i eget land. Interflyktingar i Sverige under stora nordiska kriget* (Åbo 2007).

⁵⁴ Situationen var en annan för överklassen som själv fick välja i vilket rike man ville bosätta sig. Valet av boplatz påverkades bl.a. av var större delen av förmögenheten fanns. Se Villstrand, *Riksdelen*, s. 302–309; Jan Samuelson, 'Ett eller flera länder. Om de sociala nätverken mellan Sverige och Finland under 1700- och 1800-talen', Engman & Villstrand, *Maktens mosaik*.

⁵⁵ Hollola församling, kommuniionsböckerna 1808–1817, mf TK 293. I förteckningen över senare bortflyttade finns en anteckning om att Lindqvist år 1809 flyttat till Sverige och härefter förekommer han inte längre i handlingarna från Hollola. Hollola församling, förteckning över bortflyttade 1815, mf TK 306.

Den ekonomiska bördan av kriget i södra Finland

Efter erövringen blev man i södra Finland, inklusive Hollola, tvungen att ekonomiskt bidra till krigsansträngningarna. Dessa skyldigheter kan grovt indelas i tre olika kategorier: proviantering, skjutsningar och inkvartering. Tjänstemännen i området hade en otacksam uppgift att sköta. De handlade dessa frågor tillsammans med ryssarna.⁵⁶ Hela Finland deltog i bemödandena, men kraven och deras inverkan varierade lokalt. T.ex. i Hollola liksom på annat håll i södra Finland indrevs i huvudsak medel och proviant till ryssarna. I en del områden i Savolax och Österbotten var bördan mycket tyngre, eftersom lokalbefolkningen där var tvungen att förse två arméer med livsmedel.⁵⁷

Att samla in proviant var ingen enkel uppgift. Åren 1806 och 1807 hade varit nödår, och det fanns knappt tillräckligt med livsmedel för den egna befolkningen. Därför var det inte möjligt att helt uppfylla de ryska kraven på insamling av spannmål i Nylands och Tavastehus län våren 1808.⁵⁸ Landshövdingen Muncks svar i augusti 1808 på överbefälhavare Buxhoevdens förfrågan avslöjar många problem i samband med insamlingen av proviant. Någon egentlig hungersnöd rädde dock inte i länet, trots att invånarna var tvungna att ty sig till ovanliga näringsmedel och att köpa spannmål av de ryska soldaterna. Muncks svar avslöjar också att livsmedel på en del orter togs med våld. I synnerhet de marscherande truppstyrkorna brydde sig inte alltid om bestämmelser eller om sin ersättningskyldighet.⁵⁹ Ryssarna tvingades lösa försörjningsproblemet genom att införa spannmål från Ryssland, men också genom att anskaffa förnödenheter genom frivilliga inköp, vilka sköttes av kringvandrande proviantanskaffare inom den ryska armén.⁶⁰

En annan betungande skyldighet i anslutning till kriget var skjutsningarna, i synnerhet när man var tvungen att hämta spannmål från Ryssland. I planeringen av skjutsningarna kunde ryssarna förlita sig på det system och de bestämmelser som skapats av svenskarna, men under krigstid kunde dessa

⁵⁶ Ryssarna förhöll sig inte alltid särdeles förstående till tjänstemännens svårigheter att uppfylla sina order samtidigt som de kämpade med sina egna svårigheter. Se t.ex. von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 139–154.

⁵⁷ Se t.ex. den inledande uppsatsen i detta nummer.

⁵⁸ Kyösti Ingman, 'Hämeen oloista 1808–1809', *Kaikuja Hämeestä VII* (Helsinki 1908), s. 282–285.

⁵⁹ HFF II, s. 73–82; Koskimies, 'Hämeen valtiolliset vaiheet', 91–93.

⁶⁰ Ingman, 'Hämeen oloista 1808–1809', s. 287.

förpliktelser utsträckas till att gälla nästan vad som helst. Det var i första hand de byar som låg längs huvudvägarna som drabbades av problem i anslutning till skjutsningarna. I synnerhet i Nylands och Tavastehus län var skjutsningarna en tung börda under sommaren och hösten 1808 eftersom ryssarnas viktigaste transportleder från S:t Petersburg gick genom länet. Den ena av dessa underhållsrutter gick rakt igenom Hollola socken.⁶¹

Planeringen av skjutsningarna var i första hand en skyldighet för lokalförvaltningen, men de ryska trupperna ordnade sådana också på egen hand.⁶² Ersättningen för sådana skjutsningar kunde utebli, eller också tvingades bönderna köra längre sträckor än vad som ursprungligen överenskommits. Ibland kunde de behandlas hårdfört, och skjutsningarna kunde ske ända fram till krigszonerna. Ibland tvingades bönderna också vänta i många dagar innan skjutsningen påbörjades. Detta var enligt landshövding Munck den värsta olägenheten, eftersom ingen ersättning erlades för dessa väntedagar, även om betalningen för själva skjutsningen skedde i förhållande till resans längd. Enligt Munck skedde också betalningen av ersättningarna avsiktligt långsamt.⁶³ Bönderna fick inte heller alltid betalt i reda pengar. Ofta fick man kvitton på ryska som man inte litade på.⁶⁴

Överhuvudtaget var skjutsningarna ett ovälkommet uppdrag och man försökte ofta undvika den betungade plikten. Y. S. Koskimies talar om en reaktion i form av en folkrörelse, när t.ex. i augusti 1808 bara 397 hästar anlände till Helsingfors i stället för 900 rekvirerade. I oktober var framgången ännu mindre, inte en endaste häst kom fram. Motsträvigheten gentemot skjutsningarna kan betecknas som passivt motstånd.⁶⁵ Man försökte också lösa skjutsproblemet genom sjötransporter. Enligt ryssarnas beräkningar kunde man från Hollola längs Vesijärvi och Päijänne komma ända fram till Jyväskylä och mellersta Finland. Dessa arrangemang stupade emellertid på att befolkningen inte hade lämpliga båtar för transportererna.⁶⁶

Till skjutsningarna hörde också att hästar togs med tvång eller bortrövades, alltså utan ersättning. I november 1808 uppgjorde kronofogden Winter

⁶¹ Koskimies, 'Hämeen valtiolliset vaiheet', s. 84–86.

⁶² von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 291–314.

⁶³ HFF II, s. 73–81, 219–220; Koskimies, 'Hämeen valtiolliset vaiheet', s. 84–86.

⁶⁴ Ingman, 'Hämeen oloista 1808–1809', s. 286.

⁶⁵ Koskimies, 'Hämeen valtiolliset vaiheet', s. 85–86.

⁶⁶ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 291–314; Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808*, s. 199.

en separat lista över Hollola domsaga i Ylinen med uppgifter om ryssarnas tvångsrekvireringar av hästar och redskap. Även från Hollola kom ett tjugotal klagomål. Hästarna rövades ofta från byar längs med huvudvägarna, men ibland också längre ifrån, rentav från byar som var belägna långt inne i skogsmarkerna. Utöver bönderna förlorade också torparna hästar och fordon.⁶⁷ Ryssarna kunde också för eget bruk ta hästar mitt under färden, vilket skedde med bonden Carl Eriksson Pekara från Hollola, vars häst beslagtogs av två ryska officerare på allmän landsväg. Pekara krävde i augusti 1808 med hjälp av landshövding Munck ersättning för sin förlust.⁶⁸

Den tredje förpliktelsen i samband med kriget och underhållet av armén gällde inkvarteringen av de ryska trupperna. Detta torde ha förorsakat problem i södra Finland, framför allt i städerna, som tvingades härbärgera stora truppstyrkor. I Tavastehus, som en tid var ryssarnas administrativa centrum, klagade man i oktober 1808 över den stora mängden inkvarterade soldater, vilken hade lett till att hantverkarna inte kunde utöva sitt yrke utan tvingades flytta till landsbygden.⁶⁹ I Hollola, som låg vid sidan om krigshändelserna och inte i närheten av någon stad eller något administrativt centrum, drogs man knappast med liknande problem. Däremot tvingades byarna på landsbygden i Österbotten och Savolax inkvartera soldater.⁷⁰ Emellertid övervakades också gästgiverierna i Hollola, och i dessa logerade ryska officerare jämte medhjälpare som hade i uppdrag att anordna och ha uppsyn över skjutsningarna.⁷¹

Ansvar för krigsförpliktelserna, såsom transport av ryssarnas varor, avbröt det normala livet. Detta inkräktade på både lantbruket och övriga dagliga sysslor. Som ett exempel berörande Hollola kan nämnas en uppgift från Borgå, enligt vilken borgarna tvingades avbryta ett båtbygge p.g.a. att de inte hade timmer för bygget. Sedan krigsutbrottet hade man inte haft tillgång till timmer, som traditionellt anskaffats från Mäntsälä, Orimattila och Hollola.⁷²

⁶⁷ Ersättningsuppplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv, ED 1.

⁶⁸ HFF II, s. 92–93. Detta var inget undantagsfall, se t.ex. Koskimies, 'Hämeen valtiolliset vaiheet', s. 85.

⁶⁹ K. O. Lindqvist, *Hämeenlinnan kaupungin historia. II osa. Kaupungin historia Ruotsin vallan aikana* (Hämeenlinna 1926), s. 743–744.

⁷⁰ Se t.ex. Lappalainen et al., *Sota Suomesta*, s. 99.

⁷¹ Lindqvist, *Hämeenlinnan kaupungin historia*, s. 742.

⁷² HFF II, s. 216–217.

Ersättning av krigsskadorna

Före kriget hade ryssarna lovat försöka undvika skador och vid behov ersätta dessa samt bestraffa de skyldiga. Detta var en speciell situation, eftersom en erövrande armé hade rätt att få sitt uppehälle inom de erövrade områdena. I allmänhet utgick man inte ifrån att den erövrande armén skulle lova något dylikt och i synnerhet inte att i någon form ersätta uppkomna skador.⁷³ Löftet om ersättning för krigsskador har faktiskt gett upphov till ett särskilt källmaterial som gör det möjligt att granska periodens egendomsförhållanden.⁷⁴ Redan löftet om något slags ersättning för skador hade sin betydelse med tanke på lugnet i området. Många ansökningar om ersättning lämnades in, och frågan om skadeersättningar var länge aktuell. Ännu år 1816 utfärdade kejsaren ett reskript i ärendet.⁷⁵ Ersättningsfrågan var knappast enbart rysk propaganda, utan man litade på dessa löften åtminstone på vissa håll. Varför skulle man annars ha brytt sig om att lämna in ansökningar och bekräfta dem vid tinget ännu fem år senare, såsom skedde i Hollola 1813? Löftena om ersättning var sålunda en del av processen att återgå till fred, även om man inte erhöll full kompensation.⁷⁶

I Hollola rörde ersättningsfrågan närmast invånarna i byn Okerois som hamnat mitt i stridshandlingarna. Vad byn upplevde under striderna och vilka skador som förorsakades av dessa är svårt att utreda. Stridsrapporterna redogör i allmänhet inte för civilbefolkningen eller för de skador som förorsakats lokal egendom. Från Hollola föreligger inga lokala berättelser om krigserfarenheterna annat än i form av ansökningar om ersättning, varför helhetsbilden av händelserna av nödtvång blir något bristfällig. Det finns dock hänvisningar till att strider också fördes i byn Okerois. I rapporterna talas det

⁷³ Om det märkvärdiga i situationen se Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa. Venäläisten sotajoukkojen aiheuttamat sotavahingot Suomen sodan 1808–1809 aikana sota-toimien painopistealueella*, licentiatavhandling i nordisk historia, Åbo Akademi 2007, s. 11.

⁷⁴ Med detta avses framför allt de ansökningar om ersättning som lämnats in till senatens kammarexpedition. Ersättningsuppplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv. De ansökningar om ersättning som lämnades in till Buxhoevdens civilkansli ledde inte till något resultat. Se Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 11–14.

⁷⁵ Ernst Neovius, *Suomen raha-asiat järjestyksessä Porvoon valtiopäiviä lähinnä seuranneina vuosina* (Helsinki 1899), s. 207–211, 283–286.

⁷⁶ Jämför Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 233–234.

om svenskarnas reträtt i ett läge då de bara behärskade några få byggnader.⁷⁷ De insända ersättningsansökningarna omfattar bara några få anteckningar om skador på fast egendom. Angående Okerois existerar emellertid änkefrun Elsa Margaretha Pihls berättelse om hur Okerois blev plundrat:

Allt, vad husets värdinna ägde, borttogs; allt, vad löst var, sönderlogs. Dörrarna sönderlogs och vad som icke kunde medtagas, uppbrändes. Kreatur borttrövades och slaktades, fodret förstördes och resten av halmen uppbrändes. Men icke nog därmed. Den arma kvinnan avkläddes, kläderna borttogos, och hela denna rysliga scen slutade därmed, att rummets fönster utslogos.⁷⁸

Sammanlagt 14 bybor anhöll om ersättning. I början av 1800-talet fanns det i Okerois 32 gårdar fördelade på två olika byalag.⁷⁹ Majoriteten av byborna hade alltså inte ansökt om ersättning. Antingen hade de inte lidit några skador på sin egendom under striderna eller också hade förlusterna varit så små att man inte kunde eller att det inte lönade sig att ansöka om kompensation. I praktiken varierade anspråken på ersättningar från under 20 riksgälds mynt till över 500 riksgälds mynt.⁸⁰ De största beloppen gällde bortförda livsmedel såsom spannmål och hö, men ryssarna hade också lagt beslag på kläder, lakan, tyger och läder.⁸¹

Okerois var den enda byn i Hollola som plundrades, vilket berodde på sammandrabbningen mellan de svenska och ryska trupperna.⁸² I de övriga delarna av Hollola förefaller läget ha varit fredligt, eftersom andra byar eller invånare inte sett något behov av att anhålla om ersättning.⁸³ Situationen i grannkommunen Koski (nuvarande Hämeenkoski) var en annan. Därifrån

⁷⁷ Generalstabens II del 1, s. 116–117.

⁷⁸ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 375; Ingman 'Hämeen oloista 1808–1809', s. 275–276.

⁷⁹ Kuusi, *Hollolan pitäjän historia*, s. 94. Hollola församling, kommunionsböckerna 1807–1817, mf TK 293.

⁸⁰ Hur verkliga dessa ersättningsbelopp var är en annan fråga. T.ex. i ersättningslistan i Hollola domböcker finns för flera supplikanter antecknat ett stort belopp i slutet av förteckningen, som skulle representera försvunnet lösöre, men vars antal eller natur man inte längre kom ihåg. Ersättningssupplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv, ED 1.

⁸¹ Ersättningssupplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv, ED 1.

⁸² För ansökningar om ersättning i Savolax se Jaana Luttinens uppsats i detta nummer.

⁸³ Till Hollola moderförsamling hörde vid denna tid hela 53 byar.

inlämnades många ansökningar om ersättning till ryssarna. Ansökningar lämnades in av 68 personer från tolv olika byar. Trots att plundringarna i allmänhet sammanföll med stridshandlingar eller andra hämndåtgärder, finns det inte uppgifter om en enda strid under finska kriget från Koski. I Koski rörde det sig alltså snarare om plundringar i samband med ockupationen och om bortförd egendom, som i huvudsak bestod av livsmedel, såsom i Hollola. Det var i regel fråga om spannmålsprodukter, men ryssarna tog också potatis, ärtor, fett, öl, fisk och hö samt kläder och tyger. En del invånare uppgav sig ha förlorat kontanter. Även levande boskap, såsom svin och lamm, försvann och blev sannolikt mat för de ryska soldaterna. Alla befolkningsgrupper var företrädare bland offren för plundring med bönderna i majoritet, men även landbönder, torpare, hantverkare, mjölnare och drängar blev av med egendom.⁸⁴

Ersättningsfallen från byn Okerois behandlades i domstol 1813, så att fordringarnas riktighet kunde bestyrkas.⁸⁵ Bland dem som inlämnade ansökningar om ersättning fanns såväl bönder och torpare som en i byn bosatt lantmätare och den tidigare nämnda fru Pihl, som var änka efter en löjtnant. Dessutom hörde smeden Johan Henriksson⁸⁶ till dem som hade förlorat egendom. Han sökte mestadels ersättning för kläder och läder, men inte för sina arbetsredskap. Hantverkarna i Koskis förlorade inte heller sina verktyg, vilket tyder på att de kunde fortsätta sitt arbete.⁸⁷ Ersättningsprocessen var långvarig och besvärlig. Det dröjde länge innan man erhöll kompensation och även om man fick en viss ersättning ersattes alltså inte skadorna till sitt fulla belopp.⁸⁸ Invånarna i Okerois by fick sina ersättningsbeslut 1817, men då kunde alla inte längre dra nytta av ersättningen. T.ex. var den ovan nämnde smeden Johan Henriksson redan död.⁸⁹

⁸⁴ Skadeförteckningen från Koski uppgjordes redan i april 1808 och sändes senare vidare. Ersättningsuppplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv, ED 1.

⁸⁵ Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 14–15.

⁸⁶ Johan Henriksson var gårdssmed men också landbonde, så han betalade inte gärningsören.

⁸⁷ Ersättningsuppplik för åren 1808–1809, Riksarkivet, Helsingfors, Senatens kammarexpeditions arkiv, ED 1.

⁸⁸ Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa*, s. 14–15.

⁸⁹ Nylands och Tavastehus länskontors länsräkenskaper med verifikationer, Riksarkivet, Helsingfors, Nylands och Tavastehus länsarkiv, 1819.

Lanthantverkarnas antal före och efter kriget

Livet för befolkningen och hantverkarna på landsbygden förefaller inte till det yttre ha påverkats särdeles mycket av kriget. De lagar som gällde hantverkarnas position förblev intakta, och de ämbetsmän som behandlade frågor rörande hantverkare stannade kvar på sina poster. På landsbygden gällde sockenhantverkarlagstiftningen som härstammade från 1680-talet. Enligt denna lagstiftning behövde en lärling eller annan tjänstsökande hantverkare förord från häradsrätten. Därefter gick ansökan vidare till landshövdingen, som utfärdade ett fullmaktsbrev eller ett s.k. ”gärningsbrev”, alltså ett tillstånd att idka sin näring. Officiella sockenhantverkare var upptecknade med sin yrkesbeteckning och de betalade skatt, ”gärningsören”.⁹⁰

På landsbygden var antalet tillåtna yrken begränsat, och i princip fick bara smeder, skomakare och skräddare utöva sina yrken på landsbygden, även om landshövdingen kunde bevilja officiellt tillstånd också för utövare av andra yrken.⁹¹ Sockenhanterkarlagstiftningen förblev så gott som oförändrad till 1859, när hantverkarnas verksamhet blev betydligt friare.⁹² Visserligen ökade antalet tillåtna yrken på landsbygden småningom i början av 1800-talet. T.ex. fick svarvarna 1817 tillstånd att arbeta på landsbygden. En större förändring inträffade 1824, då bl.a. garvare, snickare, sadelmakare, hattmakare och målare fick rätt att verka på landsbygden.⁹³ Inofficiellt hade dessa yrken redan tidigare bedrivits på landsbygden.

Huvuddelen av lanthantverkarna, ca 90 procent i Hollola i början av 1800-talet, bestod av smeder, skomakare eller skräddare.⁹⁴ Sockenhanterkarna upptecknades i mantalslängder med sin yrkesbeteckning, men också

⁹⁰ Carl-Johan Gadd, *Själhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860* (Göteborg 1991), s. 302; Raimo Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809 I. Käsityöläiseksi pääsy ja käsityöläisten lukumäärä*, Historiallisia tutkimuksia 108 (Helsinki 1978), s. 101–104.

⁹¹ För den inofficiella verksamheten se även Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset*, s. 90–94; Veikko Laakso, *Loimaan ja Huittisten suurpitäjien käsityöläiset vuosina 1721–1809* (Licentiatavhandling i Finlands historia, Humanistiska fakulteten, Åbo universitet 1974).

⁹² Skillnader mellan finsk och svensk hantverkarpraktik uppstod när införandet av näringsfrihet skedde vid olika tider på 1800-talet.

⁹³ Toivo J. Paloposki, 'Kauppa, käsityö ja teollisuus', *Hämeen historia* III:2. *Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870* (Hämeenlinna 1976), s. 367.

⁹⁴ Jfr Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset*, s. 206–211; Veikko Laakso, *Suur-Loimaan historia II. Isonvihan päättymisestä 1900-luvun alkuun* (Alastaro 1994), s. 76. Se även Gadd, *Själhushåll eller arbetsdelning*, s. 144.

byhantverkare och gårdshantverkare hade hantverkarbeteckning i denna källa. Jag har behandlat dem som officiella yrkesmän, trots att de inte betalade gärningsöre.⁹⁵ På landsbygden verkade också en hel del inofficiella⁹⁶ hantverkare, som inte betalade gärningsöre och som inte var upptecknade i mantalslängder som hantverkare, utan med någon annan yrkesbeteckning. Dessa personer är i kyrkoböckerna upptecknade med sin yrkesbeteckning som hantverkare. Mestadels var de torpare i mantalslängderna och hantverkare i kommunionböckerna och historieböckerna. Jordägandet var betydelsefullt för en persons samhällsstatus, beteckningar som bonde eller torpare beskrev inte i första hand hur personen i fråga var sysselsatt, såsom även Carl-Johan Gadd konstaterat.⁹⁷

I Diagram 1 åskådliggörs antalet hantverkare i Hollola från 1780 till 1840 samt de inofficiella hantverkarnas antal. Vid sekelskiftet varierade hantverkarnas antal mellan 60 och 70 och förblev relativt oförändrat. I Hollola arbetade ungefär 30 sockenhantverkare och lika många inofficiella hantverkare. De inofficiella hantverkarnas antal var alltså betydligt, vilket i praktiken ofta fördubblade antalet hantverkare. Under krigsåren förblev antalet hantverkare nästan detsamma eller ökade obetydligt. Krigsåren påverkade inte lant-hantverkarnas antal i Hollola i negativ riktning, särskilt vad gäller officiell yrkesutövning. De inofficiella hantverkarnas antal minskade en aning. År 1805 fanns det fler inofficiella hantverkare än under finska kriget eller på 1810-talet. Denna förändring förefaller dock inte ha berott på att inofficiella hantverkare i något större antal skulle ha blivit officiella hantverkare.

Under senare hälften av 1700-talet ökade antalet hantverkare i allmänhet stadigt fram till början av 1800-talet. Denna tillväxt fick sin början på landsbygden i Finland redan på 1750-talet, då allt fler hantverkare sökte sig dit.⁹⁸ Minskningen i Hollola av antalet officiella hantverkare 1790 var ett undantag i den annars stadigt stigande trenden. Denna minskning hade emellertid sina egna orsaker, och förklaras framför allt av epidemidödligheten som drabbade

⁹⁵ Termen ”sockenhantverkare” används ofta som synonym till ”lant-hantverkare”, även om den endast gäller hantverkare som betalade skatt och ägde tillståndsbrev. Se Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning*, s. 29, 115.

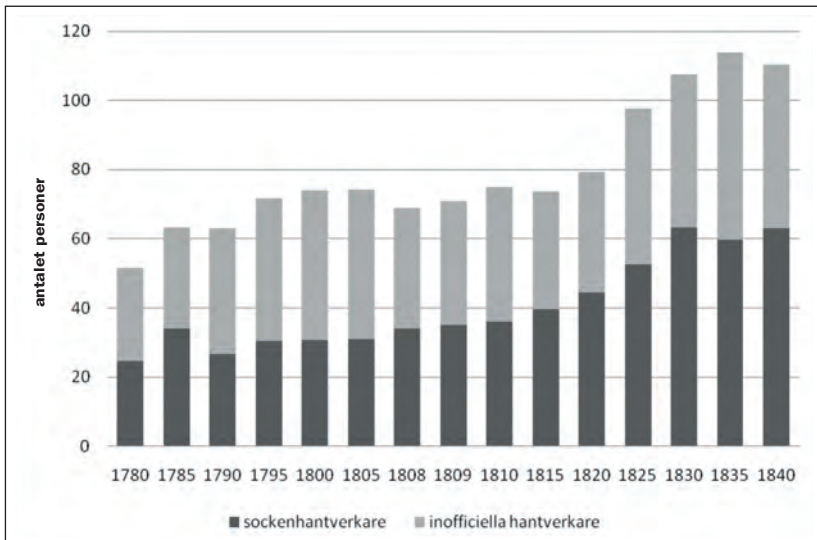
⁹⁶ De inofficiella hantverkarna var inte olagliga hantverkare eller fuskare och bönhasar.

⁹⁷ Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning*, s. 21, 314. Se också Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809*, s. 57–58.

⁹⁸ Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809*, s. 201–205; Laakso, *Loimaan ja Huittisten suurpitäjien käsityöläiset*, s. 59–64.

hantverkarna under Gustaf III:s ryska krig. Efter finska kriget, från 1810-talet till 1820-talet, ökade antalet officiella hantverkare och nådde på 1830-talet sin höjdpunkt med 60 hantverkare. Tillsammans med de inofficiella uppgick antalet till drygt 100.⁹⁹ Orsaken till ökningen av antalet hantverkare berodde framför allt på det stigande välståndet hos kunderna, d.v.s. hos bönderna.¹⁰⁰ Antalet hantverkare påverkades också av att konsumtionsvanorna förändrades och det blev vanligare att låta tillverka produkter utanför hemmet.

Diagram 1. Antalet sockenhantverkare och inofficiella hantverkare i Hollola 1780–1840 med tre års medelvärde (med undantag för åren 1808 och 1809).¹⁰¹

Källor: Nylands och Tavastehus mantalslängder 1780–1809; Nylands och Tavastehus mantalslängder 1810–1830, Riksarkivet, Helsingfors, Nylands och Tavastehus länsarkiv; Tavastehus mantalslängder 1831–1840, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Tavastehus länsarkiv; Kymmenegårds mantalslängder 1810–1830, S:t Michels landsarkiv, Kymmenegårds länsarkiv; Hollola kyrkoförsamling, Kommunionböckerna 1780–1840, Historieböckerna 1780–1840.

⁹⁹ I relation till befolkningen växte antalet hantverkare från 9 promille år 1780 till 14 promille på 1830-talet, när man beaktar både officiella och inofficiella hantverkare.

¹⁰⁰ Se t.ex. Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset vuosina 1721–1809*, s. 276; Laakso, *Loimaan ja Huittisten suurpitäjien käsityöläiset*, s. 59–60.

¹⁰¹ För året 1809 kan vi inte använda mantalslängder i Hollola socken för Tavastlands del, men det är korrigerat genom att beakta uppteckningar från 1808 och 1810.

Detta gällde i synnerhet kläder. Skodon och finare ytterplagg beställdes av skomakare och skräddare, vilket betydde att dessa yrken i stort sett stod för ökningen av antalet hantverkare.

När man ser på antalet nya hantverkare¹⁰² vid sekelskiftet kan man se en förändring (Diagram 2).¹⁰³ I statistiken för Hollola påträffas dock också år under vilka ingen önskade få status som officiell sockenhantverkare. P.g.a. det har här uppgifter från hela Nylands och Tavastehus län utnyttjats. Antalet ansökningar vid sekelskiftet var mestadels över 50 per år men 1790 var antalet ansökningar särskilt stort. Den stora mängden ansökningar kan anses vara en följd av krigsåren, eftersom sockenhantverkarna och deras drängar befriats från värvning och rotering. Ställningen som sockenhantverkare skyddade från tjänst inom armén.¹⁰⁴ Å andra sidan var krigsåren, åtminstone för Hollolas del, tunga för hantverkarna, varför en del av ansökningarna om att få bli sockenhantverkare gällde nya hantverkare som kommit i stället för avlidna yrkesmän.

Under finska kriget var situationen annorlunda. Efter mars 1808 insändes inga ansökningar om att få bli sockenhantverkare till landshövdingen och överlag var antalet ansökningar mycket lågt. Inte heller 1809 var situationen normal.¹⁰⁵ Hantverkarna behövde inte skydda sig mot värvning, i synnerhet då man inte i södra Finland hunnit anordna någon allmän mobilisering p.g.a. den snabba ryska frammarschen.¹⁰⁶ Osäkra tider betydde också att det inte var lätt att skaffa resurser för att betala skatter och att sålunda handla enligt bestämmelserna. Kriget avbröt också det vardagliga livet och t.ex. tingsrätterns sammanträden måste avbrytas i Hollola, varför det inte var möjligt att skaffa förord från tinget.¹⁰⁷ Situationen förbättrades genast efter kriget 1810, då länskansliet erhöll betydligt fler ansökningar än normalt.

¹⁰² Eller antalet personer som ville bli sockenhantverkare.

¹⁰³ Antalet nya hantverkare kan beräknas med hjälp av landshövdingens supplikdiarier, i vilka påträffas ansökningsärenden och landshövdingens svar på dessa, som i regel var förordande. Dessa supplikdiarier har utnyttjats med fem års intervaller.

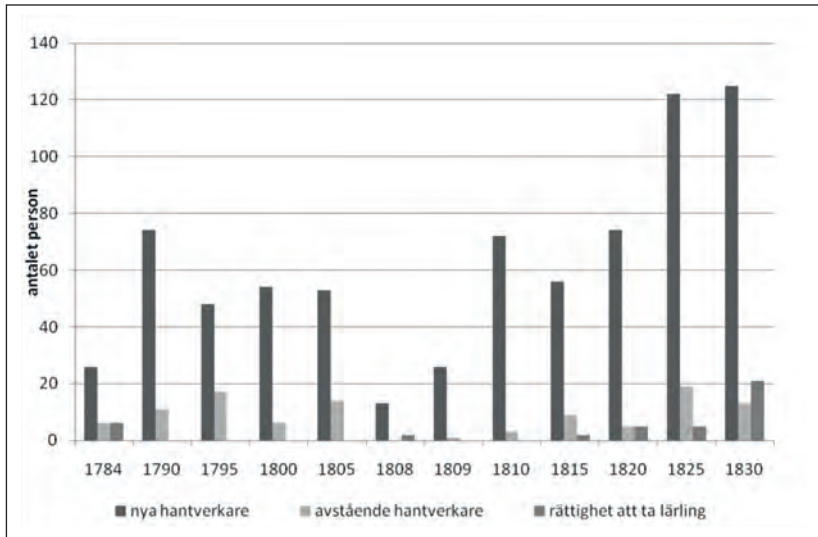
¹⁰⁴ Gadd har också noterat ett direkt samband mellan krig och den plötsliga, hastigt övergående ökningen av antalet sockenhantverkare i de västsvenska länen. Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning*, s. 94, 170–171, 297–298. Se även Ranta, *Pohjanmaan maaseudun käsityöläiset*, s. 204.

¹⁰⁵ Nylands och Tavastehus länskansli, supplikdiarier 1784–1830, Riksarkivet, Helsingfors, Nylands och Tavastehus länsarkiv, Ab 39–85.

¹⁰⁶ von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen*, s. 18–21.

¹⁰⁷ Hollola domsagas ordinarie protokoll 1808, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv, Ca3:57.

Diagram 2. Antalet ansökningsbrev från sockenhantverkare i landshövdningens supplikdiarier 1784–1830 i Nylands och Tavastehus län.¹⁰⁸

Källor: Nylands och Tavastehus länskansli, supplikdiarier 1784–1830, Riksarkivet, Helsingfors, Nylands och Tavastehus länsarkiv.

Skillnaden mellan praktik å ena sidan och lag och normer å andra sidan syns i hantverkarnas liv även på annat vis än bara i det stora antalet inofficiella hantverkare. Enligt lag krävde dessa yrken antagning av lärlingar och de som avstått från hantverkaryrket behövde officiellt tillstånd av landshövdingen.¹⁰⁹ Sådana ansökningar har emellertid inte lämnats in i någon större omfattning (se Diagram 2). T.ex. i Hollola anhöll man mycket sällan om särskilt tillstånd att hålla sig med en lärling.¹¹⁰ Inte heller anmälningarna om att avstå från

¹⁰⁸ I supplikdiariet för år 1785 saknas sidor, varför jag använt år 1784 i stället.

¹⁰⁹ I Diagram 2 har jag också tagit med antagningen av lärlingar och de som avstått från hantverkaryrket, eftersom de påträffas i samma källor som ansökningarna om att få bli sockenhantverkare, nämligen domböckerna och länets supplikdiarier.

¹¹⁰ I Hollola har man för perioden 1810–1840 påträffat bara en ansökan om att ta sig en lärling. Några anmälningar om att avstå från yrket finns, men alls inte för alla. Anmälningar om att avstå gjordes i allmänhet när den egna sonen fortsatte i yrket eller när man ville att fullmakten skulle överföras till sonen. Dessa ansökningar finns ofta efter varandra i domböckerna. Hollola domsagas ordinarie protokoll 1810–1840, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv, Ca3:61–122.

yrket gjordes regelbundet, utan hantverkarna upphörde helt enkelt att betala yrkesskatten.¹¹¹

Hantverkarna och dödligheten under kriget

Under finska kriget var dödligheten stor i synnerhet i områden där krigshandlingar utspelades.¹¹² Även i Hollola steg dödstalen bland befolkningen även om man där inte på samma sätt råkade ut för direkta stridshandlingar eller var tvungen att inkvartera en stor mängd främmande eller egna soldater såsom i Österbotten och Savolax. Dödlighetssiffrorna var sålunda inte lika höga i Hollola som i de värst utsatta områdena. Liksom på andra ställen var det i regel epidemierna som bidrog till dödligheten. I Hollola var det i synnerhet en magsjukdom som ansågs vara rödsot, vilken emellertid nådde socknen i augusti 1809 när kriget praktiskt taget redan var över. Även strukturen för dödligheten var annorlunda än inom områden där rentav över tio procent av befolkningen gick under åren 1808–1809. I Hollola steg i synnerhet barndödligheten mycket, liksom i allmänhet under svåra år.¹¹³ Likaså steg dödlighetssiffrorna för vuxna personer i någon mån, men inte i lika alarmerande grad som för barnen. Befolkningsökningen hade emellertid för Hollolas del blivit negativ redan 1808. Här rörde det sig i första hand om en minskning av antalet födslar vilket tillsammans med dålig årsväxt och något högre dödlighet ledde till att befolkningen i Hollola minskade redan före epidemierna.¹¹⁴

Den stigande dödligheten under finska kriget berörde dock inte i högre grad hantverkarna i Hollola. Under kriget 1808–1809 finns inte en enda officiell hantverkare antecknad som avliden. Av de inofficiella hantverkarna avled bara två, och även de var över 60 år gamla och hade redan avslutat sin karriär eller stod i beråd att göra det. År 1809 skördade rödsoten emellertid fyra hantverkarbarn. De var alla under tio år eller just i den åldersgruppen

¹¹¹ Laakso, *Loimaan ja Huittisten suurpitäjien käsityöläiset*, s. 24.

¹¹² Se den inledande uppsatsen i detta nummer.

¹¹³ Enligt Eino Jutikkala var det i synnerhet barn i åldern 1–9 år som ofta var offer för katastrofer. Eino Jutikkala, 'Asutus ja väestö', Eino Jutikkala, Yrjö Kaukiainen ja Sven-Erik Åström (toim.), *Suomen taloushistoria 1. Agraarinen Suomi* (Helsinki 1980), s. 157; Eino Jutikkala, *Kuolemalla on aina syynsä. Maailman väestöhistorian ääriiviivoja* (Porvoo-Helsinki-Juva 1994), s. 68–69.

¹¹⁴ Se den inledande uppsatsen, Figur 1. Befolkningen i Hollola minskade år 1808 med ca 9 promille och år 1809 med 27 promille.

som katastrofdödligheten ansetts närmast beröra. Denna ringa dödlighet stod i skarp kontrast till situationen ett tjugotal år tidigare, åren 1788–1790 under Gustaf III:s ryska krig. Då hade kriget och armén befunnit sig geografiskt närmare än under finska kriget, eftersom avståndet till frontlinjen i Itis socken och krigshandlingarna var bara 60 km.¹¹⁵ Epidemierna från krigsområdena spred sig då kraftigt även till Hollola och berörde i synnerhet hantverkare.

Under Gustaf III:s krig härjade i synnerhet rödsoten i området, vilket även förklarar den stigande dödligheten i Hollola.¹¹⁶ Dödligheten under denna period, som år 1789 översteg 50 promille och ännu år 1790 uppgick till 40 promille, gällde i synnerhet den vuxna befolkningen, särskilt hantverkarna i socknen.¹¹⁷ Åren 1789–1791 avled elva hantverkare i Hollola eller en sjättedel av de aktiva yrkesmännen i socknen. Av dessa dog åtminstone sju som en direkt följd av epidemierna. En hel smedsläkt dog nästan ut, då smeden Salomon Eriksson och hans två fullvuxna söner, som också verkade som smeder, avled 1789 i rötfeber. Bönderna behövde emellertid inte vara utan smed alltför länge, eftersom smederna inom ett år ersattes av nykomlingar från andra socknar, som genom giftermål anslöts till smedsläkten. Den ena smeden gifte sig med en vuxen dotter i smedfamiljen, den andra åter med den ena smedsonens änka. Bägge smederna ansökte 1790 om tillstånd att fungera som officiella sockenhantverkare. Smedfaderns död hindrade inte heller utbildningen av de faderlösa barnbarnen till smeder. De skolades till detta av sin styvfar och farbror. Detta är ett gott exempel på släktbundenheten inom smedyrket och strategin att utnyttja äktenskap.¹¹⁸

¹¹⁵ Se t.ex. i Itis historia om soldaternas vistelse bland lokalbefolkningen. Aimo Halila, *Itin historia 1. Varhaisimmista ajoista 1860-luvulle* (Iitti 1939), s. 369–383.

¹¹⁶ För dödligheten i allmänhet under denna tid se Oiva Turpeinen, 'Mortalitetskrisen i Finland åren 1788–1791', *HTF* 66 (1981:1).

¹¹⁷ Antti Rosenberg har räknat ut att under Gustaf III:s krig var det de sydöstra delarna av Tavastland som mest berördes. T.ex. år 1790 avled i Hollolas grannsocknar, Nastola och Orimattila, en tiondedel av husbönderna. Antti Rosenberg, 'Väestöolo', *Hämeen historia III:2. Vuodesta 1721 noin vuoteen 1870* (Hämeenlinna 1976), s. 22–23.

¹¹⁸ Beträffande denna smedsläkt se även Merja Uotila, 'Ammatti käsityöläisten identiteetin rakentajana 1800-luvun alun maaseudulla', Laura-Kristiina Moilanen & Susanna Sulkunen (toim.), *Aika ja identiteetti. Katsauksia yksilön ja yhteisön väliseen suhteeseen keskiajalta 2000-luvulle*, HARK 126 (Helsinki 2007), s. 120–125.

Demobilisering och soldaternas inställning till hantverk

En aspekt som bör beaktas när man behandlar krigets inverkan är demobiliseringen och dess inverkan på lanthantverkarnas liv. Utövandet av ett hantverk och soldatens yrke har traditionellt haft ett speciellt samband. Soldaterna hade fått rätt att under sin fritid bedriva hantverksarbeten, men de fick inte ha lärlingar.¹¹⁹ Armén var också relativt självförsörjande och sysselsatte sina egna hantverkare. Detta samband mellan hantverkare och soldater framgick också av att många hantverkare som var verksamma i Hollola hade någon form av militär bakgrund.¹²⁰ Vid en granskning av anteckningar i lokala källor såsom kommuniionsböcker och förteckningar över födda, alltså inte egentliga militära källor, kan man urskilja tre olika kategorier av hantverkare med militär anknytning under 1700-talet och början av 1800-talet. Den första kategorin utgörs av de egentliga hantverkarna, som fick sin utkomst från att utöva ett hantverk, men som i något skede av sitt liv, oftast i unga år, tjänat en viss tid som soldater eller som i denna grupp åtminstone fått någon militär anteckning i lokala källor. Ofta hade de verkat en viss tid som värvade soldater och hade sålunda inte övergivit sitt egentliga hantverkaryrke.¹²¹ T.ex. skräddaren Gabriel Lindfors har anteckningen ”värf sold” i kommuniionsboken mot slutet av 1700-talet, men senare är han bara införd som hantverkare.

¹¹⁹ Rättigheten baserade sig på en bestämmelse från år 1727. År 1748 utsträcktes rättigheten till att också omfatta tidigare rotesoldater. Jari Niemelä, *Tuntematton ruotosotilas. Ruotsinajan lopun ruotuarmeijan miehistön sotilaallinen ja taloudellinen asema Satakunnassa*, Historiallisia tutkimuksia 157 (Helsinki 1990), s. 127–128; Gadd, *Självbushåll eller arbetsdelning*, s. 188.

¹²⁰ Jag har författat egna minibiografier över hantverkare i Hollola för vilka jag samlat in material från olika källor. På detta sätt har det varit möjligt att gå in på enskilda hantverkares karriärer, ställvis mycket detaljerat.

¹²¹ De värvade soldaterna stod i ett direkt tjänsteförhållande till kronan och deras stationeringsort var antingen en garnison eller så hörde de till något tillfälligt uppsatt regemente. Rotesoldaterna däremot stod i direkt tjänsteförhållande framför allt till roten och bodde i sina rotetorp. De stod till förfogande för repetitionsövningar eller i krigstid. J. E. O. Screen, *The Army in Finland During the Last Decades of Swedish Rule (1770–1809)*, *Studia Historica* 75 (Helsinki 2007), s. 28, 34–35, 150–188; Se även Christer Johansson, *Roterade och värvade soldater. En jämförande studie av de båda soldatgruppernas sociala och ekonomiska livssituation vid Göta artilleriregemente och Älvsborgs regemente år 1830*. (<http://www.gustavianer.com/forskning/Varvade%20och%20indelta%20soldater%20%E5r%201830.pdf>, 14.9.2010.)

Jacob Sahlstedt har för sin del anteckningen ”jägare” i kommuniionsboken från början av 1800-talet.¹²²

Till den andra gruppen hör de tidigare soldater som bedrev något hantverk som bisyssla. Till följd av finska kriget upplöstes den indelta armén 1809, varvid de tidigare soldaterna förlorade sina rättigheter att bo i soldattorp eller också omvandlades rotetorpen till vanliga torp.¹²³ Hantverk var ett sätt att försörja sig för de tidigare rotesoldaterna, trots att flertalet av dem var t.ex. torpare eller inhysingar.¹²⁴ Den ofta använda benämningen f.d. soldat dolde emellertid hur familjen förtjänade sitt uppehälle.¹²⁵ I Hollola användes f.d. soldaters hantverkskunnande som en sporadiskt använd benämning för hantverkaryrket, inte som en övergång till egentliga hantverkare. En sådan f.d. soldat var Adam Hell, vars hantverkartalanger framkommer i några domboksincidenter, då han benämns hantverkare samt i en bouppteckning, enligt vilken han innehade särskilda arbetsredskap för skrädderi.¹²⁶ Bland andra tillfälliga anteckningar om soldater som betecknats som hantverkare finns också Adam Sax och Michel Hjelt. Sammanlagt påträffas i Hollola ett tiotal män, som har något slags militär bakgrund från tiden före 1808.¹²⁷ Deras yrke var i regel skomakare eller skräddare, några smeder har inte påträffats bland dem.

¹²² Sahlstedt var en officiell sockenhantverkare, men i kommuniionsboken från början av 1800-talet har han anteckningen ”jägare, sockne skrädd”. Det finns emellertid bara få anteckningar om honom i kommuniionsboken. Hollola församling, kommuniionsböckerna 1802–1807, mfTK 293.

¹²³ Den indelta armén fortsatte att fungera i Sverige. Se Lars Ericson, *Svenska knektar, indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred* (Lund 2002, ny utökad upplaga).

¹²⁴ Om rotesoldaternas anpassning till samhället efter finska kriget se Pia Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken efter kriget 1808–1809. En fallstudie av yrkesmässig omplacering bland avskedade soldater och familjebildning under 1810-talet*, avhandling pro gradu i nordisk historia, Åbo Akademi 2007, s. 57–58; Niemelä, *Tuntematon ruotusotilas*, s. 161–168.

¹²⁵ Varstala har konstaterat att denna benämning snarare var en källa till identitet än en yrkesbenämning. För ett stort antal av dem användes långt efter kriget benämningen f.d. soldat. Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken*, s. 60–62.

¹²⁶ Hollola domsagas ordinarie protokoll 1811, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv, CA3:63, § 226; Bouppteckningsböcker från Hollola 1828, Tavastehus landsarkiv, Tavastehus, Hollola domsagas arkiv.

¹²⁷ Hollola församling, kommuniionsböckerna 1790–1840, mfTK 292–296. Huruvida de var egentliga indelta soldater som deltagit i finska kriget har inte här närmare undersökts.

Det tredje exemplet på kontakter mellan armé och hantverkare påträffas från senare år. Kontakten mellan soldater och hantverk avbröts inte helt genom upplösningen av den finska indelta armén. Fortfarande efter 1809 har en del hantverkare enligt kommunionsböckerna fortfarande uppgett soldat som anställning eller så har de fått anteckningen ”har tagit krigstjänst”.¹²⁸ Detta verkar ha varit en strategi i fall hantverkaryrket annars inte föreföll att bära sig. Krigstjänst var dock tämligen sällsynt. Under första hälften av 1800-talet finns bara ett tiotal män med denna anteckning i kommunionsböckerna. En del av dem försvinner helt ur källorna, andra bara temporärt. Som exempel kan nämnas skräddaren Israel Lindroth som 1824 erhållit ett intyg att han tagit krigstjänst. Han återvände emellertid senare till sin familj i Hollola och är därefter antecknad som skräddare och soldat eller f.d. soldat.¹²⁹

En långvarig följd av demobiliseringen och upplösningen av den indelta armén var att många av soldaternas barn senare på 1800-talet blev hantverkare p.g.a. att det inte längre var något lätt alternativ att söka sig till krigarbanan.¹³⁰ Därför har här utretts bakgrunden till dem som i början av 1800-talet verkade som hantverkare eller som utbildat sig till något yrke som hantverkare och i synnerhet deras kontakter till armén och den militära banan. Vid en undersökning av hantverkarnas lärlingar under 1800-talets första årtionden lägger man märke till att många av pojkarna som varit i lära hade en militär bakgrund. Detta gäller i synnerhet skräddare (Tabell 1). Av de pojkar i Hollola som fick den officiella benämningen lärling under åren 1820–1840 och vilkas bakgrund är bekant, var var sjätte soldatson. Detta innebär dock inte att var sjätte hantverkare i Hollola hade varit son till en soldat, för bara en del av hantverkarna fick sin lärlingsutbildning i Hollola och det var inte självklart att den som varit lärling blev mästare. Av dessa lärlingar med militär bakgrund blev bägge smedlärlingarna senare smeder, av skräddarlärlingarna

¹²⁸ Efter att systemet med indelta soldater upphört förblev några lokala enheter kvar i Finland. Den som låg närmast Hollola fanns i Heinola. Se J. E. O. Screen, *The Helsinki Yunker School 1846–1879: A Case Study of Officer Training in the Russian Army*, *Studia Historica* 22 (Helsinki 1986), s. 29–34.

¹²⁹ På 1830-talet är han antecknad som kringstrykande och han har inte heller många anteckningar om nattvardsgång. Hollola församling, kommunionsböckerna 1829–1839, mf TK 295.

¹³⁰ Jari Niemelä har konstaterat att av de pojkar som föddes på 1770-talet följde nästan 30 procent i sina fäders spår, medan antalet var mycket mindre bland dem som var födda åren 1795–1804. Niemelä, *Tuntematon ruutosotilas*, s. 178–179.

största delen, medan den ende skomakarlärlingens öde är okänt, då han efter tre år som lärling flyttade bort från Hollola.¹³¹

Tabell 1. Lärlingarnas familjebakgrund 1820–1840

	Information		Hantverkar-	annan	soldat-	torpar-
	Alla	om	bakgrund	bakgrund	son	son
Smed	20	16	8	1	2	5
Skräddare	32	19	4	8	5	2
Skomakare	36	18	2	10	1	5
Totalt	88	53	14	19	8	12

Källor: Asikkala, Hollola, Hämeenkoski, Lammi, Nastola och Orimattila församlingar, Kommunionsböckerna 1780–1840, Historieböckerna 1780–1825.¹³²

Vid en undersökning av familjebakgrunden för hantverkare som utövade sitt yrke kan man för det första konstatera att många av dem hade hantverkarbakgrund. Oftast hade fadern själv undervisat sin son i yrkeshemligheterna. Om en hantverkarson fick yrkesutbildning av någon annan berodde det på att den egna fadern inte längre kunde lära upp sin son (Tabell 1). Det var dock inte brukligt att anteckna hantverkarsöner i handlingarna som lärlingar. Enligt en grov beräkning kan man konstatera att var tredje hantverkare i Hollola hade hantverkarbakgrund i början av 1800-talet. Alla hantverkare hade emellertid inte egna söner som kunde ha fört yrkeskunskapen vidare. Antingen föddes inga söner, eller så levde de inte till vuxen ålder eller också hann de inte påbörja någon självständig karriär. Som exempel kan nämnas den långvarige skräddaren Erik Holmberg i Heinlampi by i Hollola. Han hade en son som hette Mats och var soldat till yrket, men han besatt synbarligen också vissa insikter i skräddaryrket. Denna släktgren dog dock ut 1808

¹³¹ Lärlingsbanan har utgjort ett separat studieobjekt i mina kongresspapper vid XV th The World Economic History Congress 2009 under rubriken "Artisan Apprenticeship without Guilds in an Early-Nineteenth-Century Rural Environment".

¹³² Finlands släkthistoriska förenings (FSHF) internetdatabas för kommunionsböckerna http://www.digiarkisto.org/sshy/index_sve.htm. För historieböckerna har jag använt Hiski-databasen <http://hiski.genealogia.fi/hiski?se>.

när Mats dog i striderna under finska kriget. Detta är emellertid en unik företeelse i källmaterialet.¹³³

Det fanns dock betydligt fler hantverkare med militär bakgrund än vad ovan framförda granskning av lärlingarna ger vid handen. För det första fick inte alla sin utbildning enligt det officiella lärlingssystemet eller så bodde de inte i hantverkarhushåll, varför det saknas anteckningar om hantverkare som skolats eller om deras läromästare. Å andra sidan fick man ofta sin utbildning på annat håll än i Hollola eller så var hantverkaren hemma på annat håll. I Hollola har under 1810–1830-talen upp till tjugo sådana män arbetat som officiella eller inofficiella hantverkare, vilkas fäder haft åtminstone något slags militär bakgrund.¹³⁴ T.ex. var smeden Anders Göös hemma i Hauho medan Herman Hidström från Hollola fick sin skolning i skomakaryrket i Heinola, varför de inte utbildats i Hollola. Bland hantverkare med militär bakgrund var alla de vanligaste hantverkaryrkena företrädda. En smed kunde alltså också ha militär bakgrund.¹³⁵

Ett fenomen som jag noterar under granskningen av hantverkare eller lärlingar med militär bakgrund är bruket av efternamn. Soldaterna, liksom också hantverkarna, hade ofta egna, för dem själva typiska tillnamn. De s.k. typiska tillnamnen för soldater var ofta korta, enstaviga namn med en prägel av krig eller soldater. I praktiken gick detta tillnamn ofta i arv till barnen som släktnamn. Hantverkarna hade sin egen släktnamnspraxis och de bar i allmänhet borgerliga namn av svensk härstamning.¹³⁶ Ibland kunde det uppstå motsättningar, och det finns flera fall när ett kort soldatnamn bytts ut mot ett mer hantverkaraktigt namn. Detta namnskifte skedde ofta i det skede när lärlingen stod i beråd att inleda en egen, självständig karriär. T.ex. har

¹³³ De i finska kriget stupade soldaternas öde framgår av kommunionsböckerna, förutsatt att prästen fick veta om det. Se Varstala, *Sociala anpassningsprocesser i Nykarleby socken*, s. 50. I Hollola kommunionsbok finns en anteckning om sonens död. Hollola församling, kommunionsböckerna 1808–1812, mfTK 294.

¹³⁴ Niemelä har utrett yrkena för de indelta soldaternas söner i Satakunda. Hantverkarnas antal bland dem var litet, men trenden var stigande. Niemelä, *Tuntematon ruotosotamies*, s. 186–187.

¹³⁵ Jfr Niemelä, *Tuntematon ruotosotamies*, s. 186.

¹³⁶ För mer information om soldatnamn se Pirjo Mikkola, 'Mitä ruotosotamiesrullat kertovat nimistöntutkijalle. Suomen ruotosotamiesten lisänimistä', *Suomen Sukututkimuksen vuosikirja* 42 (1986), s. 71–92; Heikki Vuorimies, 'Laukaan kompanian sotilasnimistä sekä joitakin uusia havaintoja sotamiesten nimeämisprosessista', *Genos* 64 (1993), s. 76–82.

soldatnamnet Mann bytts ut mot Lindqvist, Ferm mot Gröndahl, Sparf mot Lindqvist och Wall mot Grönqvist.

Krigets inverkan på hantverkarnas intäkter

Det finns mycket litet information om hantverkarnas allmänna inkomstnivå under eller genast efter finska kriget. Kriget förefaller inte att som sådant ha ökat hantverkarnas förtjänstmöjligheter i Hollola. Det finns inga uppgifter om förläggning av trupper i området, vilket betydde att kriget inte heller ökade hantverkarnas kundkrets eller beställningar. Soldaterna förefaller inte heller att ha varit till skada. I krigsersättningarna talas det inte om förlorade verktyg eller om svårigheter att utöva sitt yrke. I Tavastehus var situationen litet annorlunda: där framfördes klagomål över mängden inkvarterade soldater, som inte lämnade rum för hantverkarna att utöva sitt yrke. Detta är dock en enskild anteckning som framför allt gäller 1808.¹³⁷ Å andra sidan kan krigsskadorna och efterföljande reparationer ha skapat ett behov av enskilda reparationsarbeten. I varje fall minskade inte antalet hantverkare under eller till följd av kriget.

Från Hollola finns inte hantverkares bouppteckningar från krigstiden eller från tiden genast efter. Det går alltså inte att studera hantverkarnas förmögenheter med hjälp av bouppteckningar.¹³⁸ Man upptäcker inte heller ett ökat antal rättsfall med skuldsatta hantverkare involverade. Dessutom fanns det inga hantverkare med obetalda avgifter i länsräkenskapslängderna 1810–1811.¹³⁹ I länsräkenskapslängderna borde dessa långvariga försörjningsproblem synas, eftersom det under 1830-talet, när socknen hemsöktes av nödår och epidemier, förekom relativt många hantverkare i länsräkenskapslängdernas förteckningar över restantier. På 1830-talet sökte man sig också till andra orter för arbete, i detta fall t.ex. till Helsingfors.

Avslutning

Medan striderna under finska kriget ännu pågick i Österbotten och Savolax påbörjades pacificeringen av södra Finland och fredsprocessen inleddes.

¹³⁷ Lindqvist, *Hämeenlinnan kaupungin historia*, s. 743–744.

¹³⁸ Från Hollola finns det bouppteckningar över hantverkare först från 1820-talet. För användningen av bouppteckningar i forskningen av förmögenhet under finska kriget se Tiina Hemminkis uppsats i detta nummer av *HTF*.

¹³⁹ Nylands och Tavastehus länskontor länsräkenskaper 1810–1815, Riksarkivet, Helsingfors, Nylands och Tavastehus länsarkiv.

Ryssarna använde mycken energi på olika slags deklamationer, och man strävade efter att snabbt dementera rykten och andra negativa budskap. Ryssarna försökte också legitimera sin makt, bl.a. genom trohetseder. Därtill underlättades pacificeringsarbetet av att de gamla lagarna och förordningarna förblev i kraft liksom även av att tjänstemännen stannade kvar på sina poster. I synnerhet på lokal nivå kunde man inte lägga märke till några större administrativa förändringar. Krigsåren krävde emellertid mycket också av de pacificerade områdena. Lokalbefolkningen var tvungen att delta i utspisningen, skjutsningarna och inkvarteringen av soldater. Denna börda fick dock inte bli alltför övermäktig och för krigsansträngningarna utlovades ersättningar, vilka också i någon mån betalades ut. Södra Finland förhöll sig fredligt.

Hantverkarnas liv förändrades inte i någon större mån efter maktskiftet, och även själva kriget var bara en kort tid konkret närvarande. Det normala livet avbröts emellertid för en period. Man kan lägga märke till att det inte fanns någon större lust att bli officiell sockenhantverkare under kriget, men detta avbrott var bara tillfälligt. Krigsåren tyder inte på förändringar i hantverkarnas antal. Efter kriget förblev lagstiftningen rörande hantverkare oförändrad, liksom även de personer som behandlade sådana ärenden. Upplösningen av den indelta armén förde dock med sig en ny grupp hantverkare, nämligen soldaternas söner som inte kunde fortsätta på sina fäders soldatbana. De hade möjlighet att bli hantverkare eftersom den ökande efterfrågan gav rum för nya utövare. Finska kriget skapade också indirekt och i ett längre tidsperspektiv nya beställningar. Geografiskt låg S:t Petersburg betydligt närmare än Stockholm. S:t Petersburg lockade också ynglingar från Hollola till hantverkarutbildning och en del av dem stannade kvar där. Även tillväxten i Helsingfors syntes i hantverkarnas liv. Mången Hollolabo fann där sitt nya hem.

Lokalsamhället och minnena av finska kriget

Det senare politiska utnyttjandet av erfarenheterna från krisåren

SOFIA KOTILAINEN

De strider vid Karstula och Lintulahti som blev avgörande för utgången av finska kriget utspelade sig i augusti 1808 i det som då utgjorde Saarijärvi socken. De överlägsna ryska styrkorna besegrade svenskarna, som leddes av Otto von Fieandt, och öppnade därmed vägen till Österbotten. Tvåhundra år senare väckte det ryska fortfarande diskussion i Saarijärvi. Där, såväl som på andra ställen i Finland, köpte ryska affärsmän markområden alldeles i närheten av telekommunikationsmaster. Frågan behandlades upprepade gånger i medierna särskilt i början av år 2009. Bl.a. tog en pensionerad brigadgeneral, bosatt i Saarijärvi, upp frågan om hur markköpen påverkar möjligheterna att garantera landets försörjningsberedskap i en eventuell krissituation. Enligt honom var ryssarnas markköp en säkerhetsrisk. En del invånare ansåg däremot att ryssarnas ankomst till trakten innebar en vitamininjektion för landsbygden och en väg till globalisering. I tidningen *Keskisuomalainen*s diskussionsspalt uttryckte sig signaturen "Pietari Suuri" ("Peter den store") så här: "Saarijärveläiset, kun kerran myytte maanne ja mantunne veli-venäläisille, vaihtakaa samalla kaupungin nimi Tsaarijärveksi."¹

Finska kriget var det sista kriget som direkt berörde nästan hela den finländska landsbygdsbefolkningen. Truppenheter från bägge sidor rörde sig bland civilbefolkningen, i deras gårdar och i byarna. De exceptionella förhål-

¹ *Keskisuomalainen* 25.11.2008. Övers. "Saarijärvibor, då ni en gång säljer gård och grund till ryssarna, byt samtidigt namn på staden till Tsaarijärvi".

landena under kriget påverkade därmed vardagslivet, medan man i inlandet under fredstid inte hade lika mycket kontakt med ryssarna. Dessutom blev Finland till följd av 1808–1809 års krig en del av det ryska kejsardömet. Därför erbjuder tidpunkten en intressant infallsvinkel då det gäller att undersöka hur fiendebilden av det ryska utformades under de följande århundradena. I den här uppsatsen undersöker jag hurdana uppfattningar invånarna på landsbygden i norra Mellersta Finland hade om ryssar och det ryska efter 1809.² Jag studerar särskilt hur man i den muntliga traditionen skildrade kriget och hur man senare i den lokala politiska och ideologiska verksamheten utnyttjade minnena från kriget. Dessutom tar jag upp orsakerna till att minnena av kriget levde så länge kvar i lokalsamhället: ännu på 1900-talet påverkade de landsbygdsbefolkningens uppfattning om det ryska.

Att ett samhälle vid sidan om all återuppbyggnad skulle behandla minnena av kriget var en del av den process som återgången till fred innebar. Så har det varit efter alla krig som berört finländarna.³ Det skedde såväl efter finska kriget som t.ex. efter andra världskriget naturligtast genom att man muntligt berättade om händelserna i samband med kriget, kanske i form av anekdoter eller genom att minnas någon bekant sockenbos erfarenheter, snarare än att tala direkt om de egna, personliga upplevelserna. Dessutom kunde de som varit vid fronten under andra världskriget säkert efteråt identifiera sig med veteranerna från finska kriget. De hade läst *Fänrik Ståls sägner*, och de kunde fortfarande höra berättas om veteranernas liv. Men även om de bägge krigen ur ett finländskt perspektiv hade en del gemensamma drag, var ändå tiden och omgivningen en annan. Redan minnena från *ett* krig är, beroende på vilket perspektiv man tillämpar i sin forskning, mycket heterogena. Det framgår tydligt av det folkliga minnesmaterialet.

Framför allt den forskningsinriktning som kallas ny militärhistoria har strävat efter att lyfta fram dessa olika röster i stället för den nationella ”enda sanningen” som av tradition varit rådande inom historieforskningen.⁴ Redan

² Uppsatsen baserar sig på det föredrag jag höll under det VII Gustav Vasa-seminariet ”1809: Bakgrund, händelse, följder”. Seminariet ägde rum den 11–12 juni 2009 och arrangerades av Institutionen för historia och etnologi vid Jyväskylä universitet.

³ Petri Karonen, ’Johdanto: Kun rauha tuo omat ongelmansa’, Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota on ohi. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, HArk 124 (Helsinki 2006), s. 12–18.

⁴ T.ex. Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), *Ihminen sodassa. Suomalaisten kokemuk- sia talvi- ja jatkosodasta* (Helsinki – Jyväskylä 2006).

det faktum att krigshändelserna åren 1808–1809 till sin omfattning och sitt händelseförlopp var så olika i olika delar av landet gjorde att civilbefolkningen i lokalsamhällena upplevde kriget på mycket olika sätt, också om områdena geografiskt sett låg nära varandra. Om man vill komma åt krigets djupare effekter och mer långtgående konsekvenser för lokalsamhället räcker det inte heller med att enbart undersöka åren 1808–1809, utan det krävs ett bredare tidsperspektiv för att förklara den kontinuitet som utgörs av de uppfattningar om ryssar som uppstod i samband med kriget.⁵

Civilbefolkningens perspektiv och ”den vanliga människans” historia har särskilt i forskning om finska kriget hamnat i skuggan av de stora krigshjältarna och händelserna i världspolitiken.⁶ Jag undersöker såväl materiella som immateriella krigsminnen, t.ex. känslor, ljud och talesätt som kriget gav upphov till. Eftersom jag i uppsatsen fokuserar på krigets långvariga mentala och ideologiska följder är minnesmaterialet den viktigaste källan då det handlar om landsbygdsbefolkningens uppfattningar.⁷ Mitt material utgörs främst av det minnesmaterial om finska kriget som finns i Finska Litteratursällskapets folkminnesarkiv. Största delen av materialet har samlats in i ett sent skede, efter andra världskriget på 1940-, 1950- och 1960-talet. Enbart från Karstula finns det tiotals berättelser med anknytning till finska kriget. I den här uppsatsen behandlar jag i viss utsträckning också material från de närbelägna socknarna och byalagen, d.v.s. de som senare blev de självständiga socknarna Saarijärvi, Kyyjärvi, Kivijärvi och Viitasaari. Dessutom använder jag i någon mån de ortnamnssamlingar som finns i namnarkivet vid Forskningscentralen för de inhemska språken samt annat publicerat minnesmaterial. En del av det lokala material som betecknats som minnesmaterial från finska kriget kan ändå snarare dateras till klubbekriget eller stora ofreden. En del innehåller element antingen ur berättarens eller nedtecknarens egna upplevelser från

⁵ Se även Sofia Kotilainen, ’Namngivningspraxis och attityder: val av kungliga och kejserliga förnamn hos den finskspråkiga allmogen efter år 1809’. *Folkmålsstudier* 47, Språket i historien – historien i språket. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi (Helsingfors 2009), s. 27–44.

⁶ Bland undantagen kan nämnas Camilla Asplund Ingemark & Johanna Wassholm, *Historiska sägner om 1808–09 års krig* (Helsingfors 2009); Anders Persson, *Suomen sodan unohdetut sankarit* (Helsinki 2008[1988]).

⁷ I någon mån påverkades uppfattningarna om ryssarna förstås också av de stora materiella förlusterna under kriget. De skildrades t.ex. i de ansökningar om ersättning som gjordes efter kriget, men i den här studien har jag valt att inte göra någon noggrannare analys av dessa eller andra handlingar från tidsperioden.

första eller andra världskriget.⁸ Tidpunkten för upptecknandet påverkade också vad man berättade om kriget i och med att varje tid med sina tänkesätt lämnar spår i den muntliga traditionen.⁹

Största delen av berättarna och nedtecknarna i det material jag undersökt är män. Samtliga återger andra- eller tredjehandsinformation, som hade sitt ursprung hos äldre och i det skedet redan bortgångna ögonvittnen. Som källa berättar minnesmaterialet särskilt om folkets uppfattningar och känslor samt om de betydelser som människorna t.ex. tillskrev händelserna i anslutning till finska kriget. Den som berättar skildrar samtidigt hela lokalsamhällets gemensamma sätt att förhålla sig t.ex. till fienden. Därför ger den muntliga traditionen forskaren en stor mängd information, särskilt om berättarens sociala och kulturella omgivning. En enskild berättares minnen styrs i berättelsesituationen av hur man i hans eller hennes kultur haft för vana att berätta om krigsminnena och vilka av dem som lokalsamhället ansett vara så betydande att det funnits anledning att minnas dem mer än hundra år senare.¹⁰ Med tanke på minnets och minnandets politik¹¹ är det intressant att notera hur och varför man under vissa tider berättat vinklat och kanske också vilseledande om finska kriget, i enlighet med vad man då ansett var viktiga aspekter då man t.ex. talade om fienden.¹²

⁸ Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors, minnesmaterial om finska kriget i norra Mellersta Finland; Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn, Kannonkoski, Karstula, Kivijärvi, Perho. För mer om hur berättartraditionen kan komma att skildra senare krig, se Outi Lehtipuro, 'Historialliset tarinat', Irma-Riitta Järvinen & Seppo Knuutila (toim.), *Kertomusperinne. Kirjoituksia proosaperinte lajeista ja tutkimuksesta*, Tietolipas 90 (Helsinki 1982), s. 46.

⁹ Se även Maurice Halbwachs, *The Collective Memory* (New York 1980), s. 86.

¹⁰ Anne Ollila, 'Muistitieto historiantutkimuksen lähteenä', Toti Tuhkanen, Elisa Pispala & Keijo Virtanen (toim.), *Keskusteluja professorin kanssa*, Historian laitoksen julkaisuja N:o 28 (Turku 1993), s. 57; Alessandro Portelli, 'Mikä tekee muistitietotutkimuksesta erityisen?', Outi Fingerroos et al. (toim.), *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*, Tietolipas 214 (Helsinki 2006), s. 55–56; Jan Vansina, *Oral Tradition as History* (London 1985), s. 100–108.

¹¹ Kia Lindroos & Kari Palonen, 'Aika politiikan kohteena', Kia Lindroos & Kari Palonen (toim.), *Politiikan aikakirja. Ajan politiikan ja politiikan ajan teorisointia* (Tampere 2000), s. 9–12; Tuija Parvikko, 'Aikalaisen arvostelu- ja muistin politiikka', *Kosmopolis* 32 (2002:3), s. 93–111; Tuija Parvikko, 'Arendt, Eichmann ja menneisyyspolitiikka', *Politiikka* 50 (2008:2), s. 115–127.

¹² Jorma Kalela, 'The Challenge of Oral History – the Need to Think Source Criticism', Anne Ollila (ed.), *Historical Perspectives on Memory*, Studia Historica 61 (Helsinki 1999), s. 139–142.

Striderna i Karstulatrakten och civilbefolkningens upplevelser

Striderna i Mellersta Finland sommaren 1808 blev avgörande för hela krigsutvecklingen.¹³ Främst två faktorer bidrog till detta: den svenska planen för försvaret av Finland, uppgjord på 1700-talet¹⁴, och det faktum att landsvägarna till Österbotten, vilka blev så viktiga för de ryska trupper som förföljde de svenska retirerande styrkorna, gick genom Mellersta Finland. T.ex. att Saarijärvi och Karstula låg vid landsvägen mellan Kuopio och Vasa samt Gamla-karleby ledde till att krigets avgörande strider skedde här. Dessutom lyckades ryssarna sommaren 1808 bättre än svenskarna organisera sitt underhåll och dra nytta av lokalbefolkningens resurser. I de norra delarna av Mellersta Finland berörde krigshändelserna särskilt Karstula, som var en kapellförsamling under Saarijärvi.¹⁵ Finland som helhet drabbades i mindre grad av finska kriget än av tidigare krig. I Vasa län pågick ändå strider i flera månader, och förstörelsen var ställvis omfattande. I Mellersta Finland led befolkningen i Keuru, Laukas och Saarijärvi (inklusive Karstula) mest av följderna av kriget, mycket p.g.a. närheten till de strategiskt viktiga landsvägarna.¹⁶

På vårvintern 1808 var målet för de ryska styrkor som nått fram till de mellersta delarna av Finland att skära av de svenska truppers reträttväg i Österbotten. Innan de ryska trupper som avmarscherat från Kuopio mot

¹³ Om orsakerna till kriget 1808–1809, händelserna under kriget som helhet och särskilt i Karstulatrakten samt om Finlands anslutning till det ryska kejsardömet, se t.ex. Aulis J. Alanen, *Otto H. von Fieandtins sotapäiväkirja*, särtryck: HArk 54 (Helsinki 1953), s. 381–426; Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809* (Stockholm 2009); Martin Härdstedt, *Finska kriget 1808–1809* (Stockholm 2006); Osmo Jussila, Seppo Hentilä & Jukka Nevakivi, *Suomen poliittinen historia 1809–2006* (Helsinki 2006[1995]), s. 15–31; Jussi T. Lappalainen, Lars Ericson Wolke & Ali Pylkkänen, *Suomen sodan historia 1808–1809* (Helsinki 2008); Lauri Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', *Keski-Suomi* 12. Keski-Suomen Museoyhdistyksen julkaisuja 12 (Jyväskylä 1973), s. 7–82; Erkki K. Osmonsalo, *Suomen valloitus 1808* (Porvoo 1947); Erkki K. Osmonsalo & T. V. Viljanen, 'Suomen sota vv. 1808–1809', särtryck: *Suomen historian käsikirja* I (Porvoo 1949).

¹⁴ Då kriget bröt ut 1808 ansåg man att det mitt i vintern var omöjligt att sända nya trupper till fronten i Finland. Dessutom var Sverige inblandat i krig på annat håll. Den svenska armén drog sig därför tillbaka till Österbotten, därifrån man avsåg att efter vintern och efter att man fått eventuell förstärkning återerövra landet från ryssarna.

¹⁵ Härdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 37–49, 94–101, 341–343; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 9–12.

¹⁶ Jussi Jääskeläinen, *Paikallisyhteisö sodan kurimuksessa. Venäläisten sotajoukkojen aiheuttamat sotavahingot Suomen sodan 1808–1809 aikana sotatoimien painopistealueilla*, licentiatavhandling i nordisk historia, Åbo Akademi 2007, s. 76, 79–81, 105.

Vasa nådde fram, hade de ryssar som förföljde den svenska huvudstyrkan hunnit tvinga Klingspor att retirera till Gamlakarleby. Efter att ha nåtts av denna information vände generallöjtnant N. A. Tutjkov, som förde befälet över de ryska trupper som ryckt fram från Savolax, från Lintulahti i Karstula mot Gamlakarleby. För att trygga underhållslinjerna i de mellersta delarna av Finland flyttades en del av de ryska trupperna över till spaningsuppdrag till vägen mellan Rautalampi och Saarijärvi. Ett jägarregemente på ungefär 500 man fick i uppdrag att skydda magasinen i Saarijärvitrakten. Häremellan hade Sandels, som befann sig i Savolax, upptäckt att vägen mellan Rautalampi och Saarijärvi erbjöd en möjlighet att falla ryssarna i ryggen och hota deras underhållslinjer. Han skickade trupper mot Mellersta Finland, men trots att anfallet lyckades blev de ändå tvungna att i början av sommaren dra sig tillbaka till Rautalampi.¹⁷

Den första juni begav sig major Otto von Fieandt tillsammans med sin specialtrupp (detachement) från Himango mot Perho och vägkorsningen i Lintulahti för att förstöra de ryska proviantförråd som fanns där. Färden företogs delvis genom ödemarken via Ylikannus, Toholampi, Lestijärvi och Kivijärvi. I enlighet med planerna lyckades von Fieandt med sina mannar och med hjälp av ungefär 130 bönder komma över ryssarnas förråd i Perho, och ägnade sig sedan med framgång åt gerillaverksamhet i trakterna kring Viitasaari och Perho. Där lyckades man komma över de ryska trossar som skickats från Saarijärvi mot Vasa. I början av juli ryckte de ryska trupperna i Saarijärvi, som nu fått betydande förstärkningar, mot Lintulahti, där avsikten var att de skulle möta de svenska trupper som fanns på platsen. Efter en strid den 3 juli drog sig de svenska trupperna tillbaka till Perho, där en ny strid utspelade sig den 11 juli. Ryssarnas framryckning i Perhotrakten upphörde ändå p.g.a. att huvudstyrkan led nederlag i slaget vid Lappo. Ryssarna retirerade mot Saarijärvi, och Lintulahti hamnade igen under von Fieandts kontroll. Man planerade att anfalla mot Saarijärvi tillsammans med Sandels, och von Fieandt ryckte därför fram till Karstula.¹⁸

¹⁷ Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 13–17; Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 122–123; Osmonsalo & Viljanen, 'Suomen sota vv. 1808–1809', s. 716–718.

¹⁸ Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 17–20; Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 123–129; Osmonsalo & Viljanen, 'Suomen sota vv. 1808–1809', s. 721–723, 726.

Att ta kontrollen över vägskalet i Lintulahti var viktigt för ryssarna eftersom det skulle göra det möjligt för dem att falla de svenska trupperna i ryggen. På så vis skulle de kunna besegra huvudstyrkan, som leddes av Klingspor. I vägen för ryssarna stod nu bara överstelöjtnant von Fieandt, som befann sig i Karstula, men hans styrkor kunde sist och slutligen inte stå emot det ryska anfallet. Svenskarnas förlust i Karstula den 21 augusti flyttade krigets tyngdpunkt till Österbotten, och Mellersta Finland blev igen ett genomfartsområde för det ryska underhållet.¹⁹ Under sommaren och hösten 1808 fick lokalbefolkningen uppleva effekterna av krigshandlingarna. De första ryska styrkorna nådde Saarijärvi redan den 22 mars, alltså ungefär en månad efter att kriget inletts. Civilbefolkningen blev tvungen att inkvartera dem och att utföra skjutstjänst. Någon direkt flyktväg orsakade den ryska närvaron inte, eftersom ryssarna inledningsvis inte betedde sig våldsamt. Klimatet försämrades emellertid då det började bli brist på mat. Tvångsuttaget av säd drev befolkningen till tiggeri. Då allmogen vägrade göra transportresor till Gam-lakarleby utsattes den för hårda påtryckningar från myndigheterna.²⁰

De ryska ockupanterna tog såväl proviant som djurfoder ur civilbefolkningens förråd, och dessutom måste invånarna utföra transporter och skjutsningar samt inkvarteringar. Tillgången till livsmedel i inlandet var redan begränsad p.g.a. flera nödår samt tvångsuttag och plundringar som trupperna gjort sig skyldiga till under framryckningen. Senast på hösten härjade farsoter bland hela den hungrande befolkningen. Trots att dödligheten var stor under krigsåren, var det bara få civila som dödades av fienden. Tyfus, rödsot och smittkoppor – alla farsoter, vars spridning bland civilbefolkningen underlätades av att det cirkulerade soldater i trakten²¹ – krävde ett stort antal offer från början av kriget. Kriget drabbade befolkningen nästan lika hårt som stora ofreden. Var femte invånare i Saarijärvi socken avled åren 1808–1809. T.ex. i Karstula kapellförsamling räckte det femton år innan man uppnådde samma invånarantal som före kriget, trots att nativiteten var hög på 1810-

¹⁹ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 145–146; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 23–27; Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 197–198; Osmosalo & Viljanen, 'Suomen sota vv. 1808–1809', s. 731–734.

²⁰ Reino Kallio, *Vanhan Saarijärven historia* (1972), s. 495–496.

²¹ Heikki S. Vuorinen, *Tauti(n)en historia* (Tampere 2002), s. 59–60.

talet.²² Under krigsåren var dödligheten i Mellersta Finland större än i landet i medeltal, men i t.ex. norra Mellersta Finland, i de församlingar som inte låg i närheten av landsvägen mellan Savolax och Österbotten, var dödligheten lägre än i Laukas, Saarijärvi och Karstula, som genomskars av landsvägen. I Karstulatrakten utgjorde de obegravda kropparna av stupade i närheten av slagfälten och soldaternas inkvarteringsområden en grogrund för t.ex. rödsot och tyfus.²³

Krigsåren orsakade dessutom en betydande sänkning av förmögenhetsnivån bland lokalbefolkningen. Enligt de beräkningar som kyrkoherden i Saarijärvi lät göra år 1810 var 76 procent av alla hushåll antingen fattiga eller utfattiga. År 1805 hade bara åtta procent varit fattiga. På motsvarande sätt hade 92 procent av hushållen varit förmögna eller välbärgade enligt den lokala nivån före kriget. Efter kriget utgjorde dessa hushåll bara en fjärdedel. Kriget hade orsakat omfattande ekonomiska skador i socknen, men skadorna fördelade sig ojämnt beroende på vilka delar av socknen som fanns närmare slagfälten och de plundrande trupperna. I februari 1810 behandlade man på urtima ting i Saarijärvi befolkningens ansökningar om ersättning för skador, men bara en bråkdel, om ens det, av de utlovade ersättningarna beviljades.²⁴ Allt som allt var det inget under att minnena från de tunga åren länge levde kvar i framför allt Saarijärvibornas och Karstulabornas medvetanden.

Rädsla och andra känslor i minnena från kriget

Kejsar Alexander I hade i ett tidigt skede beslutat att man skulle undvika onödigt våld mot civilbefolkningen under erövringen av Finland. Invånarna informerades också under kriget om att de inte skulle behandlas illa, såvida de inte inledde gerillakrig mot ryssarna. P.g.a. negativa erfarenheter från tidigare

²² Jussi Jääskeläinen, 'Lokalsamhället i krigets malström. Krigsskador i Vasa län under 1808–09 års krig', *Finsk Tidskrift* (2008), s. 89–96; Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 498–499, 506; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 31–48, 67–72; Heikki Roiko-Jokela, 'Isänmaan puolesta – karstulalaiset valtakunnanpolitiikan ja kriisien pyörteissä', Heikki Roiko-Jokela (toim.), *Karstulan kirja* (Karstula 1998), s. 353–354, 356–357. Om prövningarna under stora ofreden se Kustaa H. J. Vilkkunen, *Viha. Perikato, katkeruus ja kertomus isostavihasta*, HTutk 229 (Helsinki 2005).

²³ Erkki Laitinen, 'Keski-Suomen väestö', Mauno Jokipii (toim.), *Keski-Suomen historia 1. Keski-Suomen vanhin historia* (Jyväskylä 1999), s. 159–162.

²⁴ Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 507–511. Se även Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 233–234.

årtionden var det inte så lätt att lita på dessa löften.²⁵ En man från Karstula, född på 1890-talet, kunde på 1950-talet berätta följande om finska kriget:

Kertojan isän isän äiti oli kertonut että hän v. 1808 sotan aikana oli ollut lypsämässä lehmiä Tynnörahon torpan navetassa. Oli sinne navettaan tullut seitsemän venäläistä sotamiestä. Emäntä oli pelästynyt ja meinas lähteä pakoon, mutta venäläiset oli huutaneet että elä katala pelekeä ei myö mittään pahhaa tehä ja näyttivät maito pakkisa²⁶ ja viittovat että saisivat maitoa niihin ja sitten sano yksi joka osasi suomea huonosti, oli sanonut että tämän tien varrella lähellä maantietä myö pantiin kivväärit kuhilaasee yhtee, ja ne saatten ottaa palakaksenne sieltä kun saatiin maitoa. Kun sota oli ohi ja mentiin niitä katsomaan ei niitä ollut siellä.²⁷

Husmor på torpet Tynnöraho klarade sig undan med blotta förskräckelsen, men alla hade inte samma tur. Vice häradshövdingen Viktor Emanuel Waldén²⁸, född i Karstula 1799 och son till kaplanen Emanuel Waldén²⁹ och dennes hustru Beata Catharina Streng, har berättat så här om krigsminnena från barndomen efter att familjen hade flytt från prästgården till Mattilas (Matilainens) hus som stod avlägset på stranden till sjön Pääjärvi i Karstula:

Vietettyämme sillä tavoin kymmenen viikkoa, jolla aikaa ei mitään jumalanpalvelusta seurakunnassa pidetty, muuttimme jälleen kirkonkylään, jonne muutkin asukkaat toinen toisensa jälkeen palasivat. Kodissamme olivat ikkunat rikkiammutut ja kuulia seinissä ja laattioilla olkia ainakin kynnärän vahvuudelta. Niitä siivottaessa oli löytynyt sormia, varpaita ja hyytynyttä verta, sillä talo oli ollut sotalasarettina. [...] Talvella majoitettiin meille kaksi kasakkaa, joiden toimena oli kuljettaa käskykirjeitä milloin Kalmariin milloin Möttölään, sillä kylässä ei siihen aikaan nähty yhtään hevosta. Isällä tosin oli kaksikin

²⁵ Teppo Vihola, 'Sodan vaikutukset siviiliväestöön', Jouko Aroaho & Marianna Falkenberg (toim.), *Täss' Savon joukko tappeli. Suomen sota Savossa 1808* (Kuopio 2008), s. 107–108; Vilkuna, *Viba*.

²⁶ I det här minnesmaterialet ingår element från tiden för andra världskriget.

²⁷ Rautiainen, Albert 2642. 1953, Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. "Berättarens farfars mor hade berättat att hon år 1808 under kriget hade mjölkat kor i det fähus som hörde till torpet Tynnöraho. Sju ryska soldater hade kommit in i fähuset. Husmor hade blivit rädd och tänkt fly, men ryssarna hade ropat att vi vill inget illa och visat sina mjölkbackar och visat att de ville ha mjölk och sedan sade en, som kunde dålig finska, att vid den här vägen nära landsvägen satte vi ihop gevären som en skyl. Eftersom ni gav oss mjölk får ni ta dem som belöning. Då kriget var över och vi gick för att titta efter dem fanns de inte där."

²⁸ Helsingfors universitets studentmatrikel 1640–1852, www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikeli, 4.7.2009.

²⁹ Emanuel Waldén var kyrkoherde i Laukas på 1830-talet. Helsingfors universitets studentmatrikel 1640–1852, www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikeli, 4.7.2009.

hevosta, mutta niitä pidettiin piilossa navetan nurkassa. Kasakat kyllä tiesivät sen, mutta väittivät, ettei papilla ollut hevosia, kun niitä usein käytiin vaatimassa. Kuriirit ja upseerit saivat kulkea jalan. Eränä iltana 1809 vuoden alussa tuli muuan venäläinen upseeri ja aseiltaan uhitellen vaati hevosta, jota hän kuitenkin ei saanut, kun kasakat vakuuttivat, ettei hevosia ollut. Seuraus tästä pelotuksesta oli, että äitini kuoli jättäen jälkeensä muutaman vuorokauden ikäisen lapsen.³⁰

Att hota med våld och sprida skräck bland lokalbefolkningen var av tradition inte främmande heller för den svenska armén. T.ex. under de första åren av stora nordiska kriget hade de svenska truppernas vistelse i Polen fått lokalbefolkningen att ge sig in i ett envist gerillakrig mot ockupanterna. ”Instruktionerna från det svenska högkvarteret dånade ut att missdådare skulle avrättas på halva bevis ’så att fruktan kommer och att de måste veta, om man begynner med dem, så skonas intet barnet i vaggan’.”³¹ Under finska kriget hade civilbefolkningen inte alltid möjlighet att fly. T.ex. för dem som var höggravida eller nyss hade fött barn var det allt för tungt att gömma sig i skogen långt ifrån bebyggelsen. Därför berättas det i allmänhet att de fann sig i sitt öde eller gömde sig i närheten av något boningshus:

Suomen sotan 1808 aikana oli tullut venäläisiä sotilaita Sapro-ahon talloon Karstulan Vastingin kylässä. Sapro-ahon emäntä oli juuri saanut lapsia, kun oli siitä tullut tieto että venäläisiä sotilaita on liikkeessä ja talon väki oli lähtenyt piiloon metsään ja oisivat emännän vieneet mutta emäntä ei kyvennyt ja sano, että kyllä hänet Jumala varjeele ja jäi lapsen kansa kamariin. Samana päivänä tuli venäläisiä sotilaita pihalle jotka kiroili. Sen jälkeen tuli sotilaat tuppaan ja menivät kamariin kiroillen ja uhkasivat tappa emännän ja lapsen. Yksi miehistä sano joka hyvin osas suomea että katotaan onko se poika vai tyttö-

³⁰ [Viktor Waldén], ’Pappisperhe sodan jaloissa. Muistelmia 1808 v:n sodan ajoilta’, *Kyläkirjaston kuvalehti*, B-sarja 1901:2, s. 16–17. Övers. ”Efter att ha tillbringat tio veckor där, under vilken tid det inte hållits någon gudstjänst i församlingen, flyttade vi tillbaka till kyrkbyn, dit också de andra invånarna återvände, en efter en. Hemma var fönstren sönderskjutna, det fanns kulor i väggarna, och på golvet låg det åtminstone en aln med halm. Då halmen städades undan hittades fingrar, tår och levrat blod, eftersom huset hade fungerat som militärlasarett. [...] På vintern inkvarterades hos oss två kosacker, som hade i uppgift att transportera påbud, ibland till Kalmar, ibland till Möttölä, eftersom det inte fanns några hästar i byn. Far hade visserligen två hästar, men de hölls gömda i en vrå av fähuset. Kosackerna visste det nog, men påstod att prästen inte hade några hästar alltid då någon frågade efter dem. Kurirerna och officerarna fick gå till fots. En kväll i början av år 1809 kom en rysk officer och hotade med vapen och krävde att få en häst. Han fick ingen, då kosackerna intygade att det inte fanns några hästar. Resultatet av den här skrämmande incidenten var att min mor dog och lämnade efter sig ett barn som var några dygn gammalt.

³¹ Peter Englund, *Poltava. Berättelsen om en armés undergång* (Stockholm 1988), s. 32.

lapsi. Kun venäläiset näki että se on poikalapsi sano ne ei tapeta, siitähän tulloo sotamies ja näin jätti venäläiset emännän ja lapsen rauhaan. Ja sen jälkeen söi venäläiset viiliä ja sen jälkeen lähtivät talosta pois.³²

I de lokala berättelserna om kriget upprepas skildringar av hur fienden ville spara livet åtminstone på de gossebarn som hittades.

Enligt berättelserna var alltså inte alla ryska soldater våldsamma mot civilbefolkningen, även om de var fruktade. En viktig orsak var att Ryssland redan från början av kriget försökte tillämpa en systematisk pacificeringspolitik i de ockuperade områdena. Med tanke på underhållet var det särskilt viktigt att ha en fungerande relation till befolkningen. Den ryska krigsledningen var också rädd att bönderna skulle göra uppror.³³ En del ryska soldater anpassade sig väl till förhållandena i inlandet:

Suomen sotan v. 1808 aikana oli venäläisten armeijasta karannut kaksi miestä ja ne oli tulleet Karstulan Vastingin Isonkylän Ruuskan ja Jäsuperin ja Ruohtilan talloon ja olivat näissä taloissa työssä ruokapalkalla ja toisen venäläisen miehen nimi oli Reetriikki. [---] Miehet olivat hyviä tekemään työtä ja olivat vuoronperrään edellä mainituissa taloissa, ja osasivat hyvin puhua suomea.³⁴

Det framgår inte om de kunde finska redan då de kom till Karstula. På motsvarande sätt berättas det så här:

³² Rautiainen, Albert 2521. 1952. *Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors*. Övers. ”Under finska kriget 1808 hade det kommit ryska soldater till Sapra-ahos hus i byn Vastinki i Karstula. Husmor hade nyss fött barn, då man fick höra att de ryska soldaterna var i farten. Husfolket hade gömt sig i skogen och skulle också ha tagit med sig husmor men hon kunde inte och sade att Gud nog beskyddar henne och blev kvar i kammaren tillsammans med barnet. Samma dag kom det ryska soldater till gården och svor. Sedan kom soldaterna in i stugan och gick in i kammaren och svor och hotade att döda husmor och barnet. En av männen som talade bra finska sade att låt oss se om det är en pojke eller en flicka. Då ryssarna såg att det var ett gossebarn sade de att det inte skulle dödas, han skall ju bli soldat, och lämnade sedan husmor och barnet i fred. Sedan åt ryssarna fil och lämnade huset.”

³³ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 216–217; Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 73–75.

³⁴ Rautiainen, Albert 2526. 1952. *Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors*. Övers. ”Under finska kriget år 1808 hade två män flytt från den ryska armén och kommit till Ruuskas, Jäsuperis och Ruohtilas hus i Vastingin Isokylä i Karstula. De arbetade i de här gårdarna mot brödfödan och den ena ryssen hette Reetriikki. [---] Männerna var bra på att arbeta och arbetade turvis i de tidigare nämnda gårdarna, och talade bra finska.”

Suomen sotan v. 1808 aikana oli venäläisten Lastovin armeijasta karannut mies ja mies oli pyytänyt jättä Karstulan Kiminkin kylän taloon työhön että saisi ruokaa samalla lailla kuin talon väki. Isäntä suostu karkuvenäläisen ottamaan taloon työhön ruokaa vastaan. Karkuvenäläinen osasi puhua suomea. Kun venäläinen oli ollut noin vuoten verran talossa, tuli isännälle ja venäläiselle riita palkan päältä. Venäläinen oisi vaatinut sen ajan rengin palkan ja isäntä taas piti kiini sopimuksestaan kun oli ottanut miehen ruokaa vastaan työhön. Kun ei tullut sovintoa isännälle ja venäläiselle, sano isäntä että kyllä minä keinon tietän että otatko isoja palkkoja ja isäntä meni Saarijärvelle ja ilmoitti nimismiehelle. Sillon tuli nimismiehen käskystä miehet jotka vangihiti venäläisen karkurin. Sitten venäläinen itki ja sano että oisin tässä talossa ollut ilma palkata kuolemaan asti. Ja kun minut viijään sinne kot moaha, nii se on verinen paita mikä minulle ensi annetaa ja en tiije mite minu lopuks käy. Talon emäntä anto uudet alusvaatteet venäläiselle enne sen lähtöä. Ja mies vietiin eikä siitä sen jälkeen mittään kuulunut.³⁵

Slutet på denna berättelse, som nedtecknats på 1950-talet, påminner till sitt innehåll om en lokal historia som handlar om hur några ryska krigsfångar, som under andra världskriget arbetat på den finländska landsbygden, skickades tillbaka till Sovjetunionen. Också dessa var mycket osäkra om sitt öde. Även i det här fallet är det möjligt att uppgifterna från början av 1800-talet har blandats med senare berättelser.

Att sätta sig upp mot ryssarna ledde emellertid till bestraffningar. I en berättelse sägs det så här:

1808–09 vuoden sodan aikana tulivat ryssät Karstulan kirkolle, missä päällikkö majottui Ruukkilan³⁶ taloon. Ryssillä oli suuri 'rahalauku', minkä talon silloinen isäntä 'vanha Ruukki-vainaja' sai kerran salaa 'kähvellettyä' – ja pudotti sen syvään kaivoon, ottaakseen sen sieltä jälleen ylös ryssien poistuttua. Ryssät alkoivat epäillä isäntää rahalaukun varkaaksi ja koettivat pakoittamalla saada häntä tunnustamaan sekä ilmaisemaan mihin hän oli sen

³⁵ Rautiainen, Albert 2525. 1952. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Under finska kriget år 1808 hade det rymt en man från Lastovs armé och mannen hade bett att få stanna och arbeta i en gård i Kiminki by i Karstula mot att han skulle få mat på samma sätt som husfolket. Husbonden gick med på att låta mannen arbeta mot brödfödan. Den förrymde ryssen kunde finska. När ryssen hade varit på gården i ungefär ett år, uppstod det ett gräl mellan husbonden och ryssen om lönen. Ryssen ville ha samma lön som en dräng hade fått för ett års arbete, medan husbonden höll fast vid överenskommelsen om att ryssen skulle få mat i utbyte mot arbete. Då de inte kunde komma överens sade husbonden att nog vet jag ett sätt om du vill ha större lön, och han gick till Saarijärvi och anmälde för länsman. På länsmans order kom sedan män som tog den ryske rymlingen till fånga. Då grät ryssen och sade att han skulle stanna på gården och arbeta utan lön resten av livet. Och när jag förs bort, får jag först en blodig skjorta, och jag vet inte hur det sedan går med mig. Husmor gav ryssen nya underkläder innan han gav sig av. Och mannen fördes bort och hördes inte av mer.”

³⁶ Gården Kruukkila i Karstula kyrkby. De som bodde där hette Krook.

kätkenyt; vaan vaikka he koettivat parastaan, niin isäntä kielsi siitä mitään tietävänsä. Viimein keksi joku ryssä mielestään tehokkaan keinon; pakoitettiin isäntä syömään ryssäin suoltenläpikäynnyttä. Mutta sekään ei auttanut. Sanotaan isännän tämän oudon aterian aikana vaan sanoneen: 'Kun ois maitoa.' Rahalaukku pysyi kaivossa siksi, kunnes ryssät lähtivät talosta, ja Ruukkilan talo tuli sen jälkeen peräti rikkaaksi.³⁷

Enligt en berättelse som härstammar från slutet av 1800-talet plågades sockenborna inte bara av skräck utan också av hunger under krigsåren: "Ruoka-aine ja suolat puuttui niin, että kalakorvon laudat kaivettiin että saatiin suoloja keittoon".³⁸ Berättaren var själv inte ens tio år gammal vid tiden för finska kriget och hade alltså senare också upplevt nödåren på 1860-talet. Hon berättade också så här:

sodan jälkeen tuli sitte hyvää. Kivijärven pappi tuli Huopanan kautta Viitasaaren Virolaan, sitte oli sanonut emännälle että antakaa ruokaa. Emännällä ei ollut mitään syömäneuvoa, mutta pellolla oli ohranikuli. Hän kuivasi niitä ja teki niistä puuroa. Emäntä oli sitte valittanut ettei ollut puuron sekaan suoloja mutta pappi oli sanonut että nälkä on ruuan suola. Voissa oli kuitenkin ollut sen verran suolaa että saatiin puuron silmään.³⁹

Under finska kriget blev saltet rent av en viktig strategisk produkt, eftersom det var nödvändigt för konserveringen av kött och fisk. Under kriget började

³⁷ Leppänen, Jalmari KRK 183: 153. 1935. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. "Under kriget 1808–1809 kom ryssarna till Karstula kyrka, där befälhavaren inkvarterade sig i Ruukkilas gård. Ryssen hade en stor 'pengväska' som gårdens dåvarande husbonde 'gamle Ruukki' en gång lyckades komma över i smyg. Han sänkte ned den i en djup brunn, för att ta upp den då ryssarna gett sig i väg. Ryssarna började misstänka att husbonden stulit väskan och försökte tvinga honom att erkänna och avslöja var han gömt den; men trots att de gjorde sitt bästa, vägrade husbonden medge att han visste något om saken. Till slut kom en av ryssarna på ett sätt som han trodde skulle vara effektivt: de tvingade husbonden att äta av ryssarnas avföring. Men inte heller det hjälpte. Det sägs att husbonden efter den märkliga måltiden skall ha sagt: 'Bara man hade mjölk'. Pengväskan blev kvar i brunnen tills ryssarna gav sig av, och gården Ruukkila blev sedan rätt så förmögen."

³⁸ Kivijärvi. Jalkanen, K. 381. 1890. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. "Det var så stor brist på livsmedel och salt att man grävde mellan bräderna i fisksån för att få salt till soppan."

³⁹ Kivijärvi. Jalkanen, K. 382. 1890. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. "efter kriget blev det sedan bra. Prästen i Kivijärvi kom via Huopana till Virola i Viitasaari, och bad då husmor om mat. Husmor hade inget att bjuda på, men på åkern fanns en kornskyl. Hon torkade kornet och kokade gröt på det. Husmor hade sedan beklagat sig över att hon inte hade salt till gröten, men prästen hade sagt att hungern är födans salt. I smöret fanns det ändå så mycket salt att man kunde lägga ett öga i gröten."

man också oroa sig för att det skulle uppstå brist på salt eftersom det importerades till Sverige från utlandet, men trots att reserverna krympte uppstod aldrig någon allvarlig brist. Det hade kunnat gå annorlunda om kriget hade fortsatt i Finland också 1809.⁴⁰

Enligt de samtida skildringarna från kriget hände det att ryssarna gjorde sig skyldiga också till grovt våld gentemot de civila⁴¹, även om man i huvudsak försökte behandla civilbefolkningen human. Enligt senare nedtecknade minnesuppgifter var ryssarna sällan farliga, men sannolikt hade ögonvittnesskildringarna av våldet redan fallit i glömska under generationernas gång. Enligt uppgifterna riktade sig de största illdåden mot de civilas egendom. I minnesmaterialet om finska kriget talar man egentligen inte om något hat mot fienden. Där framkommer snarast rädsla och skräck, då man förväntade sig att möta ryssen i sin hemtrakt. En del av de här förväntningarna bottnade säkert i upplevelserna från stora ofreden.

Immateriella och materiella minnen från kriget

Kriget lämnade spår i civilbefolkningens omgivning på många sätt som enbart bevarats i den muntliga traditionen, som t.ex. i följande skildring av en kyrkfärd som företogs av invånarna i Oinoskylä i Karstula:

Elokuun 21 päivä v. 1808. Oli rukouspäivä. Takkalan vanhapiika Briitta, Oinolans Isto emäntineen ja pari muuta naista olivat päättäneet lähteä kello kolmen tienoilla kuulemaan Karstulan hyvää pappia Waldénia. Päivä hämärti, ilma oli kirkas ja tyyni. Alkaa kuulua ukoksen tapaista jyryniää. Priitta katselee valkenevaa työntä taivasta se on selkeä. Pijan saapuu muutkin kirkkoon aikovat Takkalaan, täällä sovitaan, että lähetään Kivijärven kirkkoon. Matka kummallinkin kirkolle on sama seitsemän Ruotsinvirstaa, oikoteitä. Metsäpolkuja ja järviä, joissa Oinosilla⁴² oli yhteiset kirkkovenheet ja venelaot. [...] Kivijärven kirkkoon kuulu selvästi yhtämittanen tykkien jyryniä ukosilman tavon. Kansa ol levotonta. Pappi sanoo kirkkoväelle: ne tekee siellä työtään, tehdään myö täällä. Papin saarna on lyhyt, jota kukaan kirkossa olija tuskin kuuntelee. Sillä monen äidin poika ja monen vaimon mies on Karstulassa.⁴³

⁴⁰ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 132–133.

⁴¹ Se Asplund Ingemark & Wassholm, *Historiska sägner om 1808–09 års krig*, s. 85–95; [Waldén], 'Pappisperhe sodan jaloissa', s. 16–17.

⁴² Syftar på invånarna i "Oinoskylä", alltså de som bodde i Kivijärvenkylä i Karstula.

⁴³ Takkala, Oskari PK 15: 2666. 1938. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. "Den 21 augusti 1808. Det var böndag. Briitta, som var gammelpiga från Takkala, Isto från Oinola med hustru och ett par andra kvinnor hade bestämt sig för att vid tredtiden ge sig av för att lyssna på den gode prästen Waldén i Karstula. Det grydde, vädret var klart och stilla. Man började höra ett muller som påminde om åska. Priitta tittar på den ljusnande

Den sista meningen i berättelsen, som nedtecknades på 1930-talet, är intressant. Den förenar nämligen en samtida skildring, som i övrigt ger ett genuint intryck, med stämningarna under 1918 års krig. År 1918 deltog fler män från Kivijärvi i striderna än år 1808.⁴⁴

Under ett krig färgas det bekanta ljudlandskapet inte enbart av de ljud som uppstår under ett slag, utan också av många andra ljud som skärper sinnena.⁴⁵ De ryssar som man mötte i hemtrakten lät annorlunda redan genom att de talade sitt eget språk. Men som t.ex. berättelsen från gården Sapura-aho visade, kunde en del av de ryska soldaterna finska. Dessutom hade officerarna ofta en tolk med sig.⁴⁶ Å andra sidan var det bäst att hålla tyst när fienden närmade sig. T.ex. försökte man tvinga de djur man tagit med sig på flykten att vara tysta så att de inte skulle avslöja gömstället.⁴⁷

I några ortnamn i Karstula med omnejd har det bevarats en del språkliga spår från finska kriget. T.ex. under striderna vid Lintulahti flydde många familjer ut i ödemarken. Senare ristade man in följande text i en tallstam: ”Täsä on oltu venäläisiä paosa w. 1808.” (”Här gömde man sig undan ryssarna år 1808”). I samma trakt gömde sig 18 familjer, av rädsla för ryska soldater och plundringar. Tallen började senare kallas ”Pakopetäjä” (”Flyktfuran”).⁴⁸ En skogsholme i Perho vid Kokkoneva kallades Koleraholmen, eftersom det

lugna himlen, den är klar. Snart kommer också andra kyrkbesökare till Takkala och man kommer överens om att bege sig till Kivijärvi kyrka. Det är lika långt till båda kyrkorna, sju gamla mil, genvägen. Skogsstigar och sjöar, där Oinoskyläborna hade gemensamma kyrkbåtar och båthus. [...] Till Kivijärvi kyrka hördes klart ett ihållande kanonmuller som lät som åska. Folket var oroligt. Prästen sade till kyrkfolket: de gör sitt arbete där, låt oss göra vårt här. Prästens predikan var kort, och det var knappast någon i kyrkan som lyssnade. Mången mor hade sin son och mången hustru sin make i Karstula.”

⁴⁴ Sofia Kotilainen, *Kivisiltä rannoilta Suomelan suojiin. Kivijärven Lotta Svärd-paikallisosaston jäsenet ja heidän lottaidentiteettinsä*. Avhandling pro gradu i Finlands historia, Jyväskylä universitet, Institutionen för historia och etnologi 2004, s. 41.

⁴⁵ Om ljudlandskapet vid tiden för finska kriget och de senare metoderna för att spara det i norra Mellersta Finland, se även Kotilainen, ’Sodan äänet ja niiden jälkikaiku siviiliväestön mielisä: Kuinka tulkita 1900-luvulla tallennettua muistitietoaineistoa Suomen sodan kokemuksista’, *HAik* 108 (2010), s. 304–315.

⁴⁶ [Waldén], ’Pappisperhe sodan jaloissa’, s. 17.

⁴⁷ Karstula. Takkala, Ilmari, a) 10. 1951. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors.

⁴⁸ Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 505, 507–511; Maikkula, ’Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809’, s. 75–76.

sägs att man där begravt människor som dött i kolera under finska kriget.⁴⁹ Visserligen härjade de stora koleraepidemierna (d.v.s. kolera i den form vi i början av 2000-talet känner den) först på 1830–1850-talet, så den här uppgiften kan vara av lite senare datum.⁵⁰ Luksansuonsaari (kallas också Lehminevansaari) som finns i Vahanka by i Karstula förknippas med en minnesuppgift, enligt vilken människor skulle ha gömt sig där under finska kriget. De kor man tagit med sig band man fast med björkrisband i träden och satte band kring mularna så att korna inte skulle råma.⁵¹

Ett annat ortnamn som har att göra med djur skildrar händelserna under kriget:

Suomen sotan aikana v. 1808 kun oli Karstulan taistelu. Oli sotamies Siikki eversti v. Fieandtin joukoista joka ui Päälimen järven poikki vaikka venäläiset ampu sitä kohtin nii se sukelti ettei venäläiset osanneet ampua. Sitten tuli Siikki Heinämäkkeen. Kerrotaan, että Karstulan taistelun jälkeen, oli eräs venäläinen upseeri tullut Heinämäen taloon sotamiehen saattamana, tarkoituksella ottaa talosta elukoita sotaväen tarpeisiin. Kun upseeri seuralaisineen oli mennyt sisälle tupaan, Siik oli ottanut upseerin valkoisen ratsun, oriin, ja lähtenyt ajamaan läheiseen metsään, ennen kuin kukaan huomasi tekoa. Siik oli kierrellyt metsiä, peittäen siten jälkensä, Vastingin Paja-ahon ja Kulkka-ahon välillä olevaan synkkään korpeen ja sitonut siellä oriin kiinni suureen näreeseen. Hevosta ei Siik uskaltanut liikutella korvesta mihinkään, vaan oli joutunut sen sinne tappamaan. Korpi sai tästä tapauksesta nimen Orikorpi. Ja jossa on nykyään [1950-luvulla] Orikorven kytö.⁵²

⁴⁹ Perho, Korhonen 1968, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁵⁰ Vuorinen, *Tauti(n)en historia*, s. 25, 66, 122–125.

⁵¹ Karstula. Stenvall 1978, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁵² Karstula. Takkala, Ilmari. a) 9. 1951. Rautiainen, Albert 2647. 1953. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. För en annan version av uppkomsten till namnet Orikorpi se Kotilainen, 'Sodan äänet ja niiden jälkikaiku siviiliväestön mielissä'. Övers. "Under kriget år 1808, vid tiden för slaget i Karstula. Soldat Siikki [Siik] från överste von Fieandts trupper simmade tvärs över sjön Päällin trots att ryssarna sköt mot honom. Han dök så att de inte kunde skjuta. Sedan kom Siikki till Heinämäki. Det sägs att efter slaget vid Karstula hade en rysk officerare kommit tillsammans med en soldat till Heinämäki gård, i avsikt att ta ut djur för arméns behov. Då officeren och hans sällskap gått in i huset, hade Siik tagit officerens vita häst, en hingst, och försvunnit in i skogen innan någon hann upptäcka vad han gjort. Siik hade ridit runt i skogen för att täcka sina spår. Han red till ett dystert kärr som fanns mellan Paja-aho och Kulkka-aho i Vastinki. Där band han fast hingsten i en stor gran. Siik vågade inte föra bort hästen från kärret, utan han hade blivit tvungen att döda den där. Kärret började därför kallas Orikorpi (Hingstkärret). Och där finns nu [på 1950-talet] Orikorpi svedjeland."

I Karstula och de närlägnade socknarna finns också några ortnamn som hänvisar till det ryska och som så vitt man vet härstammar från tiden för finska kriget. I övrigt har man i trakten inte haft mycket att göra med ryssar i fredstid. I början av 1900-talet talade man i vardagligt tal om ”ryssät”, och ”ryssä” kallades också de gårdfarihandlare från Vitahavskarelen som rörde sig i de norra delarna av Mellersta Finland.⁵³

I viken Lahdenperä i Kivijärvi nära Mustansaari ligger Venäläissaari (Ryssholmen). Namnet härstammar antagligen från tiden för finska kriget. I en berättelse sägs det så här: ”ryssiä ol liikunna teälläpaej joskus soa’ aekana, kyllä siitä oh hirveäm pitkä aeka, minä en sitä oekeen tiijä, miten kaovan siitä on.”⁵⁴ En del av berättelserna om ortnamnen är av ännu äldre datum. T.ex. Halkosaari är en liten holme i Kivijärvi i byn Kuivaniemi. Berättelsen förtäljer att invånarna i Purala under stora ofreden skulle ha dödat några ryssar som slagit läger på holmen och begravt dem där. ”Sinne or ryssiä hauvattu, siinä näky heleposti syvennykset, mutta siihe’ on kasvanu suuria pettäitä.”⁵⁵

Enligt de ortnamnsuppgifter som samlades in på 1950-talet kallade man då ett ungefär trettio år gammalt hus som låg nära vallarna från år 1808 för Vallila. På motsvarande sätt kallades en väg som byggts av ryssarna för Vallitie (Vallvägen), och ibland också för Ryssvägen.⁵⁶ Uppgiften är i övrigt korrekt, men vallarna byggdes inte år 1808, utan först under första världskriget. Vägnamnets ursprung har åtminstone för informanten i fråga glömts bort bara 40 år senare. Åtminstone den samtida Ukko Karstu kände väl till namnet Ryssvägens ursprung, vägen fungerade som underhållsväg och ledde till löpgravarna i en skog som hörde till hans hemgård Kruukkila.⁵⁷ Spår från kejsartiden ses också i att ett hus som byggdes i Rantakylä i Karstula kallades

⁵³ Kannonkoski, Ruhanen 1968–1969, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁵⁴ Kivijärvi, Lehmus 1959, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn. Övers. ”Här fanns ryssar någon gång under kriget, det är mycket länge sedan, jag vet inte riktigt hur länge sedan.”

⁵⁵ Kivijärvi, Mäkelä 1962, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn. Övers. ”Där ligger ryssar begravda, man såg tydligt fördjupningarna, men det har vuxit upp stora tallar där.”

⁵⁶ Karstula, Kokki 1955, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁵⁷ Ukko Karstu, ’Muistelmia 73 vuoden takaa’, *Karstulan Seudun Joulu* 1988, s. 20.

Pietari. Huset låg ju vid ett kärr (*neva*), precis som S:t Petersburg (som ligger vid Nevan).⁵⁸

En del ortnamn har en ännu mer omfattande historia. T.ex. är torpet Rummakko, som hörde till Takkala gård i Oinoskylä i Karstula förknippat med ett minne från kriget 1808, och det samma gäller ”Ryssänlaakso” (”Ryssdalen”), som låg nära gården Kajuutti.⁵⁹ Berättelsen lyder i sin helhet så här:

Kertojan isä suutari Matti Kempainen oli kertonut, että Matti Oinonen eli Haapa-Matti oli hällen kertonut että hän oli silloin 10 vuoden vanha poika kuin Karstulan taistelu elokuun 21. päivä riehui v. 1808. Matti Oinonen oli sanonut istuneensa Rummakon torpan tuvan kynnyksellä. Ja ampuminen oli ollut niin kovaa, että se kivi joka oli kynnyksen alla oli hyppinyt siitä tärinästä. Rummakon vanhalla poijalla oli ollut huoneessa lootun rahoja se peräseinän puoli latottu rinnakkain. Vanhapoika oli ottanut ne rahat ja oli lähtenyt menemään mehtään länttä kohti ja kätki rahat sinne ja samana päivänä oli Rummakon vanhapoika kuollut. Ja sen jälkeen ei ole tietty mihin hän rahat kätki. Oli päivä kulunut vähän illemmalle. Oli Rummakon torpan seinustalla maannut iso salvusika joka oli itseään paistattanut auringolla. Silloin oli tullut iso sakkii ryssiä siihen Rummakon pihhaan. Kun ne näki sijan seinustalla makkoova, niin kolme miestä pisti sikkoo pistimellä että veri rätkähti kolomannelle seinähirrelle. Ja ne nosti sija ylös ja vei sen pistimijän varassa Kajuutin Alatalon tien varteen, jossa on tasanen laakso. Ja tekivät nuotion ja ottivat sijalta suolet pois ja paistovat siinä nuotiolla. Ja rupesivat syömään. Matti Oinonen oli lähtenyt ryssiin perrään aina sinne nuotiolle asti. Kun ryssät rupesi syömää ja näkivät sen pikkupoijan Matti Oinosen oli sanoneet tule suimima tule suimima. Kun ei poika tullut pakotti ne tulemaan, ja piti suimia.⁶⁰

⁵⁸ Karstula, Kokki 1955, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁵⁹ Karstula, Rautiainen 1952, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

⁶⁰ Rautiainen, Albert TK 85: 49. 1961. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Berättarens far, skomakaren Matti Kempainen, hade berättat att Matti Oinonen, d.v.s. Haapa-Matti, hade berättat för honom att han var tio år gammal då slaget vid Karstula ägde rum den 21 augusti år 1808. Matti Oinonen hade sagt att han satt sig ned på tröskeln till torpet Rummakko. Skjutandet hade varit så hårt, att skallingarna fått stenen som låg under tröskeln att hoppa. Ungkarlen på Rummakko hade plåtar [pengar] som stod radade bredvid varandra vid den bakre väggen av rummet. Ungkarlen hade tagit pengarna och gett sig av västerut i skogen och gömt pengarna där. Samma dag hade han dött. Och efter det vet ingen var pengarna är gömda. Det hade börjat bli kväll. Vid torpväggen hade det legat ett stort kastrerat svin och lapat sol. Då kom det in ett stort gäng ryssar på gården. Då de såg svinet vid väggen, stack tre män det med bajonetter så att blodet skvätte upp på den tredje stocken i väggen. De lyfte upp svinet och bar det på bajonetterna till vägen till gården Kajuutin Alatalo, där det finns en jämn dal. De gjorde upp eld, tog ur tarmarna på svinet och stekte det över elden. Sedan började de äta. Matti Oinonen hade följt efter ryssarna ända fram till brasan. När ryssarna

På 1950-talet förhöll man sig mer neutralt till den här benämningen, då man samlade in berättelser om ortnamnen i Karstula. Man berättade att Ryssdalen var ”Takkalan maalla oleva notko, johon kylän nuorisolla oli vielä vuosisadan alkupuolella kokoontua pyhäiltaisain tanssimaan, polttamaan kokkoa tai muuten huvittelemaan. Nimi lienee vanhempien ihmisten antama pejoratiivinen nimitys.”⁶¹ Efter andra världskriget var det inte längre politiskt korrekt att tala om ”ryssät”.

J. L. Runebergs *Fänrik Ståls sägner* hade ett politiskt syfte i den nya statliga situationen efter finska kriget, och författaren hade inte för avsikt att noga återge verkliga händelser i det förflutna.⁶² Trots det ville man särskilt i början av 1900-talet tolka berättelserna som sanningsenliga skildringar av finska kriget. Framför allt i folkskolorna läste man ofta ur sägnerna, och innehållet i dikterna nöttes in hos eleverna.⁶³ I det självständiga Finland försökte man inom det uppfostringsarbete som bedrevs inom skyddskårerna och Lotta Svärd-rörelsen utnyttja de lokalhistoriska inslagen i sägnerna. Ett av målen med arbetet var att väcka fosterländska känslor framför allt hos de yngsta medlemmarna. Eftersom Runebergs dikter hade en koppling till historiska händelser särskilt i Karstula-, Kyyjärvi- och Perhotrakterna, är det ganska naturligt att försvarsorganisationernas lokalavdelningar i de närbelägna socknarna använde dem i sin verksamhet. Bl.a. smålottorna i Kivijärvi har berättat hur de gjorde en utflykt till Karstula där det fanns en byggnad från finska kriget. Resan till grannsocknen företogs på ett lastbilsflak, där man lagt ut bänkar. I väggarna till den gamla byggnaden kunde man fortfarande se kulhål från kriget. Före avfärden hade flickorna fått lyssna på en dikt om Otto von Fieandt och slaget vid Karstula. På så vis lärde man känna hembygdens historia.⁶⁴

började äta och såg lille Matti Oinonen sade de kom och ät, kom och ät. Då pojken inte kom, tvingade de honom, och han måste äta.”

⁶¹ Karstula, Lehtinen 1959, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn. Övers. ”en sänka på Takkalas mark, dit ungdomarna i byn ännu i början av seklet brukade samlas på helgaftnarna för att dansa, elda brasa eller annars roa sig. Namnet torde vara en pejorativ benämning som de äldre gett platsen.”

⁶² Matti Klinge, *Poliittinen Runeberg* (Helsinki 2004), s. 464–470, 569, 599.

⁶³ T.ex. Saara Tuomaala, *Työätätekevistä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi. Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939*, Bibliotheca Historica 89 (Helsinki 2004), s. 163–164, 209–212.

⁶⁴ Kotilainen, *Kivisiltä rannoilta Suomelan suojiin*, s. 121. Se även Roiko-Jokela, ’Isänmaan puolesta’, s. 354, 357, 376; Kustaa Vilkuna, ’Hauta Perhossa. Runoilija luo todellisuutta’,

År 1958 firades 150-årsminnet av striden vid Karstula. Gästerna står utanför en stallbyggnad från tiden för kriget.

Foto: Seppo Turpeinen. Bildarkivet vid Keski-suomen museo.

Huset i fråga kallades också ”Ryssäntalli” (”Rysstallet”). Det fanns redan under kriget 1808, då väggarna skadades av en kanonkula.⁶⁵ Så här berättas det:

Tuli ensin Karstulan kirkolla taistelu, niin kureeri toi sanan, että tappelu alkaa. Kanska oli kirkolla juuri kirkkoon menossa, oli sunnuntai-aamu, 21. elokuuta – kymmenes päivä elokuuta se ryssä jo lehmät vei. Silloin väki meni pakosalle veneineen, meni saareen neljän viijen kilometrin päähän, Kirkkosaareen, ja siellä piettiin jumalanpalvelusta. Viiteen pyhään ei kansa käynyt kirkossa. Syrjämäessä ammuttiin kanuunoilla. Ryssä siellä ampui, ja suomalainen ampui Höylänniemessä. Sieltä on vielä talli, jossa on kanuunan reikiä. Se on nyt [1920-luvulla] venehuoneena. Se oli ennen paikoillaan, parikymmentä vuotta takaperin muutettiin pois.

Kotiseutu 1967:1, s. 4–8; Johan Wrede, *Se kansa meidän kansa on. Runeberg, vänrikki ja kansakunta* (Helsinki 1988), s. 14.

⁶⁵ Karstula, Kokki 1955, Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors, Namnarkivet, ortnamn.

År 1954 flyttades byggnaden till närheten av Karstula evangeliska folkhögskola.⁶⁶

Också namnet Lotta Svärd hade sitt ursprung i *Fänrik Ståls sägner*. Pastor Paavo Viljanen, som 1929 fungerade som extra ordinarie präst i Kivijärvi, bestämde sig för att i kyrkböckerna utreda bakgrunden till en viss rotesoldat Svärd. I ett kåseri i tidningen *Sisä-Suomi* skrev han så här:

Kun oisi kylliksi hävyttömyyttä ja rohkeanpuoleinen mielikuvitus, niin saattaisi väittää, että siinäpä on Runebergille ollut aihe tunnettuun runoonsa 'Lotta Svärd'. Sillä tämäkin Svärd on sotilassukua. Tiiron ruodun sotamies oli aikanaan Lars Svärd N:o 18. Hänen vaimonsa nimi oli kuitenkin Anna. Siinä tuli jo paha kompastuskivi – ellei oteta lukuun licentia poeticaa, runoilija vapautta –, sillä Runebergin runossa puhutaan Lotasta. Toinen paha juttu on se, että tämä Svärd-sotamies oli syntynyt vähän liian aikaisin, kyetäkseen vielä 1808–09 sodassa riviin. Lauri oli näet syntynyt v. 1718 ja Anna-muori 1723. Nurmen alla he jo uinuivat, kun Suomen sodan hyrskyt löivät vaahtoansa Kivijärvenkin suurille sydänmaille.⁶⁷

I norra Mellersta Finland blev soldatnamnen ett rätt så bestående arv från den svenska tiden och ett minne från finska kriget. De blev nämligen ärflika kännetecken för släkterna, och bars av soldaternas ättlingar ännu i början av 2000-talet.⁶⁸

⁶⁶ Karstula. Paulaharju, Samuli 30096. 1936. (Nedtecknad i Kyyjärvi 20–21.7.1928.) Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Först stred man vid Karstula kyrka. En kurir kom med bud om att striden började. Folket var på väg in i kyrkan, det var söndag morgon, den 21 augusti – den tionde hade ryssarna redan fört bort korna. Folket flydde till båtarna och tog sig till en holme som låg fyra, fem kilometer bort, Kirkkosaari, och där hölls gudstjänst. På fem helger gick folket inte i kyrkan. I Syrjämäki sköt man med kanoner. Ryssen sköt där, och finnen i Höylänniemi. Där finns ännu ett stall med kanonhåll. Det är båthus nu [på 1920-talet]. Det stod tidigare på samma ställe, men flyttades bort för tjugo år sedan.”

⁶⁷ Paavo Viljanen, 'Nimipakinaa Kivijärveltä. Kivijärveläisiä sukuja 17-luvulta', *Sisä-Suomi* 267/1929. Övers. ”Om man vore tillräckligt skamlös och hade en tillräckligt djärv fantasi, så kunde man påstå att det här var bakgrunden till Runebergs kända dikt 'Lotta Svärd'. Också denne Svärd är av soldatsläkt. Tiiron rotes soldat var på sin tid Lars Svärd N:o 18. Hans hustru hette emellertid Anna. Redan det är ett problem – om man inte beaktar licentia poetica, diktarens frihet –, för i Runebergs dikt talas det om Lotta. Ett annat problem är att denne Svärd var född lite för tidigt för att ha kunnat delta i 1808–1809 års krig. Lauri var nämligen född år 1718 och mor Anna 1723. De vilade redan i jorden när krigets vågor skummade kring Kivijärvi.”

⁶⁸ T.ex. Karstula. Takkala, Ilmari a) 13. 1951. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors; Sofia Kotilainen, *Suvun nimissä. Nimenannon käytännöt Sisä-Suomessa 1700-luvun alusta 1950-luvulle*, Bibliotheca Historica 120 (Helsinki 2008). Om finska krigets långvariga inverkan på lokalbefolkningens förnamn, se Kotilainen, 'Namngivningspraxis och attityder'.

På 1920- och 1930-talet ville invånarna också i övrigt hitta de ”ursprungliga” förebilderna för Runebergs dikter, och intresserade sig för de platser där händelser i den egna lokalhistorien utspelat sig. Dikterna påverkade å sin sida uppfattningarna bland invånarna i t.ex. norra Mellersta Finland om de verkliga händelserna under finska kriget. T.ex. i Perho restes på 1920-talet en minneste över skyddskåren. Stenen restes på en plats som man ansåg låg i närheten av det ställe där händelserna i Runebergs ”Graven i Perho” ägt rum.⁶⁹ Samuli Paulaharju upptecknade vid den här tiden följande berättelse från Kyyjärvi: ”Porasessa oli poika. Se oli tullut kulkuripoikana ja jäänyt taloon. Ja se oli se Pilvenveikko, joka kuoli soassa. Oli sitten aikain päästä vanha emäntä Porasessa sanonut: ’Mun oikean mieheni on ryssä tappanut.’”⁷⁰ Och i Viitasaari berättades det i slutet av 1930-talet att ”Niinilahden Kelkkalassa oli ennen ollut hyvin vankka mies, joka oli sanonut, kun toiset ihmettelivät hänen voimiaan: ’En minä nyt enää mikään riski ole, mutta ennen sodassa minä pistin ryssiä kuin kaloja rassiin. Kun kaksi oli jo pistimessä, niin minä kolmatta vielä tapasin.’ Tämä mies, Hurtti-ukko, jäi Suomen sodan aikana Lapualle puun alle, kun ei tahtonut paeta.”⁷¹ Hurtti-ukko var emellertid en helt fiktiv person, som representerade författarens idealbild av en finsk man av folket.⁷² Ännu t.ex. efter vinterkriget användes Runebergs strofer i dödsannonser över stupade för att uttrycka offrets fosterländskhet och hjältemod.⁷³

Bevarandet av minnen från finska kriget gynnades inte bara av de immateriella uppgifterna utan också av de länge synliga spåren i lokalsamhället

⁶⁹ Vilkuna, ’Hauta Perhossa’, s. 5–6.

⁷⁰ Karstula. Paulaharju, Samuli 30089. 1936. (Nedtecknad 21.7.1928.) Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”I Poranens gård fanns en pojke. Han hade kommit dit som landstrykare och stannat kvar. Och det var Pilvenveikko som dog i kriget. Efter en lång tid hade Poranens gammelmor sagt: ’Min rätte man dödades av ryssen.’”

⁷¹ Viitasaari. Harju, Otto 1914. 1938. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”I Kelkkala i Niinilahti fanns det tidigare en mycket kraftig man, som då andra förundrade sig över hans styrka hade sagt så här: ’Längre är jag inte så stark, men under kriget stack jag ryssar som man trär upp fiskar. Då jag redan hade två på bajonetten, siktade jag ännu på en tredje.’ Denne man, Hurtti-ukko, blev under kriget kvar under ett träd i Lappo då han inte ville fly.”

⁷² Dikterna ’Molnets broder’ och ’Graven i Perho’ var också delvis influerade av serbiska folksånger. Wrede, *Se kansa meidän kansa on*, s. 63–64, 122.

⁷³ *Keskisuomalainen* december 1939–mars 1940, dödsannonser; Ilona Kemppainen, *Isänmaan uhrin. Sankarikulema Suomessa toisen maailmansodan aikana*, Bibliotheca Historica 102 (Helsinki 2006), s. 117–120.

med vars hjälp man om och om igen kunde återuppliva minnena. Genom dem upprepades berättelserna och fördes vidare till nya generationer. T.ex. i Kannonkoski fanns det åtminstone ännu på 1960-talet en boddörr med kulhål, som enligt sägnen hade orsakats av ryssarna.⁷⁴ I Lintulahti i Kyyjärvi hittades både kanonkulor från finska kriget och gevärspipor fortfarande på 1950-talet och även senare.⁷⁵ På 1920-talet berättade man så här om striderna: ”Ryssät ampui ensin yhteislaukauksen – neljä miestä kaatui. Suomalaiset pistimissä hyökkäsivät ja ryssät pakenivat kaikki ja hätäytyivät nevaan. Ja se paikka on vielä Nevasuo. Siitä on löytynyt vasta kärestä katkennut painetti. On myös löytynyt kivääri täyteen vireeseen veettynä ja panos sisällä. Se oli ryssän pyssy.”⁷⁶

Liknande fynd gjordes också under första hälften av 1900-talet på krigsskådeplatserna.

Kun Otto Henrik von Fieandt oli tullut Kyyjärven Nopolaan, niin oli hän sanonut seppä Noposen pojalle Jussille, joka oli tämän kertojan isänisän isä, että viekää riihessä olevasta ryssäin ammusvarastosta pois joutuin valmiit kuulat ja lyijyt. Ja sytyttää ruutivarasto tuleen, sillä ryssän sotaväki on pian täällä. Että kansantarina on tosi, sitä osoittaa v. 1937 Toivo Harjun Heinuan pakopaikan läheltä, kuokkiessaan uutta peltoa, löytämä iso lyijyharkko. Lyijyharkko oli tarttunut kuokkaan kiini ja painoi 4–5 kg. Viime sotien aikana olivat paikakuntalaiset ostaneet lyijyn pieninä erinä kuuliksi metsästyspyssyihinsä. Joten, käydessäni paikalla sitä perimässä v:n 1952 maaliskuun alussa ei jällellä ollut enää palastakaa.⁷⁷

⁷⁴ Kannonkoski, Piispala. Leppänen, Liisa TK 57: 2. 1961. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors.

⁷⁵ Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 496.

⁷⁶ Karstula. Paulaharju, Samuli 30096. 1936. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Ryssarna gav först gemensam eld – fyra män stupade. Finländarna anföll med bajonetter och alla ryssar flydde i panik ner i ett kärr. Och den platsen heter fortfarande Nevasuo. Där har man hittat en bajonett som brutits av vid spetsen. Man har också hittat ett uppspänt gevär med en laddning inuti. Det var en rysk bössa.”

⁷⁷ Karstula. Takkala, Ilmari a) 211. 1952. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”När Otto Henrik von Fieandt hade kommit till Nopola i Kyyjärvi, hade han sagt till Jussi, som var son till smeden Noponen och berättarens farfars far, att för snabbt bort de färdiga kulorna och blyet från ryssarnas ammunitionsförråd i rian. Och tänd eld på krutförrådet, för de ryska soldaterna är snart här. Att sägnen är sann, det visar den stora blytacka som Toivo Harju hittade år 1937 i närheten av gömstället i Heinua när han röjde ny åker. Blytackan hade fastnat i hackan och vägde 4–5 kg. Under de senaste krigen har ortsborna köpt litet i taget av blyet för att använda som kulor i jaktbössorna. Så när jag besökte platsen och frågade efter blyet i början av mars 1952 fanns det inte en enda bit kvar.”

Så här berättas det om en skomakare i Karstula: ”Vastingin Voimäki oli siihen aikaan Ison Vastingin Jäsperin talon metsäpalsta ja oli torppa siihen aikaan jossa asu suutari Kalmi. Kun suutari Kalmi muuras Voimäen tuvan muuria osti hän Heinämäestä sen kasakan kiväärin joka on ollut Voimäen tuvan muurin tantar rautana tähän asti ja on vielläkin siellä nähtävänä.”⁷⁸

Dessutom berättas så här:

noin 1900 paikkeilla löysi eräs paimentyttö isoa kuusta vastaan pystyssä olevan venäläisen sotilaskiväärin, josta puuosat olivat märänneet aika pahasti, mutta rautaosat säilyneet hyvin. Paikka on lähellä Hoikkajärveä. Samoilta paikoilta löysivät eräät sammaleen kerääjät kaksi kiväärin pistintä v. 1808 sodan ajoilta. Pistimet olivat ruotsalaista valmistetta ja kuuluneet von Fieandtin joukoille, jotka lyötiin näillä seuduilla täysin hajalle. Osa jätti aseensa ja karkasi suuriin erämaihin, joista rauhan tultua palasivat ihmisten ilmoille.⁷⁹

De mest makabra minnena från kriget utgjordes av lämningarna av stupade soldater, som man fortfarande kunde hitta under de första decennierna av 1900-talet.

Vlastovin joukot peräänty nopeasti Fieandtin ahdistamana sivu Karstulan aina Saarijärven kirkolle. Fieandt jäi Karstulan kirkolle vahvistamaan asemaansa, useiksi päiviä, kun sai kuulla, että Kamenski oli lähettänyt Vlastoville lisäjoukoiksi Venäjän parhaita joukkoja mm. toisen Kimnaasipataljoonan, joista Karstulassa paljon kaatu. [---]Tämä Kymnaasipataljoona teki saartoliikkeen Fieandtin selän taa ja pakotti Fieandtin perääntymään. Paljon näyttää näitä Kymnaasija kaatuneen. Tämä nähdään vieläkin [1930-luvulla], kun maantien oja on levitetty, niistä kaatuneiden ryssien napeista, joita kaivaantuu haudoista esiin. Pitkin Kimingille mänevän maantien ojja tavataan nappija lujien mukana, joissa seisoo II Kimnaasipataljoona.⁸⁰

⁷⁸ Karstula, Vastinki. Albert Rautiainen 2523. 1952. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Voimäki i Vastinki var på den tiden en skogsslott som hörde till Jäsperis gård i Iso Vastinki. Där fanns på den tiden ett torp där det bodde en skomakare Kalmi. Då skomakare Kalmi murade muren i stugan köpte han från Heinämäki det kosackgevär som har fungerat som ständare framför ugnen fram tills i dag, och som fortfarande finns där.”

⁷⁹ Karstula. Takkala, Ilmari a) 13. 1951. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Kring år 1900 hittade en vallflicka ett ryskt soldatgevär som stod lutat mot en stor gran. Trädelarna var rätt så förmultnade, men järndelarna var välbevarade. Platsen ligger i närheten av Hoikkajärvi. I samma trakt hittade några personer som samlade mossa två gevärsbajonetter från kriget 1808. Bajonetterna var tillverkade i Sverige och hade hört till von Fieandts trupper, som besegrades och upplöstes i den här trakten. En del lämnade sina vapen och flydde ut i ödemarken, därifrån de återvände efter kriget.”

⁸⁰ Karstula. Takkala, Oskari 175. 1937 och PK 15: 2666. 1938. Finska Litteratursällskapet, Folkminnesarkivet, Helsingfors. Övers. ”Vlastovs trupper retirerade snabbt undan Fieandt förbi Karstula ända till Saarijärvi kyrka. Fieandt blev kvar vid Karstula kyrka i flera dagar för

150-årsminnet av striden vid Karstula firas vid Fieandtska stenen den 24 augusti 1958. Foto: Antti Pänkäläinen. Bildarkivet vid Keski-Suomen museo.

Vid sidan om immateriella minnen från kriget och t.ex. inslag av fiendebilden i ornamnsbeståndet berättar också materiella minnen om hur man förhöll sig till fienden. De minnen från kriget som bevarats i den folkliga traditionen fungerade som ett redskap i etableringen och spridningen av en fosterländsk världsbild i början av 1900-talet. Under 1900-talets första decennier åtog sig också skyddskårerna i Karstula att värna minnet från slaget i Karstula. Bl.a. de "Fieandtska stenarna" som försågs med en minnesplatta blev genom organisationens verksamhet en viktig lokal symbol för striderna och fosterländskheten. Skyddskåristerna samlades på årsdagen vid minnesmärket, där man lyssnade till festtal. Att med hjälp av kollektiva ritualer minnas händelserna

under kriget 1808 var en del av stärkandet av den nationella identiteten.⁸¹ De synliga minnesmärkena⁸², som de Fieandtska stenarna, Rysstallet eller minnesmärket i Lintulahti i Kyyjärvi, bidrog till att hålla historierna från kriget levande. De materiella lämningarna ”musealiserade” vardagslivets minnen. Med hjälp av dem strävade man efter att skapa en uppfattning om en lång kontinuitet mellan soldaterna 1808 och skyddskåristerna.⁸³ I princip hade bägge som mål att försvara fosterlandet, men de som var verksamma inom skyddskåren utnyttjade också arvet från finska kriget. För dem som levde 1808–1809 hade fosterländskheten eller en motsvarande betoning av det finländska varit tämligen främmande, och det hade helt enkelt varit viktigare att försvara den egna hembygden mot fienden.

Trohetseder och uppror

Redan innan finska kriget bröt ut trodde man bland ståndspersonerna i Finland att svenskarna varken hade vilja eller möjlighet att försvara Finland tillräckligt effektivt mot ett eventuellt ryskt anfall. Allmogen var å sin sida av tradition misstänksam mot ryssarna, även om den i övrigt till sitt tänkesätt var mer kungatrogen än ståndspersonerna. Också befälhavaren för den ryska armén, Buxhoevden, strävade efter att beakta stämningarna bland befolkningen redan från början av kriget och förhindra att invånarna grep till vapen

att förstärka sina ställningar. Då fick han höra att Kamenskij hade skickat de bästa trupperna i Ryssland till förstärkning åt Vlastov, bl.a. den andra Gymnasiebataljonen, ur vilken många stupade i Karstula. [...] Denna bataljon gjorde en omringningsmanöver bakom ryggen på Fieandt och tvingade honom att retirera. Det verkar som om många av de här gymnasisterna stupade. Det här ser man fortfarande [på 1930-talet] då man har breddat landsvägsdikena och hittat knappar som tillhört stupade ryssar. I dikena vid landsvägen som leder till Kiminki hittar man ben och knappar som det står II Gymnasiebataljonen på.”

⁸¹ John Hutchinson, 'Warfare and the Sacralisation of Nations: The Meanings, Rituals, and Politics of National Remembrance', *Millennium – Journal of International Studies* 38 (2009:2), s. 401–414; Roiko-Jokela, 'Isänmaan puolesta', s. 354.

⁸² De första minnesmärkena över finska kriget restes i slutet av ryska tiden, men de flesta restes kort efter självständigheten. Framför allt skyddskåren åtog sig att med hjälp av minnesmärken påminna finländarna om händelserna under krigen i historien, börjande med slaget vid Kivinäbb år 1555. Engman, *Ett långt farväl*, s. 299–301; Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 321–322; Kari Selén & Ali Pyllkänen, *Sarkatakien armeija. Suojeluskunnat ja suojeluskuntalaiset 1918–1944* (Helsinki 2004), s. 103, 118.

⁸³ Kyösti Pekonen, *Symbolinen modernissa politiikassa*, Nykykulttuurin tutkimusyksikön julkaisuja 25 (Jyväskylä 1991), s. 26–28, 32–33, 35.

mot de ryska ockupanterna.⁸⁴ Det fanns goda skäl till detta: både i östra Finland och i Österbotten började allmogen på eget initiativ sätta sig upp mot fienden.⁸⁵ T.ex. i maj 1808 övervägde bönder från Saarijärvi att delta i en kapning av en rysk tross tillsammans med män från bl.a. Viitasaari, Kalajoki, Gamlakarleby och Keuru. P.g.a. bristen på hästar hade trossen blivit väntande i närheten av Saarijärvi kyrka. De soldater som vaktade den blev emellertid förvarnade och kunde förhindra rånet. Lite senare lyckades ett motsvarande försök i Muhola i Karstula i närheten av gästgiveriet.⁸⁶

I sina hågkomster från barndomen skildrar Viktor Waldén hur man vid den här tiden kom med ett lass med omkring 200 mjölsäckar som var på väg till Österbotten. Eftersom det inte fanns tillräckligt med hästar, förvarades säden tillfälligt i Muhola gård. Den vaktades av endast två soldater.⁸⁷ Bristen på hästar försvårade betydligt transportererna och underhållet av armén under sommaren 1808. Särskilt de svenska trupperna i södra Österbotten led av brist på livsmedel, trots att det inom armén fanns tillräckligt med förnödenheter. Man lyckades emellertid inte transportera dem till trupperna. I praktiken blev alla bönder i trakten tvungna att med sina hästar ställa upp på de skjutsningar som både de ryska och de svenska trupperna krävde, också långt ifrån hemsocknen, som en temporär del av trossen.⁸⁸

I Karstula bestämde sig en grupp människor för att råna mjölförrådet, och den ena av de två ryska soldaterna sköts. Efter ett par veckor hämnades rysarna. Män och kvinnor i alla åldrar togs till fånga – alla hade inte ens nödvändigtvis deltagit i stölden – och utsattes för spöstraff. Den andre vakten, som

⁸⁴ L. G. von Bonsdorff, *Den ryska pacificeringen i Finland 1808–09* (Helsingfors 1929), s. 315–370; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Porvoo–Helsinki–Juva 1999), s. 424–425; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 49–50; Henry Nygård, 'Ett efterspel – Skadeståndsanspråken på den ryska armén år 1808. Några exempel från Österbotten', Martin Hårdstedt & Göran Backman (red.), *Krig kring Kvarken. Finska kriget 1808–09 och slaget i Oravais i ny belysning* (Oravais 1999), s. 343–369; Tommila, Päiviö, *Suomen autonomian synty 1808–1819* (Helsinki 2008), s. 48–63.

⁸⁵ Bönderna ägnade sig åt gerillakrigföring i sådana områden där man kunde få (eller trodde att man skulle få) stöd från de svenska trupperna, förutom i Mellersta Finland också i t.ex. norra Savolax, i de österbottniska kustsocknarna och på Åland. Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 227–229; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 66.

⁸⁶ Lappalainen et al., *Suomen sodan historia 1808–1809*, s. 123; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 51–53. Om liknande kapningsfärder utförda i Laukas av bönder från Rautalampi, se också Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 54–56.

⁸⁷ [Waldén], 'Pappisperhe sodan jaloissa', s. 17.

⁸⁸ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 137–140.

flytt till skogs, återvände och visste berätta att en stor del av de egentliga förövarna inte varit Karstulabor. Trots det förde ryssarna fem husbönder från Karstula som fångar till Österbotten. I Kuortane och Lappo bestraffades de med gatlopp. Efter två veckor återvände de fem männen, men två av dem dog.⁸⁹ I Karstula straffades kaplanen inte, men i Saarijärvi anklagade ryssarna kaplanen, länsmannen och sockenskrivaren för ett liknande rånförsök. Den sist nämnde misshandlades tillsammans med sin hustru. Allas egendom förstördes, och dessutom rev man sönder alla länsmannens handlingar.⁹⁰ Hämdnen kunde drabba slumpmässigt utvalda invånare som inte deltagit i stölderna.

De lägsta befolkningsskiktens aktivitet i gerillaverksamhet mot fienden berodde å ena sidan både på hunger och på rykten, enligt vilka Sveaborg hade återtagits av svenskarna, och å andra sidan på en föreställning om att trohetseden till kejsaren skulle få följder. Ryssarnas hämndaktioner dämpade oroligheterna, och det samma gällde det faktum att ryssarnas trupper växte i Laukas och Saarijärvi. Även om klockaren Lindquist ledde det tidigare nämnda rånet i Muhola, motsatte sig kyrkans män i allmänhet oroligheterna. De hade uppmanats till detta av ryssarnas överbefälhavare. T.ex. i Saarijärvi manade kyrkoherden Eric Johan Roschier sina församlingsbor till måttfullhet med stöd av en gammal visdom: ”ge kejsaren det som tillhör kejsaren, och Gud det som tillhör Gud”.⁹¹ En viktig uppgift för prästerskapet under kriget var att i den nya situationen påverka stämningarna bland allmogen. Av ståndspersonerna stod prästerna i närmare kontakt med folket och skötte dessutom många administrativa uppgifter i lokalsamhället. Prästerna informerade om kronans förordningar och uppmanade folket att lyda överheten. I samband med gudstjänsterna läste prästerna upp regentens kungörelser, vilket tillsammans med deras betydande ställning på sockenstämmorna gjorde prästerna till viktiga opinionsbildare bland allmogen. Å andra sidan anklagade ryssarna åtminstone en del av prästerskapet för att uppvigla invånarna.⁹² I och med att

⁸⁹ [Waldén], ’Pappisperhe sodan jaloissa’, s. 17.

⁹⁰ Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 497.

⁹¹ Kallio, *Vanhan Saarijärven historia*, s. 497; Maikkula, ’Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809’, s. 56–57.

⁹² Persson, *Suomen sodan unohdetut sankarit*, s. 40; Kari Tarkiainen (toim.), *Valtakunnan vaihdos 1809. Ajan tunteja Alopaeuksen pappissuvun papereissa*, SKST 1206 (Helsinki 2009), s. 8–10, 41, 56–57. Om prästerskapets motsvarande ställning under stora ofreden, se Vilkkuna, *Viba*, s. 412–435.

prästerna fungerade mellan folket och överheten var de viktigt att de kunde driva politik, särskilt i det skede då krigets utgång inte ännu var klar.

Buxhoevden ansåg att en trohetsed till kejsaren skulle lugna befolkningen i det ockuperade området. Arbetet inleddes redan i maj 1808. Enligt de första förordningarna skulle kyrkoherdarna se till att alla i socknen, också bönderna, svor trohetsed efter gudstjänsten på söndagen. De redan utfärdade direktiven ändrades i sista minuten, eftersom Buxhoevden av allt att döma blev rädd att det skulle uppstå folksamlingar i samband med avläggandet av eden. Med hänvisning till menföre och andra försvarande omständigheter bestämdes det att eden kunde sväras av representanter för socknen. Man beslutade också att man i Vasa län skulle avlägga eden en vecka tidigare, ifall de finländska trupperna skulle återerövra området. Allmänna oroligheter, strider och försenade kommunikationer ledde ändå till att inga andra än prästerna från Saarijärvi reste från de norra delarna av Mellersta Finland till Vasa, och också de blev försenade.⁹³

I t.ex. Kivijärvi skulle man ursprungligen avlägga trohetseden den 5 juni, så stod det i instruktionen från landshövdingen, men Otto von Fieandt och hans mannar förhindrade detta i och med att de den nämnda dagen nådde Kivijärvi kyrkby, dit de hade tagit sig med båtar från Kinnula i norr. Också annars förbjöd von Fieandt sockenborna att följa ryska order. Trots att eden avlades på några orter i Vasa län, lyckades man inte knäcka civilbefolkningens motstånd. Den allmänna trohetseden och kejsarens förklaring om att de finländska områdena skulle anslutas till Ryssland räckte ändå för att Buxhoevden härefter kunde behandla trotsiga personer som upprorsmän.⁹⁴ I sin dagbok betonar von Fieandt vikten av att inte avlägga trohetsed, men det finns inga uppgifter om hur allmogen upplevde situationen. Befolkningen i norra Mellersta Finland var ändå redo att sätta sig upp emot fienden. I närheten av fronten befann sig civilbefolkningen i en besvärlig situation eftersom man var rädd att fienden, om han vann kriget, skulle inleda hämndaktioner mot dem som inte gått med på att avlägga eden. Hur som helst kom maktskiftet genom kraven på trohetsed närmare lokalsamhället i inlandet. I det

⁹³ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 225–227; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 59–61.

⁹⁴ Alanen, *Otto H. von Fieandtin sotapäiväkirja*, s. 388; Om lojaliteter och trohetseden se närmare Engman, *Ett långt farväl*, s. 197–234; Maikkula, 'Keski-Suomi sodan jaloissa 1808–1809', s. 61; Nils Erik Villstrand, *Landet annorlunda. Uppsatser om Österbottens historia* (Vasa 2002); Villstrand, 'Hyllningsakten i Borgå domkyrka den 29 mars 1809'.

tidigmoderna samhället byggde förtroendet för regenten i stor utsträckning på en laglighetstradition. Ur allmogens synvinkel var regenten den högste företrädaren för den lagliga överheten. Den traditionella bondefriheten var å andra sidan uppbyggd av en tilltro till att regenten var rättvis, vilket i sin tur innebar att undersåtarna lydde honom.⁹⁵ Detta sekellånga, förtroliga band till den svenske kungen var inte lätt att bryta.

Lagligheten i överhetens agerande utvärderades på nytt lokalt ungefär 100 år senare. I början av vintern 1915 nåddes Mellersta Finland av rykten om att tyskarna landstigit. Det sades också att ryssarna under reträtten skulle ödelägga områden i Finland. De försvarsplaner som ryssarna gjorde upp i början av samma år sträckte sig ända till Bottniska viken, och t.ex. i Vasa län mottog myndigheterna i maj hemliga och detaljerade instruktioner för hur befolkningen skulle evakueras. Rädslan för att hembygden skulle ödeläggas och befolkningen bli tvungen att fly bidrog säkerligen till att man i små kretsar var redo att ägna sig åt frivilligt försvarsarbete. För den större delen av befolkningen var talet om en evakuering bara rykten. Ur deras perspektiv var det mycket mer sannolikt att ryssarna skulle inleda befästningsarbeten i hemtrakten, t.ex. i Karstula.⁹⁶

År 1915 kom ryska soldater till Karstula för att planera befästningsarbetena. Karstulabon Ukko Karstu skildrade på 1980-talet händelserna så här:

Olin silloin nelivuotias, mutta muistan vielä sen pimeän syysillan, kun Kruukkilan pihaan ajoi valojen kera kulkuneuvo, jonka näin ensi kerran eläissäni – auto. Autosta tuli tupaan eversti seurueineen. Meillä oli majatalo, joten eversti oli majoitettava ja tarjottava ruokaa. Tulkki seiso äitini vieressä hellan luona ja sanoi, minkälaista ruoan piti olla: keskeltä hiukan raakaa lihaa. Eversti majoitettiin talon vierashuoneeseen, porstuakamariin, missä oli seinällä taulu 'Porilaisten marssi'. Isäni kertoi, että minä olin käynyt hakemassa taulun pois kamarin seinältä ja sanonut, että ryssä särkee sen.⁹⁷

⁹⁵ Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta*, s. 48–52, 161–166, 295–298, 404–408, 424–425, 429; Toivo Nygård, *Kustaa III. Vallanomaava mutta alamaisilleen armollinen kuningas*, HTutk 224 (Helsinki 2005), s. 29–31, 34–35, 97, 100–103; Nils Erik Villstrand, 'Hyllningsakten i Borgå domkyrka den 29 mars 1809. "Några nya fakta och anmärkningar" en gång till', *Finsk Tidskrift* (2008), s. 123.

⁹⁶ Jaakko Paavolainen, 'Piirteitä Voimaliiton ja suoje-luskuntien välivuosilta', *HAik* 61 (1963), s. 21–22.

⁹⁷ Karstu, 'Muistelmia 73 vuoden takaa', s. 20. Övers. "Jag var fyra år då, men jag minns ännu den mörka höstkvällen då det kom ett fordon med lyktor in på Kruukkila gård. Det var första gången jag såg ett sådant fordon – en bil. Ur bilen steg en överste med sällskap, och de

Tavlan var antagligen en reproduktion av Albert Edelfelts verk ”Björneborgarnas marsch” från 1892. Vid sekelskiftet kopplade man samman tavlans symbolik med värnpliktsfrågan, som komplicerade förhållandet mellan Ryssland och Finland.⁹⁸

Förutom de finländare som på order eller frivilligt deltog i befästningsarbetena deltog också ryssar i arbetena. Ryssarna bodde i byar i Karstula, och en del av dem var inkvarterade i gårdar i trakten. De uttag av livsmedel och hästar som skedde under första världskriget bidrog till en mer negativ inställning gentemot ryssarna. Arbetstakten vid befästningarna var inte särskilt hisnande, och ibland lurade man de ryska soldaterna, men lyfte naturligtvis full lön.⁹⁹ Ukko Karstu kom ihåg att han som barn fått höra följande historier berättas:

Minulle on kerrottu, että joidenkin miesten uusista lapioista ei maali ollut kulunut vielä yhden kesän aikana pois. Myös muistan kuulleen, että vallitietä tehtäessä oli joku hevosmies kierrättänyt samaa hiekkakuormaa koko päivän kuormien laskijan ohi, joka oli vain kehunut tätä ahkeraksi. Miekkonen oli metsän kautta ajanut aamulla tekemänsä kuorman aina uudelleen kuormien laskijan ohi.¹⁰⁰

Arbetstakten var ungefär den samma i grannsocknen.

Hallamäen poika Markus Reina [Petäjavedeltä] oli kansalaissodan alla vallihautatöissä Saarijärvellä. Kun työt eivät oikein maittaneet, hän meni risukasaan maata. Venäläiset hätyyttelivät: ’robotta, robotta!’ Makaan ei vartijoiden potkiskelusta paljoa piitannut, vaan tokaisi: ’ropottakkaa ite!’ Sillä kertaa vartijat lähtivät, mutta palasivat pian ja sytyttivät

gick in i stugan. Vi hade ett värdshus, så vi var tvungna att inkvartera översten och bjuda honom på mat. Tolken stod bredvid min mor vid spisen och förklarade hurdan maten skulle vara: kött som var lite rått i mitten. Översten inkvarterades i gästrummet, farstukammaren, där det fanns en tavla som hette ’Björneborgarnas marsch’. Min far berättade att jag hade hämtat tavlan och sagt att ryssen har sönder den.”

⁹⁸ Ville Lukkarinen, *Albert Edelfelt ja Runebergin Vänrikki Stoolin tarinat*, Ateneum. Valtion taidemuseon museojulkaisu (Helsinki 1996), s. 29–31.

⁹⁹ Pekka Koski (toim.), *Vallityöt Karstulassa 1916–1917* (Karstula 2001), s. 27–30, 33, 41–48, 50; Ismo Takkala, *Oinoskyläkirja* (Karstula 1997), s. 25.

¹⁰⁰ Karstu, ’Muistelmia 73 vuoden takaa’, s. 20. Övers. ”Det har berättats för mig att målfärgen på en del spadar som männen använde inte hade nöts bort under hela sommaren. Jag minns också att jag hört att en hästkarl i samband med bygget av vallvägen hade kört samma sandlass hela dagen förbi den som räknade lassen, och denne hade berömt honom för hans flit. Karl’n hade kört via skogen med det lass han tagit på morgonen och om och om igen åkt förbi den som räknade lassen.”

koko risukasan palamaan. Sillä välin Markus Reina oli vaihtanut makuupaikkaa ja katseli kaikessa rauhassa toisen risukasan päältä roihuamista.¹⁰¹

Också i skildringar som gäller början av 1900-talet påträffar man alltså fortfarande den traditionella motsättningen mellan den enfaldige ryssen och den uppfinningsrike och klyftige finnen.¹⁰² Ryssarnas närvaro orsakade oordning och förargelse åtminstone enligt kyrkans män, men lokalbefolkningen upplevde samtidigt att de ryska arbetarna var vänliga och hjälpsamma. Många av dem talade behjälpligt finska, vilket underlättade kommunikationen.¹⁰³

Våren 1917, då kejsar Nikolaj II förlorat makten, utfärdade den nya regeringen ett manifest som innebar slutet på den ryska aktiviteten i Finland. Vid samma tid samlades man sockenvis till möten, där man behandlade den nya statliga ställningen och de kejsartida ämbetsmännens uppgifter. Länsmännen gav ofta upphov till missnöje.¹⁰⁴ På landsbygden i Mellersta Finland firade man slutet på ”ofärden” tämligen lugnt.¹⁰⁵ I Karstula krävde ett medborgarmöte att länsmannen skulle fräntas sin tjänst, men han blev ändå kvar på sin post.¹⁰⁶ På ett möte i Kivijärvi krävde befolkningen att länsmannen och kyrkoherden skulle avskedas. Situationen urartade i öppet uppror, under vilket länsmannen blev tvungen att fly över sockengränsen för att undkomma sina förföljare. Efteråt anklagade man ryska soldater, som befunnit sig i Ki-

¹⁰¹ Paavo Niiles, *Torpparista talolliseksi. Petäjäveden torppariasutus vuosina 1745–1940* (Petäjävesi 2002), s. 251. Övers. ”Hallamäkis pojke Markus Reina (från Petäjävesi) hade under medborgarkriget utfört vallgravsarbeten i Saarijärvi. Då arbetet inte riktigt tilltalade honom, lade han sig ner i en rishög. Ryssarna ropade: ’robota, robot!’ Reina brydde sig inte om uppmaningarna från vakterna, utan svarade: ’ropottakkoa ite!’ [arbeta själva!]. Vakterna gav sig av, men kom snart tillbaka och tände eld på rishögen. Under tiden hade Markus Reina bytt viloplats och låg i lugn och ro på en annan rishög och iakttog brasan.”

¹⁰² Liknande nationella strategier som utgick från olikheter mellan folk och kulturer gavs särskilt under kristider aktivt näring uppifrån. Denna opinionsbildning hade en viktig plats i det politiska tänkandet och verksamheten i Europa fr.o.m. början av nya tiden. Karemaa, *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä*, s. 11–17.

¹⁰³ Koski, *Vallityöt Karstulassa 1916–1917*, s. 66–69.

¹⁰⁴ Jyrki Tikanmäki, ”Vanhan vallan” vallesmannit. *Maaliskuun vallankumouksen jälkeisestä nimismiesvastaisesta kansalaisaktiivisuudesta laillisuustutkimuksiin Vaasan läänissä*, Jyväskylä universitet, avhandling pro gradu i Finlands historia 1993.

¹⁰⁵ Erkki Laitinen, ’Hallinto ja poliittis-yhteiskunnallinen kehitys’, Mauno Jokipii (toim.), *Keski-Suomen historia 2. Keski-Suomi maakunta-ajatuksen synnystä itsenäisyyden aikaan* (Jyväskylä 1988), s. 315–370.

¹⁰⁶ T.ex. i hela Vasa län avskedades sammanlagt åtta länsmän i samband med motsvarande möten. Tikanmäki, ”Vanhan vallan” vallesmannit, s. 47–54, 57.

vijärvi, för oroligheterna. Hösten 1917 konstaterade man t.ex. till försvar för upprorsmakarna från orten: ”Mitä täällä on tapahtunut väkivaltaisuuksia, niin on niitä tapahtunut venäläisen sotaväen puolelta, jota mikään esivalta ei nykyään kykene hillitsemään.” Trots de här motiveringarna måste man snarare beakta lokalpolitiska och ideologiska konflikter och ur ett mer långsiktigt perspektiv relationer mellan människor på orten.¹⁰⁷

Vid den här tiden var det ganska lätt att stämpla de ryska soldaterna som ett hot mot den finländska befolkningens säkerhet. Martti Pihkala, som fr.o.m. augusti 1917 reste runt i Mellersta Finland för att samla ihop ”brandkårer”, kom till Kivijärvi från Karstula den 14 september. Samma dag fortsatte han till Kinnula. Alla som ville fick delta i Pihkals möten. Han höll inledningsvis ett föredrag, som handlade om den farofyllda situation som finländarna hamnat i p.g.a. de odisciplinerade ryska soldaterna. Han påpekade hur ryssarna ”yhä edelleenkin Kerenskin hallituksen alaisena jatkavat entistä tsaarivallan aikaista tyhjentämisenenettelyään, s. o. hävittävät perinpohjin sen maan, josta niiden on pakko poistua”.¹⁰⁸ De här motiveringarna till varför skyddskårsverksamheten var nödvändig övertygade åhörarna. T.ex. i Kivijärvi grundades skyddskåren redan i september 1917.¹⁰⁹

De invånare som deltog i kriget våren 1918 ansåg senare att det viktigaste motivet hade varit att befria landet från ryssarna. Många drevs också av äventyrslystnad och hade påverkats av de berättelser med anknytning till Karstula och dess omgivning som handlade om klubbekriget och finska kriget.¹¹⁰ Kriget 1808–1809 och dess följder, t.ex. hunger, sjukdomar och plundring, levde länge kvar i lokalbefolkningens minne. I det kollektiva minnet fanns också skildringar av hungern och flykten under stora ofreden. Deltagandet i jägarrörelsen och befästningsarbetena 1916–1917 i Karstulatrakten ökade ytterligare motståndet mot ryssarna.¹¹¹ Krigen mot Ryssland under de tidigare seklerna och ockupationerna skapade en grund för en rädsla för och en

¹⁰⁷ Urtima ting 16–20.7.1917–vinterting 22.2.1920, Jyväskylä landsarkiv, Saarijärvi domsaga, Kivijärvi tingslag. Övers. ”De våldsamheter som här har skett har utförts av ryska soldater, och ingen överhet kan nuförtiden kontrollera dem.”

¹⁰⁸ Martti Pihkals berättelse från 27.7.1918 om skyddskårsverksamheten i Jyväskyläläkretsen före frihetskriget. Krigsarkivet, Helsingfors, Sk 826/10. Övers. ”fortfarande under Kerenskijns regering tillämpas den kejsartida utrymningsmetoden, alltså att från grunden ödelägga det land man måste lämna”.

¹⁰⁹ Kotilainen, *Kivisiltä rannoilta Suomalain suojiin*, s. 36–39.

¹¹⁰ Takkala, *Oinoskyläkirja*, s. 34, 36.

¹¹¹ Roiko-Jokela, ’Isänmaan puolesta’, s. 351–357, 366–368.

motvilja mot ryssarna. Finlands självständighetssträvanden påverkade förhållningssättet till ryssarna och till det rådande politiska systemet i Ryssland i negativ riktning. Hatet riktades inte alltid bara mot nationen eller rasen, utan oftare kunde det handla om det ryska värdesystemet och ideologin, vilket samtidigt visade på en rädsla för att det egna systemet skulle gå under.¹¹²

Händelserna åren 1917–1918 och den därpå följande politiska utvecklingen stärkte ”rysshaget” i det vita Finland.¹¹³ Erfarenheterna under de här åren¹¹⁴ formade uppfattningarna om det ryska på ett sätt som fortfarande på 1950-talet påverkade uppfattningarna hos dem som samlade in minnesmaterialet.¹¹⁵ Motviljan handlade inte bara om struktur och värdegrunder, utan högerrirelserna förhöll sig nästan lika negativt till Tsarryssland som till Sovjetunionen. Efter erfarenheterna under året 1917 omvandlades motviljan mot det ryska till bolsjevikskräck.¹¹⁶ Man försökte blåsa liv i rysskräcken i 1920-talets Finland eftersom man var rädd att Ryssland skulle försöka utplåna den finländska självständigheten för att kunna sprida den kommunistiska ideologin och för att återupprätta de geografiska statsgränserna från kejsartiden. Rysshaget betraktades också som ett ”andligt försvar” och som en förberedelse mot detta hot. Det förknippades även med en strävan efter att stärka den nationella identiteten.¹¹⁷

Det vita Finland ville i efterhand inte betrakta kriget 1918 som ett krig mellan finländska folkelement, utan det var mer lämpligt att skildra det som en frihetskamp mot de ryska trupperna. Samtidigt kopplades det röda samman med det ryska. Överlag förknippade man efter den bolsjevistiska revolutionen socialismen med Ryssland. Man ansåg att den finländska arbetarbe-

¹¹² Toivo Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmasotien välillä. Ideologiset juuret, järjettöinen perusta ja toimintamuodot*, Studia Historica Jyväskyläensia 25 (Jyväskylä 1982), s. 6.

¹¹³ Matti Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin. Yhteiskunnallisia ja kansallisia näkemyksiä 1910- ja 1920-luvuilta* (Porvoo – Helsinki – Juva 1983), s. 70, 110.

¹¹⁴ Pertti Haapala, *Kun yhteiskunta bajosi. Suomi 1914–1921*, Kleio ja nykypäivä (Helsinki 1997[1995]); Outi Karemaa, *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä. Venäläisviha Suomessa 1917–1923*, Bibliotheca Historica 30 (Helsinki 1998); Ulla-Maija Peltonen, *Punakapinan muistot. Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen*, SKST 657 (Helsinki 1996); Marko Tikka, *Terrorin aika. Suomen levottomat vuodet 1917–1921* (Helsinki 2008); Marko Tikka, *Valkoisen hämärän maa? Suojeluskuntalaiset, virkavalta ja kansa 1918–1921*, HTutk 230 (Helsinki 2006).

¹¹⁵ Kotilainen, ’Sodan äänet ja niiden jälkikaiku siviiliväestön mielissä’, s. 308, 312.

¹¹⁶ Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmasotien välillä*, s. 7, 36.

¹¹⁷ Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin*, s. 69.

folkningen hade förletts att revoltera uttryckligen under ledning av ryssarna. Kampen mot socialismen betraktades därmed framför allt som en kamp mot ryssarna och det ryska. För dem som stod som segrare 1918 bottnade fosterlandsbegreppet i t.ex. en kristen världsordning och i den nordiska bondefriheten. Samma faktorer hade funnits med redan t.ex. i den fennomanska ideologin på 1800-talet. En annorlunda uppfattning om fosterlandet, som vänstern företrädde, övergavs, och dess representanter betraktades som ofosterländska.¹¹⁸ Spåren efter brödrakriget täcktes över bl.a. genom att man lade skulden på ryssarna. Då man från 1920-talet och framåt började bygga upp en bild av ett enat folk, blåste man samtidigt under rysshattet.

Den kollektiva identiteten förser medlemmarna av gemenskapen med en gemensam uppfattning om hur de skall fungera just som medlemmar av gemenskapen. En stark gruppidentitet hjälper också till att dela upp alla aktörer i ”vi” och ”de andra”. ”Vi” kan identifieras i den sociala miljön med hjälp av vissa drag. Den egna gruppen identifieras på basis av vissa utvalda, gemensamma egenskaper. Egenskaperna kan vara inbillade eller basera sig på gemenskapens erfarenheter.¹¹⁹ Rysshattet upprätthölls eftersom det för sin del skapade en samhörighet bland skyddskåristerna på orten. T.ex. skyddskåristerna i Karstula och Kivijärvi mötte i sin vardagliga verksamhet ingen aktiv arbetarförening, som kunde ha fungerat som en motpol i fråga om värderingar och som skulle ha gett uttryck för motsatta uppfattningar. Därmed saknade skyddskårsidén en tillräckligt stark lokal motvikt, som man under fredstid kunde ha mött i en ideologisk kamp.¹²⁰ Det var en lättnad att kunna fokusera på fienden i fjärran och göra den till en faktor som hotade de egna truppenas gemenskap. Misstänksamheten mot ryssarna hade fått fotfäste i lokalsambället redan som en följd av finska kriget och de tidigare krigen. Krigsminnet var alltså en av de bakomliggande faktorer som gjorde att högertänkandet fick spridning i trakten. En

¹¹⁸ Karemaa, *Vihollisia, vainoojia, syöpäläisiä*, s. 197; Klinge, *Vihan veljistä valtiososialismiin*, s. 109; Nygård, *Suomalainen äärioikeisto maailmasotien välillä*, s. 36–37.

¹¹⁹ Pekka Kaunismaa, 'Keitä me olemme? Kollektiivisen identiteetin käsitteellisistä lähtökohdista', *Sosiologia* 1997:3, s. 226–227.

¹²⁰ På 1920–1940-talen var det politiska klimatet i Mellersta Finland starkt socialdemokratiskt, men i Karstula och Kivijärvi var, om man ser på resultatet i riksdagsval, det borgerliga stödet starkare. Stödet till det socialdemokratiska partiet var allra svagast i de här nordliga kommunerna i Mellersta Finland medan agrarförbundet fick ett stort stöd. I riksdagsvalen på 1930-talet fick IKL landskapets starkaste stöd just i norra Mellersta Finland, t.ex. i Kivijärvi och Karstula. Heikki Rantatupa, 'Keski-Suomen puolue-elämä ja poliittinen ilmasto', Mauno Jokipii (toim.), *Keski-Suomen historia 3. Keski-Suomi isenäisyyden aikana* (Jyväskylä 1993), s. 364–371.

lotta från Kivijärvi, som gått i en folkhögskola i Mellersta Finland, berättar i humoristisk ton om nybyggnationen i hembyn på 1930-talet:

Huoneet sisustettiin viime talvena. Tupa joka on samalla keittiö sisustettiin siten, että kattoon laitettiin pinkopahvi ja se maalattiin öljymaalilla vaalean harmaaksi ja seinille laitettiin ensin tapetti joka maalattiin siniseksi. Vielä oli tuuma laittajalla joka oli kiihkeä I.K.L.läinen ja tiesi talonväen mielen, että laitetaan seinälle katon ja seinän rajaukseen musta juova, että kun ryssä tulee ovesta niin lentää säikäyksestä istuvalleen.¹²¹

Identitet skapas genom åtskillnad. Uppfattningen om den egna identiteten formas i relation till en enorm mängd andra berättelser.¹²² Grupperna strävar efter att skildra och organisera samhällsfenomen genom olika typer av klassificering, för att ge dem en innebörd. Med tanke på klassificeringen är motpoler centrala eftersom man måste skapa en tydlig skillnad mellan fenomenen så att det ska bli möjligt att klassificera dem. Symboliska gränser är av stor betydelse i alla kulturer. Skillnadernas stora betydelse leder till att man stärker den egna kulturen och stänger ute allt som upplevs som avvikande. Olikheter hotar det bekanta kulturella systemet. Samtidigt är det annorlunda på ett märkligt sätt lockande. Därför är det som socialt sett står utanför ofta mycket viktigt på ett symboliskt plan.¹²³ Händelserna åren 1917–1918 hade en stor inverkan på hur uppfattningen om det ryska formades senare under 1900-talet. Att tala om ”ryssä” var för skyddskåristerna i de norra delarna av Mellersta Finland ett sätt att bekräfta den egna identiteten genom det annorlunda och främmande.

Tiden för finska kriget var för folket i viss mån jämförbar med händelserna 1917–1918. I båda fallen avspeglade sig de stora brytningarna i världspolitiken som oroligheter på den lokala nivån. Plundringen av trossar under finska kriget och övrig gerillaverksamhet och uppror mot fienden visar att också lokalbefolkningen var förmögen att vid behov ta till krafttag om balansen hotades. Det innebar samtidigt att hela samhället var dömt att drabbas av de på-

¹²¹ a130, kotiseutuaineet, Keski-Suomen museo, Jyväskylä. Övers. ”Rummen inreddes i vintras. Stugan, som samtidigt fungerar som kök, inreddes på så vis att man satte spännpapp i taket och målade den ljusgrå med oljefärg. På väggarna satte man upp tapeter som målades blå. Mannen som skötte inredningen var en hängiven medlem av IKL [Fosterländska folk rörelsen] och kände också till husfolkets åsikter. Han tänkte sig ytterligare att man skulle måla en svart rand vid gränsen mellan taket och väggen, så när ryssen kommer in trillar han omkull av blotta förskräckelsen.”

¹²² Stuart Hall, ’Minimaalset minät’, Stuart Hall, *Identiteetti* (Tampere 2002), s. 11–12.

¹²³ Stuart Hall, ’Toisen spektaakkeli’, Stuart Hall, *Identiteetti* (Tampere 2002), s. 156–157.

följande hämndaktionerna. Man kan ändå inte betrakta bondeupproren 1808 som ett egentligt uttryck för en tidig nationalism, utan de var på sin höjd ett sätt för landsbygdsbefolkningen att visa att den var villig att försvara sin hembygd och sin egendom.¹²⁴ År 1808 hade man på den lokala nivån inte avlagt trohetsed till den nye regenten. Å andra sidan hade kejsaren senast i början av 1900-talet brutit sin egen regentförsäkran i den betydelse som finländarna tolkade löftena under lantdagen i Borgå 1808.¹²⁵ Då kejsaren hade störtats blev också hans företrädare på lokalplanet tvungna att fly. På sätt och vis var det lokala upproret 1917 därför en fortsättning på överhetsbytet ett sekel tidigare. I varje fall ville man senare också betrakta de här händelserna som ett undan-tagstillstånd orsakat av ryska soldater som bara tillfälligt stats på orten.

Ryskheten, som från sekel till sekel representerat det annorlunda och främmande, innebar ett hot mot ordningen i de små samhällena på landsbygden. Då man senare utnyttjade minnena från kriget kunde man därför betona att de på bästa möjliga sätt tjänade tidens politiska strävanden, även om tolkningarna av det förflutna inte helt stämde överens med de verkliga händelserna.¹²⁶ T.ex. de invånare som 1917 deltagit i upproret, berusade av sin nya frihet, ville senare skylla händelserna på ryssarna, som då redan lämnat landet. Särskilt i en krissituation kunde tryggheten av den egna existensen och stabiliseringen av samhället också efter stora politiska förändringar förutsätta en sådan ”förfalskning” av perspektivet.

Minnena från kriget – vems minnen?

Varje generation tolkar krigsminnena i den muntliga traditionen på nytt utgående från sina egna utgångspunkter.¹²⁷ Därmed är de minnesuppteckningar från åren 1808–1809 som sparats i folkminnesarkivet mångbottnade: vid sidan om de samtidas skildringar finns där betydligt senare uppfattningar och attityder samt i berättartraditionen ofta upprepade, t.o.m. universella element. Berättelserna har ofta förts vidare från generation till generation

¹²⁴ Hårdstedt, *Finska kriget 1808–1809*, s. 229–230.

¹²⁵ Max Engman, *Kaksoiskotka ja leijona. Nikolai Valapaton muisto ja muita kirjoituksia*, Kleio ja nykypäivä (Helsinki 1992), s. 174–204.

¹²⁶ Hannah Arendt, 'Truth and politics', Hannah Arendt, *Between Past and Future. Eight Exercises in Political Thought* (1993[1961]), s. 227–229, 236; Parvikko, 'Aikalaisen arvostelu-kyky ja muistin politiikka', s. 103–108.

¹²⁷ För ett generationsperspektiv på de lokala minnena av finska kriget, se Kotilainen, 'Namngivningspraxis och attityder'.

innan minnena nedtecknats. Därför bör man inte se minnena som en direkt, samtida skildring av händelserna under kriget, utan snarare som en produkt av den tid då de återberättats, som har beröringspunkter med den dåtida samhälleliga och politiska retoriken.

Sanningshalten i minnesmaterialet i förhållande till verkliga händelser i det förflutna måste granskas kritiskt. Därför finns det orsak att fråga sig varför man har velat minnas saker så som de senare berättats. Varför har händelser skildrats på ett felaktigt sätt eller åtminstone lite annorlunda än verkligheten? Efter finska kriget inleddes en lång period av fred mellan finländare och ryssar. Under de politiska brytningsåren i början av 1900-talet var lokalbefolkningen ändå mycket medveten om de krigshändelser som ägt rum i trakten. De flesta hade anfäder som hade egna erfarenheter av tiden då kriget kom till hembygden, och de har dessutom förmedlat dessa minnesbilder till sin familj och sina efterkommande.

Att förmedla berättelser till senare generationer hade en viktig funktion i och med att man därmed gav det förflutna betydelser som gynnade strävanden i nuet. Allt minnesmaterial berättar inte om de verkliga händelserna under finska kriget, utan snarare om den lokala historieuppfattningen under första hälften av 1900-talet. Kriget blev en del av en kontinuitet, som hade inletts redan under de tidigare krigen mot Ryssland, men särskilt i slutet av 1910-talet och början av 1920-talet blev minnena från finska kriget politiserade då det uppstod en kraftigt fientlig inställning mot det ryska, en inställning som då kunde lyftas fram t.ex. med hjälp av minnesmaterialet. Rädslan och fientligheten bottnade delvis i verkliga händelser som drabbat civilbefolkningen under kriget. Genom att stärka de känslor som bevarats i traditionen kunde man också reglera det lokala politiska klimatet. Genom att utnyttja minnena påverkade man den allmänna opinionen. Negativa erfarenheter från kriget odlades särskilt i den politiska retoriken under 1900-talets första decennier.

Uppfattningarna om den tidigare fienden, d.v.s. ryssarna, konstruerades på lokalplanet under flera sekler. I de här uppfattningarna om ryssarna återvände man alltid till gamla händelser och plockade element ur dem. I inlandet betonades det främmande hos ryssarna, eftersom befolkningen nästan helt saknade naturliga kontakter med den ryska befolkningen. I östra eller södra Finland var situationen en annan. I minnena från finska kriget rörde sig fienden i lokalsamhället och hotade familjernas och hemmens trygga vardag. Trots att ryssen i en del skildringar inte var så främmande, utan en människa

som vem som helst, som ofta var hungrig och ibland t.o.m. kunde finska, var han ändå alltid för dem som upplevt kriget en orsak till rädsla. Egna upplevelser av ryssar i början av 1900-talet blandades så småningom ihop med berättelser om finska kriget. Också minnen från tidigare krig kunde i efterhand politiseras om man befann sig i en ny situation där det ryska på något sätt såg ut att hota lokalsamhället. Det främmande hos ryssarna användes som ett medel då man gjorde politik på orten. De fick lätt en negativ stämpel eller så gjorde man narr av deras enfald.

I lokalsamhället i inlandet var minnena från finska kriget, trots att de så småningom bleknade, länge närvarande på ett mycket konkret sätt, t.ex. i form av föremål eller genom språket, t.ex. ortnamnsbeståndet. En ensam uniformsknapp eller ett ortnamn kunde symbolisera en stor del av de erfarenheter som kriget gav upphov till hos lokalbefolkningen. Till dessa materiella eller immateriella symboler knöts en omfattande lokal berättartradition, som förde vidare den upplevelsebaserade kunskapen till följande generation. Då den muntliga traditionen förändrades blev minnena från kriget med tiden en del av det förråd av varnande exempel som utnyttjades i det lokala politiska tänkandet och verksamheten. De ”främmande ryssarna” har genom tiderna varit ett hot mot vissa och en möjlighet för andra¹²⁸. Därför kunde man på 1900-talet också välja att tolka minnena från finska kriget ur det perspektiv som bäst tjänade de aktuella politiska syftena.

¹²⁸ T.ex. Tarkiainen, *Valtakunnan vaihdos 1809*, Kustaa H. J. Vilkuna, *Pabolaisen sota* (Helsinki 2006).

GRANSKNINGAR

Svenska historiker från medeltid till nutid

Ragnar Björk & Alf W. Johansson (red.), *Svenska historiker från medeltid till våra dagar*, 682 s., Norstedts, Stockholm 2009.

Mastodontvolymen *Svenska historiker från medeltid till våra dagar* innehåller biografiska essäer om 56 ledande svenska historiker och dessutom en inledande artikel om de medeltida rimkrönikorna. Artiklarna är skrivna av historiker verksamma i dag. De avporträtterade är avlidna, de senaste under början av 2000-talet (K. G. Hildebrand, Erik Lönnroth, Ingrid Hammarström). Representanter för olika historiegenrer finns med, så t.ex. också lärdomshistoriker, ekonomihistoriker och kyrkohistoriker. I huvudsak är det representanter för den vetenskapliga historieforskningen som presenteras, men t.ex. Sveriges mest sålda historieskrivare, Carl Grimberg, ägnas också en artikel. Den är skriven av Jarl Torbacke, som tidigare (1993) publicerat en biografi om denne bästsäljare vars historiesyn präglade ett helt folk. Redaktörernas uppmaning till författarna har varit att beakta de biograferades "liv, verk och verkan".

I motsats till vad som är fallet i Norge och Finland finns det ingen modern översiktlig framställning om historieskrivningen och historieforskningen i Sverige. Den här antologin har inte heller ambitionen att fylla den luckan. Å andra sidan har det i Sverige publicerats en lång rad historiografiska arbeten alltsedan Ludvig Stavenow år 1913 gav ut sitt arbete om den moderna vetenskapens genombrott i svensk historieskrivning. Gustaf Jacobsons bok *Från Geijer till Hjärne* från 1940-talet var ett slags fortsättning på Stavenows lilla översikt. Senare har t.ex. Rolf Torstendahl och den ena av bokens redaktörer, Ragnar Björk, i sina avhandlingar och en rad andra studier behandlat historiografiska teman. De medverkar förresten båda med introducerande artiklar i den här volymen, Torstendahl om svenska historiker under utländsk påverkan.

Av under senare år utgivna arbeten må här nämnas Håkan Gunneriussons avhandling *Det historiska fältet. Svensk historievetenskap från 1920-tal till 1957* (Uppsala 2002), som visserligen inte i första hand behandlar själva historieforskningen utan är en av Bourdieu inspirerad analys av rivaliteten mellan olika historikerläger i Sverige. En lång rad svenska historiker och historieskrivare har genom åren ägnats biografier eller specialstudier, som t.ex. Gunnar T. Westin om Olaus Petri (1946), Kurt Johannesson om Johannes och Olaus Magnus (1982) och Birgitta Odén om Lauritz Weibull (1975) – för att nämna enbart några.

På sistone har en ny dimension av den historiskt inriktade forskningen fått allt större uppmärksamhet, nämligen bruket av historien i offentligheten och i olika politiska och sociala sammanhang, t.ex. hos forskare som Peter Aronsson och Ulf Zander i dennes omfattande avhandling *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund 2001).

I den äldre svenska historieskrivningen från medeltidens krönikor till upplysningstiden och en begynnande frigörelse från makten var det, såsom Björk skriver i sin introduktion, två teman som återkom: det gotiska arvet och rivaliteten med Danmark. Historieskrivarna var med och legitimerade det svenska rikets expansion. Sjuttonhundratalets historiker som t.ex. Dalin och Lagerbring var de första som fjärmade sig från den politiska makten. Sedan kom historiedisiplinen att allt mera professionaliseras och förvetenskapligas.

Den politiska historien hade länge en dominerande ställning i Sverige. Här är kontrasten mot Finland uppenbar med vår större inriktning på social- och kulturhistoria i vid mening. Lokal- och regionhistoria har inte heller spelat samma roll i Sverige som både i Finland och i Norge. Den nationella historien med inriktning på den svenska staten står generellt sett i centrum i Sverige, även om det funnits också mera internationellt orienterade svenska historiker, en Sture Bolin (här presenterad av Birgitta Odén), världsbekant för sina teser om den internationella handelns utveckling på basis av fynd av romerska mynt och Arthur Attman (presenterad av den tyske forskaren Stefan Troebst) med sin inriktning på den ryska marknadens historiska roll.

Har det då bland de svenska historikerna funnits sådana med ett speciellt intresse för den östra riksdelen? Jag är inte beredd att svara på den frågan. Och en fråga finländska historiker ofta ställt sig: har svenska historiker besvärat sig att lära sig folkmajoritetens språk i den östra riksdelen och på så sätt förvärvat förmåga att ta del av relevant finskspråkig forskning? Mitt intryck är att intresset överlag varit lamt.

Under några decennier före och kring mitten av 1900-talet präglades det svenska historikerfältet av starka motsättningar mellan två historikerskolor: å ena sidan weibullianerna med sin radikala källkritiska hållning och å andra sidan en mera nationell, konservativ historieskrivning (det är motsättningen mellan de här lägren som den tidigare nämnde Gunneriusson behandlar). Källkritiken var i sig ingenting nytt men tillämpades av weibullianerna striktare än tidigare och det fanns också skillnader i vetenskapssynen. Weibullianerna var liberaler och motståndare till allt storsvenskt. Schismen resulterade i upprivande strider inte minst i samband med tillsättningen av professurer. En utomstående betraktare har svårt att föreställa sig intensiteten i dispyterna. Det vimlar av spetsfundigt formulerade elakheter, såsom t.ex. när Harald Hjärne om en historiker från ett annat lärosäte faller omdömet att ”det är underligt att en människa kan skriva så många hundra sidor utan att det faller honom något in”.

En speciellt uppmärksammas episod i det här sammanhanget är den drygt 30-åriga Erik Lönnroths utnämning till professor i Uppsala år 1942. Han hade då väckt uppmärksamhet med ett par arbeten om bl.a. Kalmarunionen och Engelbrektsupproret, vilka gick stick i stäv mot tidigare, svensknationellt färgade uppfattningar. Lönnroths arbete *Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige* var enligt hans biograf här Peter Englund ”ett av de djärvaste och mest nydanande som sekler av svensk historieforskning frambringat”.

Erik Lönnroth stannade inte länge i Uppsala men hans utnämning till lärosätet som uppfattades som den viktigaste bastionen för motståndarsidan var en sensation. Senare kom Uppsala-institutionen att få uppleva hur två representanter för de olika skolorna, Sven A. Nilsson och Sten Carlsson, som i pamfletter gjort sitt bästa för att ta heder och ära av varandra, blev kolleger vid samma institution. Samarbetet fungerade i alla fall, såsom Jan Lindegren skriver, på ett högst civiliserat sätt. Det har jag själv kunnat konstatera i samband med ett flertal besök och under en hel termins vistelse vid Fyrisån.

Motsättningen mellan de två historikerskolorna profileras starkt i de biografiska artiklarna – kanske onödigt starkt. När det gäller källkritik, metod och allmän historiesyn var de faktiska skillnaderna knappast så märkbara. Det handlar också om personkemi, prestige och revirbevakning. Det är uppenbart att det över huvud taget var till skada för svensk historieforskning. Det är lätt att hålla med Janken Myrdal när han i sin artikel om den tidiga agrarhistorikern Folke Dovring, som blev hänvisad till en karriär utomlands (USA), konstaterar att ”de svenska historikerna var så instängda i sin historikerstrid att det dröjde länge innan de såg att denna strid tillhörde det förgångna”.

Under 1800-talet och början av 1900-talet var ett flertal historiker politiskt engagerade bl.a. som ministrar, flera som ecklesiastikminister. Hans Forssell var finansminister 1875–1880, Nils Edén, specialist på den svenska ämbetsstatens uppkomst, statsminister i den liberal-socialdemokratiska regeringen 1917–1920. Senare minskade det politiska engagemanget bland historiker.

Författarna är i huvudsak historiker från Sverige. Jag har räknat 45 medarbetare, vilket betyder att en del åtagit sig flera levnadsteckningar. Av författarna är sju kvinnor. Av de avporträtterade är bara fyra kvinnor: Ellen Fries – den första kvinnan som disputerade för doktorsgraden i Sverige, Lydia Wahlström, Alma Söderhjelm (porträtterad av Marja Engman) och Ingrid Hammarström, professor i stads- och kommunhistoria i Stockholm.

De få kvinnliga historikerna hade till en början ingen möjlighet att göra akademisk karriär. De var hänvisade till att bli bibliotekarier, arkivarier eller lärare. Historia var, även jämfört med andra ämnen, en manligt präglad disciplin. I sin egenskap av kvinna kunde Ellen Fries inte delta i en promotionsmiddag där statskunskapsprofessorn Oscar Alin uttryckte sin herostratiskt ryktbara förhoppning att Fries disputation inte bara skulle vara första utan också sista gången en svensk kvinna disputerade.

Författarna till de enskilda bidragen är i många fall elever till dem de skriver om. Porträtten är därför ofta mycket personliga. Det är inte bara bilden

av vetenskapsmannen som framträder utan också profilen av en privat människa med sina speciella drag. Ett exempel är Jan Lindegrens inkännande presentation av Sven A. Nilsson, den framstående utforskaren av den svenska militärstaten.

Torvald T:son Höjer, författare till den största kungabiografen i svensk historia (om Karl XIV Johan), har för sin biograf Torbjörn Norman berättat hur han som vårdare av det bernadotteska familjearkivet enligt ett testamenteriskt förordnande blev tvungen att efter Gustav V:s död bränna den omfattande korrespondensen mellan kungen och drottning Viktoria i slottets värmepanna. Höjers ”professionella livs största prövning”.

När jag lägger sista handen vid denna anmälan blir jag upplyst om att de svenska folklivsforskarna just gett ut en motsvarande samling biografiska artiklar, *Svenska etnologer och folklorister*, red. Mats Hellspång och Fredrik Skott (Uppsala 2010). Renässansen för en biografiskt inriktad forskning, som under en period kan sägas ha varit eftersatt i Sverige, fortsätter alltså.

Svenska historiker är en både underhållande och informativ volym. Den stilistiska ambitionen hos många av författarna bidrar till att göra den till särdeles njutbar läsning. Bokens redaktörer och det svenska historikersamfundet skall ha ett stort tack. Ragnar Björks perspektivrika introduktionsbetraktelse ger läsaren utmärkta redskap för en systematisk och analytisk läsning men utgör i sig ingen sammanfattande översikt. En sådan får vi fortfarande vänta på.

Sune Jungar

Splittrade eliter i det medeltida Skandinavien

Tuomas M. S. Lehtonen & Elisabeth Mornet (eds.), *Les élites nordiques et l'Europe occidentale (XIe–XVe siècle): Actes de la rencontre franco-nordique organisée à Paris, 9–10 juin 2005*, Publications de la Sorbonne. Histoire ancienne et médiévale 94., 316 s., Paris 2007.

Detta är inte en lätt bok att recensera. Den är en av dessa antologier där helheten blir mindre än summan av delarna. De enskilda bidragen är genomgående intressanta och uppvisar hög kvalitet. De läsare som med anledning av rubriken förväntar sig att finna en samling artiklar med fokus på de kulturella, samhällsliga och politiska förbindelserna mellan eliterna i de nordiska länderna och eliterna i Västeuropa under medeltiden blir dock oundvikligen besvikna. I stället för att använda bokens tema som utgångspunkt, verkar många av bidragsgivarna ta tillfället i akt för att presentera den egna aktuella forskningen i frågor som har en ibland nog så långsökt anknytning till ämnet. I den inledande artikeln ”Colonisation et culture écrite: les sources du pouvoir des élites au nord de la mer Baltique” (s. 11–19) befattar sig den ena av

bokens två redaktörer, Tuomas M. S. Lehtonen, symptomatiskt nog i första hand med Finland, i andra hand med Estland och Livland, marginellt med Sverige, perifert med Danmark och inte över huvud taget med Norge och de nordatlantiska öarna. Lehtonens artikel presenterar förvisso ett perspektiv som försumrats av andra nordiska historiker, och är därför ett välkommet tillägg, men som inledande kapitel i en antologi som man förväntar sig skall handla om samtliga nordiska länder fungerar den helt enkelt inte.

Under dessa omständigheter verkar den bästa lösningen vara att räkna upp de enskilda artiklarna. Efter ett kort förord, som skrivits av den andra medredaktören, Elisabeth Mornet, samt Tuomas Lehtonens inledande kapitel, grupperas artiklarna enligt tre teman: "Les élites nordiques et la construction de l'État" (s. 21–109), "Les élites nordiques et l'Église romaine" (s. 111–166) och "Les élites nordiques et la culture occidentale" (s. 167–261).

I den första delen har det inledande bidraget skrivits av Sverre Bagge. Det handlar om maktens väsen och dess grunder i det medeltida Norge ("Caractère et fondements du pouvoir en Norvège au Moyen Âge", s. 23–40). Bagge presenterar en kort historiografi i ämnet och förser oss därutöver med ett kort och lysande sammandrag av den aktuella forskningen i ämnet. Detta kommer utan tvivel att vara till stor nytta för franskspråkiga läsare, men det jämförande europeiska perspektivet saknas.

Olivier Viron's artikel om skandinaviska eliter i Irland, bland irländare och normander från 800-talet till 1200-talet ("Les élites scandinaves en Irlande, entre Irlandais et Normands (IXe–XIIe siècle)", s. 41–52) berör knappt alls den tidsperiod som verket för övrigt handlar om. Trots de intressanta synpunkter som artikeln erbjuder kan man fråga sig i hur hög grad de kulturellt och etniskt blandade irisk-norska Dublin-eliterna som utmanade de anglo-normandiska inkräktarna på 1100-talet fortsättningsvis kan anses utgöra en del av de nordiska eliterna på något meningsfullt sätt.

Olle Ferm skriver om social förändring och uppkomsten av nya eliter i konungariket Sverige 1220–1350 ("Transformations sociales et émergence de nouvelles élites dans le royaume de Suède, 1220–1350", s. 53–65). Artikeln är en utmärkt syntes, och Ferm är den enda författaren i denna del som gör en sådan. Han beskriver den utveckling han analyserar som en anpassning till europeiska mönster. Han argumenterar dock stundvis i så allmänna termer att läsaren kan förledas att tro att uppkomsten av en militär adel baserad på en godsekonomi utgjorde ett allmänt fenomen i det medeltida Sverige; i själva verket inskränkte sig detta fenomen till de områden som bäst lämpade sig för sädesodling, primärt Östergötland och trakterna kring Mälaren.

Thomas Lindkvist försöker även han tillämpa ett europeiskt perspektiv i sin artikel om lagmännen som regional elit i det medeltida Västergötland ("The *Lagmän* (Law-Speakers) as Regional Elite in Medieval Västergötland", s. 67–78), men hans kriterier för "europeisering" förblir något dunkla, förutom det något tidiga skapandet av ett biskopsstift. Artikeln är intressant,

främst för dess analys av den Äldre Västgötalagen och medföljande texter som vittnesmål om ett samhälle som ända in på 1200-talet kvarhöll de karaktäristika som kan antas ha utmärkt hela Skandinavien under vikingatiden, d.v.s. ett samhälle av fria (men trälägande) bönder ledda av en lokal och regional aristokrati, och med en svag kunglig makt som verkar ha haft mindre inflytande än lagmännen.

Raphaëlle Schotts bidrag ”Les ambassadeurs scandinaves à la cour d’Angleterre (1405)” (s. 79–95) är väl underbyggt och visar klart att de danska, norska och svenska adelsmännen och prelaterna var likvärdiga med sina engelska motparter, men trots detta äger artikeln främst värde som ett bidrag till Kalmarunionens tidiga historia.

Anu Lahtinen diskuterar i sin artikel en riddare från Flandern och hans ättlingar: familjestrategier hos den nordiska adeln på 1400-talet (”Un chevalier de Flandre’ et sa lignée: stratégies familiales de la noblesse nordique au xve siècle”, s. 97–109). Artikeln utgör en utmärkt analys av de mekanismer som gjorde det möjligt för släkten Fleming, en adlig familj från Pommern, att i början av 1400-talet införlivas med den lokala aristokratin i Finland, där den såväl i med- som i motgång behöll sin ställning i flera generationer. Det till trots inskränker sig den europeiska dimensionen till familjens tyska ursprung och familjens egen obekräftade tradition om en anfader som var en riddare från Flandern. Trots att Lahtinen, i likhet med andra artikelförfattare, använder den felaktiga beteckningen *fief* som översättning för den nordiska termen *län* (*len* på danska och norska), förtjänar hon beröm för att hon är den enda som gör sig besväret att förklara att dessa förvaltningsdistrikt inom den kungliga och kyrkliga administrationen i själva verket inte ägde någon som helst likhet med det västereuropeiska begreppet *fief*.

Den andra delen i utgåvan som handlar om de nordiska eliterna och den romerska kyrkan, börjar med Brian Patrick McGuire’s essä om cistercienserna som skandinavisk elit (”The Cistercians as a Scandinavian Elite”, s. 113–125). McGuire använder sig huvudsakligen av danska och svenska exempel då han illustrerar den välkända berättelsen om hur cistercienserorden utvecklades från sin ursprungliga asketism och världsfrånvändhet mot ett allt större engagemang i den dåtida världen och dess maktstrukturer. På samma sätt utvecklades de nordiska cistercienserna från en invandrad, huvudsakligen burgundisk, grundargeneration till en orden som värvade sina medlemmar i lokalsamhället; följderna av detta vet vi tyvärr mycket litet om. Detta är en utmärkt artikel, men den rör sig inte nämnvärt utanför den befintliga forskningen om cistercienserna i de nordiska länderna, vilken publicerats av McGuire själv och andra.

Ane L. Bysted studerar korstågsideologi och *Imitatio Christi* hos Anders Sunesen, Bernhard av Clairvaux och Innocentius III (”Crusading Ideology and *Imitatio Christi* in Anders Sunesen, Bernard of Clairvaux and Innocent III”, s. 127–138). Hon påvisar det sannolika i att S:t Bernhards skrifter influerat den danske ärkebiskopen Anders Sunesens tänkande; detta utgör viktig

tilläggsinformation i skapandet av denna prelats profil. Men då hon endast befattar sig med en enda framstående nordisk kyrkoman, förblir anknytningen till de danska eller nordiska eliterna oklar.

Sylvain Gouguenheim har studerat en italienare vid Östersjön: Vilhelm av Modenas (1180–1251) beskickning till Norge och Sverige (juni 1247 till sommaren 1248) ("Un Italien dans la Baltique: la légation de Guillaume de Modène, 1180–1251 en Norvège et en Suède, juin 1247–été 1248", s. 139–152). Bidraget faller en aning utanför bokens tema. Artikeln är ett värdefullt bidrag till kunskapen om den nordisk-internationella och kyrkliga politiken i mitten av 1200-talet, men eftersom den fokuserar enbart på en framstående italiensk kyrkoman blir implikationerna av hans resultat på de danska och nordiska eliternas kulturer oklara.

Jussi Hanskas "Clerical Ordinations at the Camera apostolica: Jakob Ulvsson and the 'Class of 1466'" (s. 153–166) motsäger Denys Hays ofta citerade uppfattning att helganden vid påvens hov på 1400-talet var genomgående korrupta och föga värdiga tillställningar. Med utgångspunkt i författarens egen upptäckt av helgandet av Jakob Ulvsson (senare ärkebiskop i Uppsala) i Rom 1466, ger han sig i kast med att skissera upp en bild av de präster som helgades vid det påvliga hovet samma år: deras bakgrund, utbildning och blivande karriär. De slutsatser Hanska kommer till understöder definitivt inte Denys Hays åsikter, men Hanska själv är nogga med att påpeka att det stora antal män han inte lyckats spåra innebär att artikeln snarare är en stimulerande impuls till vidare forskning än en presentation av definitiva slutsatser. Tematiskt och attitydmässigt äger artikeln nog större relevans för den allmänna kyrkohistorien än för de nordiska eliternas kultur.

Bokens tredje del, som handlar om nordiska eliter och västerländsk kultur, är nästan av nödvändighet trognare bokens uttalade tema än de tidigare avsnitten. Tuomas M. S. Lehtons artikel om erövring och den kyrkliga historiens konstruktion i Finland ("Conquête et construction de l'histoire sacrée en Finlande", s. 169–188) betraktar de olika traditionerna som existerar kring Finlands nationalhelgon, 1100-talsmissionären biskop Henrik (möjligen enbart en legend), och dessa traditioners anknytning till legenderna som handlar om Sveriges nästan lika dimhöljda nationalhelgon, kung Erik Jedvardsson. Föga överraskande stöder sig legenden om S:t Henrik, såsom den beskrivs i de medeltida liturgiska texterna, kraftigt på gemensamma europeiska mönster. En populär ballad om mordet på helgonet, först nedtecknad på 1600-talet men troligen med ursprung i medeltiden, berättar en historia som väsentligt avviker från de latinska liturgiska texterna. Trots detta drar Lehtonen slutsatsen att båda traditionerna hade ett liknande budskap och bekräftade kyrkans makt, samt att även balladen troligen hade komponerats av en kyrkans man. Lehtons artikel kompletteras av Sini Kangas text om mordet på Sankt Henrik, Finlands korstågsbiskop ("The Murder of Saint Henry, Crusader Bishop of Finland", s. 189–196). Kangas understryker tydligare än Lehtonen att biskopens baneman Lalli från den liturgiska traditionen till den

folkliga balladen ”undergoes a transformation from a member of the military elite to a pagan peasant”.

Elisabeth Mornet analyserar en kaniks testamente. Det gäller Benechinus av Åhus, kantor i Lund, och de nordiska prästernas kultur på 1300-talet (”Le testament du chanoine: Benechinus Henrici de Åhus, chantre de Lund, et la culture des clerics nordiques au XIVe siècle”, s. 197–220, inbegriper en fransk översättning av själva dokumentet). Benechinus testamente från 1358 är ovanligt detaljerat och har bevarats i sin helhet. Mornet placerar in testamentet i dess internationella kontext, och noterar att nordiska testamenten från denna tid sällan uppvisade den retoriska inflation på temat döden som florerade i medelhavsregionen och som är oss välbekant främst genom Jacques Chiffoleaus arbeten. Återstoden av artikeln handlar om kantorns bildning, som speglas av de böcker han ägde, samt om hans sociala nätverk, som speglas av de personer till vilka han testamenterade delar av sitt bibliotek. Mornets slutsats är att testamentet visar oss en man fullständigt införlivad med den västerländska bildnings- och kyrkokulturen.

Corinne Péneau undersöker svenska eliter och västerländska modeller i Stora Rimkrönikan (”Élites suédoises et modèles occidentaux dans la Grande Chronique rimée”, s. 221–243). Detta är en strålande analys av hur de europeiska ridderliga idealen brukades i olika delar av detta sammansatta verk, som skrevs från 1300-talet till 1500-talets första år. Här närtfärdigar man adelns avsättande av en ovärdig kung (Birger 1319), besjunger en troninkrätare (Karl Knutsson 1464–1465 och 1467–1470) samt legitimerar ett slags aristokraternas republik under Sten Sture d.ä., (1501–1503).

Elina Räsänens bidrag om två kvinnors makt och inflytande (”Agency of Two Ladies: *Wellborne quinna* Lucia Olofsdotter and Veneration of Saint Anne in the Turku Diocese”, s. 245–261) visar hur en högadlig dams tillbedjan av Jesu mormor i 1400-talets Sverige kan placeras såväl i en internationell kontext – S:t Anna och den heliga familjen i Europa under senmedeltid – som i relation till fru Lucias sociala nätverk, i synnerhet hennes nära band till birgittinerklostret i Nådendal.

Det kan inte ha varit lätt att skriva ett slutord till denna ytterst heterogena artikelsamling, men Jean-Marie Maillefer och Elisabeth Mornet har genomfört uppgiften med stor skicklighet (s. 263–267). Samtidigt som Mornet och Maillefer välvilligt uttrycker sin erkänsla för alla bidrag till konferensen 2005 som gav upphov till boken, beklagar de med klarsynt ärlighet den slagsida hela företaget uppvisar med hänsyn till såväl de geografiska bristerna (i synnerhet avsaknaden av en artikel om Island) som de samhälleliga: var finns de urbana eliterna och bondeeliterna? Med undantag för några korta omnämmanden i Olle Ferns artikel saknas de helt och hållet. Jag kan inte annat än instämma. Men den allvarligaste bristen i boken ligger ändå i att så många av författarna har misslyckats med att anknyta till temat ”De nordiska eliterna och Västeuropa”. Hellre än att skylla på arrangörer eller redaktörer tror jag att skulden måste tillmätas de ihärdiga och starka nationella, dock inte längre

nationalistiska, traditionerna som genomsyrar historieskrivningen i de nordiska länderna, detta trots att även andra än de nordiska artikelförfattarna har förhållit sig något lättvindigt till konferensens och bokens tema.

Trots att boken kanske inte är den samling utmärkta artiklar om nordiska eliter och Västeuropa som den var ämnad att bli, utgör den dock en utmärkt samling artiklar om diverse aspekter på företrädesvis nordisk historia under medeltiden.

Michael H. Gelting

Slavars sociala liv i Danska Västindien

Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet och social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, 234 s., ill., Lunds Universitet, Lund 2010.

Mellan åren 1450 och 1900 transporterades fler än elva miljoner afrikanska slavar över Atlanten.¹ De som överlevde den hårda resan tvingades till arbete t.ex. på plantager eller i gruvor. Den transatlantiska slavhandeln gjorde att miljoner afrikaners liv genomgick dramatiska förändringar. I slavforten, på skeppen och på plantagerna på andra sidan Atlanten tvingades afrikanska slavar upprepade gånger in i nya sociala och kulturella sammanhang. Frågan om hur den transatlantiska slavhandeln och slaveriet i Nord- och Sydamerika samt i Karibien påverkade afrikanerna och afroamerikanernas möjligheter att hålla kvar och skapa identiteter och föra över kulturella fenomen från Afrika till Amerika har debatterats livligt under de senast åren.

Louise Sebro har i sin avhandling *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet och social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770* behandlat frågan om och i så fall hur människor från Afrika identifierade sig med andra med afrikanskt ursprung i det danska Västindien. Avhandlingen ansluter sig i första hand till en Afrikacentrerad eller revisionistisk linje inom forskningen företrädd av historikern Paul E. Lovejoy, men visar även på svagheter i denna syn. Synen kontrasteras mot den s.k. kreoliseringskolan. Den viktiga frågan för den förra forskningstraditionen är hur slaveriet i Amerika och den transatlantiska slavhandeln påverkade identitetsformationen bland afrikaner och afroamerikaner. Inom den senare har tyngdpunkten mera lagts på förändringen av de afrikanska särdragen i kulturen som fördes med till Amerika.

Utgångspunkten för denna mikrostudie består av material skapat av de herrnhutiska missionärer som verkade på öarna Sankt Jan, Sankt Thomas och Sankt Croix i Danska Västindien under åren 1730–1770. Dessa missionärer stod i tät kontakt med slavarna och tecknade ner detaljerade rapporter

¹ Paul E. Lovejoy, *Transformations in Slavery: a History of Slavery in Africa* (Cambridge 2000), s. 19.

över förhållandena på öarna. En viktig del av herrnhutarnas arbete med missionen bestod av att lära känna kulturen och religionen hos dem de försökte omvända. Syftet var att skaffa sig argument med vilka de skulle kunna övertala så många som möjligt att omvända sig. Genom att studera missionärernas anteckningar har Louise Sebro försökt återskapa afrokaribiernas sociala och kulturella liv samt deras egna utsagor om sin identitetsmässiga tillhörighet. En viktig utgångspunkt för hennes arbete har varit att få fram afrokaribiernas egen röst. Bland källorna finns t.ex. ett intressant brev från år 1739 skrivet av en kvinnlig slav (som senare blev en frigiven kristen).

Herrnhutarna använde sig ofta av lokala kontakter för att få hjälp med sin mission och denna kvinna, Madlena, var en sådan person. Brevet är mycket speciellt eftersom det är skrivet på ett afrikanskt språk och innehåller en av de mest noggranna berättelserna av en afrikan i Amerika från denna tid. Brevet, som var riktat till den danska drottningen Sophie Magdalene, syftade till att skapa stöd för herrnhutarnas arbete i området. Det innehöll således ett önskemål om att kvinnan som skrivit brevet samt ett antal andra kvinnor skulle få bättre tillgång till religiös undervisning. Men förutom detta nämnde och beskrev Madlena sitt liv på den plats i Afrika, Popo, som hon ursprungligen kom ifrån. Enligt Louise Sebro är detta första gången som missionärerna i det danska Västindien noterar ursprunget för en afrokaribier, vilket gör brevet mycket speciellt. Det var först under den senare delen av 1700-talet som det blev vanligare att man registrerade var afrikanerna var födda samt vilken nation de tillhörde.

Avhandlingen är uppdelad i fem olika kapitel. I det första kapitlet behandlas afrokaribiernas egna uppfattningar om att höra till etniskt definierade grupper med ursprung i Afrika. På samma gång visar kapitlet på att betydelsen i dessa beteckningar påverkades och kreoliserades av resan över Atlanten och livet i slavsamhället. Samma begrepp kunde ha olika betydelse under samma tid och det kunde syfta på flera olika nivåer av grupp tillhörighet. Afrikanerna i det danska Västindien fortsatte dock att uttrycka en tillhörighet till Afrika då de identifierade sig med undergrupper, deras tillhörighet till specifika platser och etniskt ursprung.

I det andra kapitlet diskuteras sambandet mellan den identifikation som afrokaribierna gjorde med afrikanska etniska termer och kulturella särdrag och skapandet av sociala nätverk i det danska Västindien. De nätverk slaverna skapade genast efter sin ankomst till Karibien var viktiga för deras senare liv. Gemensamma kulturella särdrag, t.ex. språk, förenade nyanlända afrokaribier med sådana som redan bodde i området. De afrikanska språken glömdes inte utan hölls vid i liv inom dessa grupper. I detta kapitel behandlas även de etniska dimensionerna bakom orsakerna till ett av de långvarigaste och mest framgångsrika slavupproret i Västindien, det på ön Sankt Jan mellan åren 1733 och 1734. Detta ger ett nytt perspektiv på betydelsen av den etniska tillhörigheten då det visar på att det även fanns motsättningar inom den afrokaribiska befolkningen.

Det tredje kapitlet handlar mera allmänt om bildandet av grupper i Danska Västindien, samt om plantagen och det herrnhutiska brödraskapet som viktiga sociala nätverk. Det dansk-västindiska slavsamfundet var för afrokaribierna ett rum där det fanns flera olika möjligheter att skapa nätverk: inom plantager, familjer och etniska grupper. Dessa nätverk existerade sida vid sida och hade oklara gränser eftersom det ofta var samma personer som hörde till dem men på olika sätt. Etnisk tillhörighet var alltså inte det enda sättet som slavarna organiserade sina sociala liv på, utan för många var t.ex. herrnhutarnas religiösa samfund även av stor betydelse. Tillhörigheten till olika nätverk gjorde dock också att det ibland uppstod konflikter mellan slavarna då de olika nätverk de tillhörde råkade i konflikt med varandra. I sådana konfliktsituationer visade det sig även att betydelsen av de olika tillhörigheterna inte värderades på samma sätt av alla slavar. Här fanns således plats för variationer mellan hur starkt och på vilket sätt olika afrokaribier kände tillhörighet i samhället. Det var inte enbart det etniska ursprunget som styrde.

Temat för det fjärde kapitlet är hur slavarna i Danska Västindien upprätthöll ett andligt band till sina förlorade släktingar och det hemland de lämnat i form av synen på döden. Enligt Louise Sebro fanns det förutom de olika konkreta nätverken även ett slags andligt nätverk, en kontakt mellan slavarna och deras släktingar och familjer i Afrika. Afrokaribierna höll på många sätt kvar sådant som knöt dem till deras afrikanska hemland i sin vardag. Denna förbindelse upprätthölls inte bara mentalt utan även praktiskt genom ritualer och religiösa tankegångar med rötter i Afrika. Föreställningar om vad som hände efter döden påverkade hur afrokaribierna handlade då de försökte bearbeta saknaden efter sina familjer. Självmord och ritualer vid begravningar utgör centrala delar av detta kapitel. I sammanhanget är det intressant att notera att herrnhutarna accepterade en del av afrokaribiernas tänkesätt och ritualer som på så sätt kunde föras vidare bland slavarna. I vissa fall integrerades till och med deras religiösa ritualer i herrnhutarnas verksamhet, något som egentligen inte var förenligt med deras verksamhet. Detta gav slavarna en fortsatt möjlighet att upprätthålla sina band till hemlandet.

Det femte och sista kapitlet är en analys av en specifik kvinna, Madlena av Popo, den kvinna som står som författare till det tidigare nämnda brevet till den danska drottningen. Madlena använde sig av olika namn i olika kontexter under sitt liv i Danska Västindien. Hennes sätt att använda sig av dessa namn, det afrikanska Damma, slavnamnet Marotta eller det kristna Madlena visar enligt Sebro på att identitet inte var något fastslaget. Madlena betonade olika sidor av vem hon var genom att använda sig av sina olika namn. Louise Sebro lyfter fram denna kvinna som ett exempel på de möjligheter afrokaribierna hade att visa tillhörighet till olika grupper även om de var delar av ett slavsamhälle. Madlenas användning av sina olika namn visar på att afrikanerna inte ersatte det gamla med något nytt utan att deras identitet var uppbyggd av flera olika lager.

Sammantaget har Louise Sebro skrivit en detaljerad studie över den identitetsmässiga förändringsprocessen hos afrikanska slavar i Karibien. Styrkan i beskrivningen ligger i det spännande källmaterialet som möjliggjort att hon i sitt arbete kunnat komma mycket nära afrokaribierna. Materialet gör att man hör flera slavars egna röster, deras egna berättelser om hur de blivit tillfångatagna, skeppade över Atlanten och hur deras nya liv i Karibien tedde sig. Dessa namngivna slavar, Madlena, Martinus, Anna, Johann Abraham, Anton och andra som levde för mer än 250 år sedan, ges här en chans att tala och berätta om sina upplevelser.

Anna Sundelin

Medierna på 1800-talet

Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem*, Mediehistoriskt Arkiv 16, 248 s., Stockholm 2010.

”Mediehistoriskt Arkiv”, som inrättades år 2006 av Statens ljud- och bildarkiv, utges sedan 2008 av Kungliga biblioteket i Stockholm. Serien har till dags dato (juni 2010) utkommit med 17 nummer, av vilka förenämnda antologi *1800-talets mediesystem* är nummer 16. Som vetenskaplig redaktör för serien fungerar docent Pelle Snickars. Av bokens redaktörer arbetar fil.dr Jonas Harvard som forskare i historia vid Mittuniversitetet medan docenten i idé- och lärdoms historia Patrick Lundell är universitetslektor i journalistik och pressvetenskap vid Lunds universitet. Den sistnämnde är också medlem av seriens redaktionsråd.

Boken inleds med introduktionskapitlet ”1800-talets medier: System, landskap, nätverk” författad av redaktörerna, vilka även står för tre av bokens övriga nio kapitel, Harvard har skrivit två och Lundell ett. Bokens övriga skribenter är presshistorikerna Johan Jarlbrink och lektor Madeleine Hurd, litteraturforskaren Gunnel Furuland, kulturforskarna Andreas Nyblom, Magnus Rodell och Ulrika Torell samt folkloristen och visforskaren Christina Mattsson, styresman för Nordiska museet i Stockholm.

Som helhet kan det sägas att de nio författarna har skapat en både intressant och ställvis njutbar antologi, där 1800-talets svenska mediesystem betraktas ur olika synvinklar. Artiklarna är överlag källmässigt väl underbyggda och fokus är förstäligt nog lagt på tidningspressen, 1800-talets förhärskande medieform. 1800-talet innebar en revolution med anseende på tryckeritekniken, där den gutenbergska metoden var i bruk ända till andra halvan av seklet. Det har sagts att Johann Gutenberg ännu år 1850 skulle ha känt igen sig i ett boktryckeri, trots att det gått fyrahundra år sedan tekniken ”uppfanns”. Men slutet av seklet såg tillkomsten av större och effektivare

tryckpressar, bl.a. snällpressar och rotationspressen som möjliggjorde större tidningsupplagor och tjockare nummer, samt maskinell sättning i form av sättmaskiner, framför allt radsättmaskinen av märket Linotype. Nya drivkällor introducerades, utvecklingen gick från handkraft via gas till elektriskt drivna tryckerimaskiner o.s.v.

Också nyhetsförmedlingen blev snabbare genom introduktionen av först telegrafens under Krimkriget och sedan på 1880-talet av telefonen som snabbt slog igenom. Tidningsredaktionerna befolkades småningom av yrkeskunniga journalister. Där redaktören för en tidning i början av 1800-talet ofta var en präst eller lektor som ensam skötte redaktionsarbetet på deltid, hade de stora huvudstadsdrakarna mot slutet av seklet flermannaredaktioner där uppgifterna var fördelade mellan olika personer, t.ex. chefredaktör, redaktionssekreterare, nyhetsredaktör, reporter. Pressens betingelser förändrades och förbättrades även under århundradets gång. 1810 och 1812 års tryckfrihetsförordningar medförde förbättringar, men också den förhatliga s.k. indragningsmakten, som var i kraft ända till Oscar I:s tronbestigning år 1844. Den ledde t.o.m. till kravaller i huvudstaden år 1838, då folket visade sitt missnöje över domen mot publicisten M. J. Crusenstolpe. Kravallerna utmynnade i regelrätta sammanstötningar mellan pöbeln och militären med några dödsoffer och flera skadade som följd. Revolutionsåret 1848 ledde likaså till nya revolutionära kravaller, med ett trettiotal dödsoffer under de s.k. marsoroligheterna. Ståndsväldets fall på 1860-talet med den nya representationsreformen som ledde till en tvåkammarriksdag innebar också ett lyft för pressen som en fjärde "övervakande" statsmakt vid sidan av den lagstiftande, verkställande och dömande. Perspektivet är givetvis mediecentrerat, men det hindrar inte att utommediala fenomen också belyses, för att citera redaktörerna (s. 14): "Genom att lyfta fram sambanden mellan olika medier och deras grad av integration i samhällskroppens delar vitaliseras inte bara mediehistorien; historiska medieanalyser blir också ett alternativ till att förklara samhällets utveckling på andra områden."

De olika fallstudierna i antologin avser generellt sett att empiriskt pröva potentialen hos mediesystemansatsen och utröna hur mediesystemet förändras över tid och vilka faktorer som styr detsamma: ekonomiska, sociala, kommunikativa, tekniska, juridiska etc. Telegrafens övergång från en militär till en civil medieform i mitten av 1800-talet innebar att nyhetsförmedlingen, som tidigare främst skötts genom postens försorg, nu blev betydligt snabbare. Där det före postverkets grundande i Sverige år 1638 tog veckor eller t.o.m. månader för en nyhet från kontinenten att nå Stockholm, och senare under 1600- och under 1700-talet ännu flera dagar, kunde en nyhet telegramvägen från Paris eller London i slutet av 1800-talet nå Sverige ännu samma dag. I slutet av seklet kunde man redan telefonledes ringa in en nyhet direkt till redaktionen. I de större europeiska städerna grundades s.k. telegrambyråer, t.ex. Svenska Telegrambyrån i Stockholm, vilka förmedlade färska nyheter till tidningarnas redaktioner. Denna utveckling beskrivs förtjänstfullt av Jonas

Harvard i kapitlet ”Nya medier, gamla transporter. Hästar, tåg och ångbåtar i den elektriska telegrafens tjänst”.

Johan Jarlbrink, fil.dr och lärare i pressvetenskap i Lund och medie- och kommunikationsvetenskap i Linköping, behandlar i sitt läshistoriska bidrag mediekonsumtionen på kaféer och sockenbibliotek. Kaffehusen i storstaden, t.ex. Blanchs Café, Rydbergs kafé och Berns Salonger, utgjorde under 1800-talet publika rum för tidningsläsandet, sockenbiblioteken motsvarande rum på landsbygden. Konsumenterna var givetvis olika, i storstaden var det en välbärgad borgerlig, bildad publik som sökte sig till kaféerna för att samtala, dricka, lyssna på musik och läsa tidningar. Sockenbiblioteken besöktes av allmogeläsare och utgjorde en statlig medieform som syftade till att främja läskunskapen. Det ingick som ett led i folkbildningen. Jarlbrinks empiriska motsatser utgörs av Blanchs Café i Stockholm och Äspö sockenbibliotek i Skåne.

Gunnel Furuland, fil.dr och litteraturforskare, skriver om de skönlitterära häftesserierna som en litteraturform på bokmarknaden under 1800-talet. Ibland publicerades häftena i tidningarna som ”hörn” fördelade på flera nummer. De kunde då klippas ut och av läsaren själv fogas ihop till ett häfte. Den förhärskande genren var följetongen, men även kortare noveller förekom. Både inhemska och utländska författare anlätades. På 1860- och 1870-talet publicerade tidningarna gärna alster av utländska romantiker och tidiga representanter för realismen såsom Charles Dickens, Walter Scott, Victor Hugo, Mór Jókai, H. C. Andersen och Björnsterne Björnson. Efter realismens genombrott på 1880-talet förekom i pressen namn som Zola, Lie, Kielland, de Maupassant, Dostojevskij, Tolstoj, Verne, Poe, Twain, Cooper, Strindberg, Rydberg m.fl. Också om häftesserierna mestadels utgavs separat, så stödde utgivningen ändå tidningsverksamheten, genom att ett tryckeri ofta behövde både tidnings- och bokutgivning för att ekonomiskt gå ihop. Ifall förläggaren själv också ägde sitt tryckeri, så var ”civiltrycket” rent av en förutsättning för tidningens fortbestånd.

I artikeln ”Nykterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär” behandlar Patrick Lundell en av 1800-talets största samhällsfrågor i Sverige. Det var nykterhetsföreningarnas och godtemplarlogernas århundrade. Men medialt sett så fick nykterhetsfrågan på 1800-talet inte det genomslag i tidningspressen som dess samhälleliga vikt kunde ha motiverat. Men å andra sidan mångfaldigades under samma tid de renodlade nykterhetstidskrifterna och utgjorde med Lundells term ”ett slags nischmedium”: ”Å ena sidan som delar av en allmänt expanderande och dynamisk mediemarknad [...] å andra sidan som en påtvingad utväg när tidigare utnyttjade kanaler ströps, d.v.s. när tidigare öppna tidningar började tiga” (s. 98).

I sin andra artikel ”Medial mobilisering: Opinionsstormen och representationsreformen” diskuterar Jonas Harvard representationsreformen av år 1865 med utgångspunkt i de olika aktörernas förhållande till dåtida mediasystem och deras möjligheter att verka och påverka genom olika medier. Författaren

påvisar att olika medier (dagstidningar, lokaltidningar, petitioner, telegram, riksdagsdebatter, stridsskrifter, predikningar, kungörelser etc.) spelade olika roller i opinionsbildningen. Kampen om reformen fördes t.o.m. på den kyrkliga arenan. I sista hand fattades avgörandet dock av ständerna. Ridderskapet och adeln debatterade förslaget livligt, detsamma gällde prästeståndet, medan debatten var betydligt lamare i borgarståndet och bondeståndet antog förslaget utan någon som helst debatt.

Också Madeleine Hurds intressanta bidrag ”Tidningsgenrer och offentliga riter i 1865 års reformrörelse” till antologin gäller 1865 års reform, enkannerligen samspelet mellan mediesystemet och den liberala tidningspressen. Hon diskuterar här bl.a. sambandet mellan *brev* som medieform och tidningsgenre samt relationen mellan *politiskt möte* som rumslig medieform och som tidningsreferat. Hon fastslår att sistnämnda genre ”[...] förstärkte de olika mötenas emotionella och sammanhållande verkan, både på ett lokalt och ett nationellt plan” (s. 143).

Ulrika Torell och Christina Mattsson har skrivit artikeln ”Begärets lock-sång: Annonvisan och marknadsföreningen av 1880-talets konsumtionsvaror”. Detta uppmärksammande av den musikaliska marknadsföringens tidigaste former är både högtintressant och nydanande. Artikelförfattarna presenterar här ”reklamschlagerns och sedermera den kommersiella jingelns föregångare i sitt lokala, historiska och mediala sammanhang” (s. 153). I fokus står Gustaf Mallanders *Malles annons-visbok* utgiven i Stockholm år 1887. I detta lilla vishäfte besjöngs olika slags affärsrörelser i huvudstaden, t.ex. Alexis Grönvalls Bok-, Musik- och Pappershandel på Östermalm, Carl Sachs Blomsterhandel och Frögrens Slakteri på Norrmalm, Hj. Lefflers & Comp:s Vinhandel vid Hötorget, Restaurant Pelikan på Södermalm o.s.v. Verserna var skrivna på enkelt rim, t.ex. ”Vill Du blommor ha – binder Sachs dem bra” och försedda med melodier, valda med omsorg. Författarna framhåller att Mallander var en pionjär i branschen, och att hans oansenliga, i dag bortglömda vishäfte kan betraktas som ”en prototyp för den massmedierade reklammusiken” (s. 170).

Andreas Nyblom har tagit sig an uppgiften att i sin uppsats ”Mediernas livrustkammare: Nordiska museet och berömmelsens materialitet” beskriva berömda personers ägodelar som relikter och samlarobjekt med utgångspunkt i Nordiska museets personhistoriska samling. Särskilt intresserad är han av sambandet mellan berömmelsens medialitet och denna ”kändiskults” materialitet. En intressant diskurs är Runebergskulten, som Nyblom behandlar. Som sagesman för den tidiga kritiken mot denna kult tar han ”den religiöse professor” Herman Råbergh, som såg Runebergskulten som ett uttryck för modern hedendom och som ett prov på de upplysta samtidas ”ömkliga förvillelser”. Man kunde tillägga att Råbergh år 1892 blev biskop i Borgå och säkerligen med oblida ögon såg på de rent av sakrala former som denna kult tog. Templet för denna kult var det år 1886 grundade Svenska litteratursällskapet i Finland. Reliker som Runebergs härlock, blod på en tygbit

samt en stenflisa från graven nämns som exempel. Ja, hela Runebergs hem bevarades intakt som ett uttryck för 1800-talets individkult. Men skalden var ingalunda unik i detta avseende. Nyblom nämner luftseglaren Viktor Rolla, avliden 1890 som ett annat exempel. Från Karolinska sjukhusets bårhus stals både knappar från den avlidnes kavaj som lockar från hans hår. I Nordiska museets samling finns andra liknande artefakter som museets grundare Artur Hazelius insamlat: Esaias Tegnér's glasögon, kung Adolf Fredriks jaktkniv, Anna-Maria Lenngrens kokbok, John Erikssons och Viktor Rydbergs rekonstruerade arbetsrum m.m. Avslutningsvis konstaterar författaren att berömmelsens materialitet tycks ha behållit sin magiska dragningskraft än i dag och nämner kung Carl XVI Gustavs servett från år 2003 i Livrustkammarens arkiv som ett exempel på detta.

Den sista artikeln i antologin är skriven av Magnus Rodell och behandlar Krimkriget och den illustrerade pressen. Syftet med artikeln är, enligt författaren, att diskutera 1850-talets mediesystem genom *Illustrerad Tidning*, den första illustrerade tidningen i sitt slag i Stockholm, vars provnummer utsändes i december 1854. Allmänt taget kan man säga att Rodells artikel är nydanande, i det att han undersöker den illustrerade pressens första tid med Krimkriget, även kallat orientaliska kriget, som exempel. "Den svenska pressens historia" i fyra band och den mastodontiska "Den finländska pressens historia" (*Suomen lehdistön historia*) i tio band, höll sig bägge på en översiktligare nivå och kunde sålunda inte tränga ned på en dylik empirisk nivå. Rodells bidrag är sålunda som helhet mycket intressant, och Krimkriget var det första egentliga "mediekriget" i världshistorien. En kverulantisk anmälare kunde visserligen t.ex. fråga sig varför en pressforskare (s. 208) återger tidningscitater från *Åbo Tidningar* genom en andrahandskälla (Marta Hirn), då tidningen i fråga finns tillgänglig på mikrofilm.

Antologin "1800-talets mediesystem" utgör ytterligare en fjäder i hatten för både serien "Mediehistoriskt Arkiv" och den svenska medieforskningen. Innehållet ger sannerligen belägg för påståendet att mediernas historia tillika är samhällets historia. Boken kan rekommenderas för en var som är intresserad av medieforskning och -historia i allmänhet, men speciellt givande är den för egentliga medieforskare, för vilka artiklarna ger många nya, innovativa infallsvinklar på forskningsfältet.

Lars-Folke Landgrén

Drogernas historia i Finland

Mikko Ylikangas, *Unileipää, kuolonvettä, spiidiä. Huumeet Suomessa 1800–1950* [Sömnbröd, dödsvatten, speed. Drogerna i Finland 1800–1950], 264 s., ill., Atena, Jyväskylä 2009.

Droger och det finländska samhället är en kombination som vi är vana att se som främmande och marginell i den stora berättelsen om vårt land. I jämförelse med den ställning alkoholen intar i både en akademisk och populär historieuppfattning har drogernas roll varit mycket perifer. Mikko Ylikangas historia om droger i Finland under perioden 1800–1950 fyller därför en stor lucka. Boken visar på ett frapperande sätt hur olika droger, trots att de stått i skuggan för bruket av alkohol, har varit en del av vårt samhälle långt innan ungdomen på 1960-talet började lyssna på psykedelisk musik och lät håret växa. Han visar också hur drogbruket har varit allmänt långt före krigsinvalidernas missbrukarproblem. Delvis nyanserar han också föreställningen om att drogmisbruk före dessa ovan nämnda historiska epoker enbart förekom inom samhällseliten.

Boken är resultatet av ett fynd i Riksarkivets samling med Statspolisens hemliga handlingar. Denna ”kokainmapp” innehöll bl.a. centralkriminalpolisens uppgifter om drogmuggling mellan Finland, Estland och den ryska Rådunionen på 1920-talet. Inspirerad av fyndet började Ylikangas bekanta sig med vad som hade skrivits om droger och drogbekämpning i vårt land, och han märkte snart att det inte var mycket. Hela vår bild av ett närmast drogfritt och råsupande finskt folk fick dock stryka på foten när han började fördjupa sig i källorna. Resultatet är en fascinerande berättelse om hur man på fysiokraternas tid försökte bli självförsörjande på opium och hur man har kunnat handla morfin (och arsenik också för den delen) på apoteken i det sena 1800-talets Finland. Det är också en berättelse om heroin som billig hostmedicin och som sådan vital för folkhälsan, om mentalvården som enda drogvård och om Finland som genomfartsland för enorma mängder kokain från 1930-talets krisdrabbade tyska läkemedelsindustri till Rådsrysslands enorma marknader. Boken belönades med priset Årets vetenskapsbok 2009 som utdelas av Vetenskapliga samfundens delegation, och var även nominerad för Fack-Finlandia.

Ylikangas tar sats i det sena 1700-talets fysiokratiska nyttotänkande. Inom Finska hushållningssällskapet intresserade man sig tidigt för en möjlig inhemsk produktion av opium. Vallmon gick att odla på våra breddgrader och opium var en välkänd och använd medicin mot en rad olika krämpor, allt från lungfeber till diarré och allsköns sveda och värk. Anders Chydenius hörde till pionjärerna i norra Europa inom studiet av vallmoodling och opiumframställning vid denna tid. Inspirerad av framgångsrika resultat bland engelska vetenskapsmän hade han redan under sin tid som predikant i Nedervetil 1753–1770 börjat experimentera med opiumframställning. Det var dock först

som kyrkoherde i Karleby 1799 och framåt som han på allvar fördjupade sig i ämnet. Det är känt att han framställde medicinen *laudanum*, som bestod av en del opium, tre delar alkohol och tretton delar kanelvatten. Chydenius skickade 1800 en undersökning till Hushållningssällskapet, där han pläderade för nytan av och möjligheten till inhemsk opiumproduktion. Egen produktion sågs som ekonomiskt rationellt, och dessutom poängterade vår egen Adam Smith att vallmoodlingens faser inte krävde stora fysiska krafter och att tio- till tolv-åriga barn gott var kapabla att skörda opiumsaften som man fick genom att regelbundet skära snitt i vallmons sädfrukter. Hushållningssällskapet bedömde dock att hans studie inte var vetenskapligt hållbar och dessutom lät man nyktert antyda att opium lätt kunde bli ett medel för rusmissbruk.

Gränsen mellan medicin och rusmissbruk var under 1800-talet ganska oklar, vilket tydligt framgår när man läser vad Mikko Ylikangas har att säga om hela 1800-talets farmakologiska kultur, både hos oss och internationellt. Det var inte bara i sociala miljöer lika de som Sir Arthur Conan Doyles detektivromaner beskriver som man använde opium i suspekta mängder, utan under koleraepidemin i Finland 1831 uppmanade tidningarna landsbygdens folk att i fall av insjuknande medicinera sig rätt. Förutom koppning och blodiglar rekommenderades man att var tredje timme äta havrevälling som man hade droppat mintolja och opiumtinktur i. Opium var allmänt både i väster och i öster, och dess politiska betydelse illustreras väl av de s.k. opiumkrigen under 1800-talet. Opiumet fick dock snart konkurrens av två andra droger, nämligen morfin och kokain. Morfin var en halvsyntetisk industriellt förädlad produkt av råopium, och ämnet var tio gånger starkare. På 1850-talet var framställningen av morfin i flera länder billigare än brännandet av alkohol. Dess nytta som smärtstillande medel märktes snabbt, inte minst inom krigsfarmakologin både i Europa och i Nordamerika. Morfinet och missbruket av det blev snabbt allmänt, men i Finland var förekomsten liten och här såg man knappt någon som skulle ha använt de allt allmänna injektionssprutorna som hade uppfunnits på 1850-talet. Om sådant förekom, så förknippades det med en mondän och urban livsstil.

Under 1800-talets sista decennium förekom allt fler varnande artiklar i finska tidningar om morfinets skadliga verkan. Samtidigt var det enkelt att få tag på opium- och kokainbaserade mediciner. Kokainet framställdes ur den amerikanska kokabuskens blad, och råvaruimporten till Europa var stor under 1800-talets senare hälft. På 1870-talet förekom det bevisligen kokain i Finland, och författaren konstaterar att man i *Åbo Posten* 1879 beskrev hur det hade blivit allmänt att tugga och suga på en blandning av kalk och kokabladd för att avvänja sig från tobak. Den allmänna åsikten var att kokainet, i motsats till morfinet, nästan inte alls var skadligt för hälsan. Att blanda kokain i vin blev populärt internationellt och både påven Leo XIII och För-entastatarnas president Ulysses S. Grant lär ha varit hängivna konsumenter. Denna blandning slog också igenom hos oss och den holländska konsulen sålde från 1888 denna uppiggande hälsoprodukt i sin butik vid Skillnaden i

Helsingfors. Snart använde man kokainpulver mot astma, och i områden där nykterhetsrörelsen inte såg med blida ögon på vindrickande kunde det uppiggande kokainet blandas i smaksatt sodavatten, vilket som bekant skedde i den torrlagda staden Atlanta. Under sent 1800-tal började man där och snart också på annat håll med allt större framgång sälja drycken Coca-Cola. Problemen uppenbarade sig dock rätt snart och kokainet förbjöds i USA 1914, men missbruket var då redan för stort för att man genom lagstiftning skulle ha fått bukt på problemet.

Vid samma tid började man i Finland i någon mån övervaka den lagliga distributionen av droger. En ny kejsarlig förordning från 1888 om drog- och giftförsäljning gav apoteken ensamrätt, framom andra drogbutiker, till den mesta försäljningen. Samtidigt sökte läkemedelsindustrin hela tiden nya marknader och försökte också tillföra nya produkter. Heroinet var en av dessa nya produkter som skulle få en central roll i 1900-talets drogkultur. Heroinet blev kring sekelskiftet snabbt populärt som hostmedicin och vetenskapen ansåg, liksom man inledningsvis hade ansett om kokainet, att denna nya produkt var ofarlig. Heroinets ”storhetstid” inföll på 1930-talet och varade fram till 1940-talets slut, då man i Finland efter internationella påtryckningar tvingades erkänna att man hade ett heroinproblem. Under mellankrigstiden hade droganvändandet överlag i Finland stått i skymundan för förbudslagens alkoholcenterade missbrukarkultur.

Tiden efter kriget var på många plan orolig med höga brottsiffror och ett allt tilltagande drogmissbruk. Olika lugnande och smärtstillande medel som hade brukats rikligt under kriget skrevs fortfarande flitigt ut av läkare. Samtidigt blev alltså heroinproblemet allt mer påtagligt i Helsingfors. Ylikangas nämner Primulas café på Mannerheimvägen 12, Gamla studenthusets restaurang Repo och Fazer på Glogatan som speciella tillhåll för heroinistgrupper. Att sniffa ”dulla”, d.v.s. pulveriserade herointabletter, sågs inte som speciellt farligt, och heroinet blev snabbt en modedrog i den nya och uppspirande ungdomskulturen. Fortfarande köptes varan på recept på apoteket, vilket också rätt snart uppmärksammades i utländska medier då Finland toppade drogstatistiken i Europa. Landets årliga heroinkonsumtion var t.ex. 1946 över tio gånger högre än i Storbritannien. Det internationella trycket bidrog till att man fick bukt med heroinbruket, främst genom att kontrollen och reglementet för utskrivning av recept skärptes. Som så ofta tidigare ersattes de av restriktioner drabbade drogerna, i detta fall heroinet och morfinet, av en ny drog, metadon. Detta var ett helsyntetiskt opiat som hade liknande egenskaper som morfinet. Ämnet hade utvecklats i Tyskland, men efter kriget hade amerikanerna roffat åt sig forskningsmaterialet från Hoechs laboratorier och till Finland kom ämnet som amerikanskt patent 1951.

Under 1950-talet blev drogerna allt mer förbjudna genom lagar och förordningar vilket var ett effektivt vapen i kampen mot drogmissbruket. Från tidigt 1900-tal och fram till 1950 hade en ansenlig del av de bokförda narkomanerna börjat sitt missbruk som en följd av läkarordinerad medicin-

ring. Samtidigt betydde kriminaliseringen och kontrollen att användningen av droger och handeln kring densamma allt mer blev en del av en brottslig undre värld. Det sena 1950-talet innebar att opiaterna försvann och en ny drogkultur, där amfetamin och lugnande barbiturater stod i centrum, gjorde sitt intåg. Sömnpillers, ofta blandade med alkohol, blev den nya modedrogen bland ungdomar. När 1960-talets hippiekultur, med sin ytterst liberala och rent uppmuntrande inställning till droger, nådde Finland hade landet redan en lång och kontinuerlig drogkultur att falla tillbaka på. Detta är huvudpoängen och behållningen i Mikko Ylikangas undersökning. Författaren påpekar att man inte ens i samtiden alltid förstod att det inte var frågan om något nytt fenomen som landsteg hos oss, och han nämner bl.a. Henrik Tikkanens drogreportage från Sörnäs ökända ”Kurvi” i *Suomen Kuvalehti* 1959 som ett exempel på hur även samhällsengagerade individer kunde missa att det inte var frågan om en nyhet.

Sammantaget visar Ylikangas tydligt hur liberalt förhållandet till substanser som vi i dag klassar som droger varit under tidigare epoker i vårt samhälle. Undersökningen är ett bra exempel på hur en gedigen källforsknings kan blotta en historia som radikalt strider mot en gängse kollektiv historiefattning. I detta fall visar författaren att man även i Finland har haft en lång och kontinuerlig drogkultur som på många sätt ter sig häpnadsväckande ur dagens perspektiv.

Peter Stadius

Standardverk om ryska teatern i Helsingfors

Liisa Byckling, *Keisarinajan kulisseissa. Helsingin venäläisen teatterin historia 1868–1918* [I kejsartidens kulisser. Den ryska teaterns historia i Helsingfors 1868–1918], 416 s., ill., Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 2010.

Det är på sin plats att inledningsvis tacka docent Liisa Byckling för det stora arbete som hon lagt ned på att belysa ett hörn av det mångkulturella Helsingfors under kejsartiden. När man tidigare om Alexandersteatern bara kunde komma med hänvisningar, kan man nu för varje kväll ange vilka som spelade och sjöng och vad som uppfördes. Man kan bara häpna över den fullständiga förteckningen över föreställningarna på Alexandersteatern, som finns samlade i en bilaga (bilaga 2, ca 40 s.). Under femtio års tid presenterades på Alexandersteatern också sådana aktiviteter med dels amatörkrafter, dels professionella finsk- och svenskspråkiga föreställningar, som man inte kunnat påträffa i tidigare publicerade historiker över institutioner eller i memoarer. I motsats till vad man tidigare i allmänhet föreställt sig existerade det inte något större avbrott under tiden 1880–1900 i operaverksamheten i Helsingfors. Bycklings långvariga arbete med det omfattande ryska arkivmaterialet

har burit frukt, för verket innehåller rikligt med intressanta episoder, som berikar den allmänna föreställningen om teaterverksamheten. Framför allt är boken ett värdefullt komplement till den ryska teaterns historia och borde också intressera sådana ryska läsare som behärskar finska.

Under den tidsperiod som Liisa Byckling behandlar hyrde ryssarna under de tolv första åren (1868–1880) Arkadiateatern, d.v.s. den tidigare Esplanadteatern av trä, som genomgått många renoveringar och som ägdes av ett privat aktiebolag. Denna flyttades år 1861 till början av den nuvarande Arkadiagatan, då den första stenteatern blivit färdig vid Skillnaden (1860–1863). Sedan denna brunnit ned fick Arkadiateatern även härberga svenskspråkiga teatergrupper, tills Svenska teaterns (Nya Theaterns) nuvarande hus invigdes år 1866. År 1868 började generalguvernör Adlerberg, en stor vän av teater och skådespelerskor, planera teaterverksamhet på ryska i Helsingfors, där det fanns flera tusen ryska soldater och andra ryssar. Byckling går omsorgsfullt igenom den administrativa och privata brevväxling, som utgjorde en grund för de årliga underhandlingarna mellan teatercheferna och de impresariier som samlade ihop ensemblerna.

Statsunderstöden till den svenskspråkiga och småningom också till den finskspråkiga verksamheten beviljades genom senatens beslut från storfurstendömet Finlands medel, medan den ryskspråkiga verksamheten fick sina medel direkt från generalguvernörens och kejsarens anslag. År 1868 klagade fennomanerna över att den ryska teatern kom till Helsingfors före den finskspråkiga. Den ryska säsongen varade vanligtvis från oktober eller november till mars, när den ortodoxa fasteperioden inleddes. De första åren kom den år 1872 grundade Finska teatern först efter det från sin landsortsturné till Helsingfors. Fennomanerna inledde sin operaverksamhet redan följande år i hård konkurrens med Nya Theatern. För att kunna trygga antalet föreställningar köpte de våren 1875 aktierna till Arkadiahuset. Ryssarna blev således husvilla, vilket ledde till ett starkare engagemang från den ryska statens sida. Efter långvariga förhandlingar fick man en tomt på Bulevarden, och teglen från den förstörda fästningen Bomarsund transporterades dit för nyanvändning: från fästningstegel till teatertegel. Teatern var uttryckligen avsedd för att underhålla soldaterna och deras familjer. Ett permanent problem var det varierande isläget: hur skulle man ta sig från Sveaborg till Bulevarden under tjällossningen? Utöver Sveaborg fanns det i själva staden tre kaserner.

Aleksandrovskij teatr v Gelsingfors var en del av kulturpolitiken i det ryska imperiets randområden, förklarar Byckling. Avsikten var att närma befolkningen till rikskulturen i kejsardömet, man glömde dock att den lokala befolkningen inom de flesta randområden ansåg sig ha blivit erövrade. I Helsingfors fungerade teaterns ekonomi till en början bra, då man uppförde italienska operor, men då blev ju den ryska kulturexporten till Helsingfors lidande, vilket förorsakade anmärkningar från S:t Petersburg. Teatern drogs hela tiden med en alltför liten publik – kanske den ryska allmänheten var för liten och teatern alltför stort tilltagen.

Generalmajor Tjepurnov var den som vid sidan av sin egen tjänst fungerade den längsta tiden som teaterchef och som tack vare sin finlandssvenska hustru var förtrogen med publikens sammansättning i Helsingfors. Mot slutet av 1880-talet började den ryska patriotismen och slavismen göra sig påmind, vilket syntes i valet av framförda skådespel. Under förryskningsperioderna fick ensemblerna redan i förväg instruktioner att i den delikata situationen undvika att provocera finnarna genom alltför rysknationella eller alltför "chauvinistiska" skådespel, som Byckling uttrycker det utan att närmare diskutera termen i detta sammanhang.

Tjechov, Gorkij och andra nya realister i deras kölvatten fanns på teatergruppernas repertoarer just i början av 1900-talet. Detta var sålunda en av de intressantaste perioderna med rentav radikala program. Den ryska teatern i Helsingfors kunde erbjuda den bästa yrkeskunnigheten, något som dokumenteras av två framstående finska teaterpersonligheter, Eino Kalima och Wilho Ilmari, i deras hägkomster.

Byckling serverar en verkligen överraskande slutkläm genom sin beskrivning av händelserna på Alexandersteatern åren 1917–1918. Efter marsrevolutionen började de frihetstörstande soldaterna hålla sina ändlösa möten i teatern och fröna till det ryska medborgarsamhället började gro. Matroserna borde dock inte ha fått samlas upp till 20 per loge, eftersom dessa var planerade för 4–6 personer. Läktarna höll på att störta samman. Turvis uppträdde talrika amatörteatergrupper som sett dagens ljus. Hösten 1917 förekom också många gästande teatrar. Efter bolsjevikernas maktövertagande utbyttes den administrativa chefen för teatern mot en ny person. Denne visade sig vara opålitlig och lyckades transportera teaterns likvida medel till Ryssland, medan fordringsägarna i Helsingfors fick dras med förlusterna.

Teatern var i kontinuerligt bruk under våren 1918. Uppenbarligen anslöt sig bara en liten grupp ryssar till rödgardisterna. Resten tillbringade sina kvällar på teatern, tills de stora skeppen efter islossningen kunde segla från Sveaborg till Kronstadt. Teatern verkade ända till tyskarnas ankomst i början av april 1918. Därefter var byggnaden och det återstående lösöret finnarnas krigsbyte. Efter en inventering ställdes huset redan år 1919 till Finska Operans förfogande.

Inte ens en så här betydelsefull undersökning kan undgå randanmärkningar. Förteckningarna bör givetvis vara systematiska för de undersökta fem årtiondena, men Byckling kunde kanske ha koncentrerat sig i repertoarbeskrivningarna på de av olika skäl verkligt viktiga verken. Personrollerna och uppsättningarna för de olika skådespelen skildras, men ofta saknas en anknytning och upplysning om vilka samhällseliga problem som behandlas och om hur de löses – vilket med populärrepertoaren är den intressantaste frågan. Byckling förenar omnämmanden av de viktigaste skådespelarna med pjäserna och hon tar med det väsentliga rollfackssystemet, med intresse på innehåll, skiftande politiska attityder, relationer mellan samhällsklasser, kön, ryssar och icke-ryssar o.s.v.

För den läsekrets som i viss mån följt med rysk skådespelslitteratur är många av pjäsnamnen och uppsättningarna bekanta. Det skulle säkert inte ha skadat att för tveksamma läsare också påminna om berömda ryska pjäsers politiska potential i sin egen tid. Jag har själv i årtal läst olika böcker bl.a. i Stanislavskijs verk om skådespelet *Gore ot uma* (*Förnuftets förbannelse*), men fortfarande har jag inte riktigt begripit varför detta mästerliga skådespel egentligen så länge var förbjudet. I det ryska teaterlivet är censuren nämligen en så viktig fråga att den absolut borde ha unnats mera utrymme.

Allmänt uppfattas teatervärlden i Bycklings studie som vore den en enklav: en stängd värld. Politiska samband utesluts inte, men de beskrivs beslöjat eller med hänvisning till allmänt kända fakta. Den viktigaste egenskapen hos teaterhistoriker är nämligen att skildra uppsättningens sociala dynamik i tre till fem meningar, så att sammankopplingen med de latent sociala spänningarna i texten åtminstone i stora drag kan förstås.

Vilka företrädare för olika samhällsklasser "tar hem spelet" och vilken social spänning har funnits mellan olika samhällsklasser? Vem skrattade man åt, vem skildras som en representant för viktiga frågor? Hur kunde valet av en viss skådespelare för en nyckelroll inverka på stämningen i salongen? Byckling kunde säkert med sin sakkunskap ha producerat flera sådana analyser, åtminstone rörande de skådespel som återkommer i repertoaren under åren.

Trots dessa anmärkningar bör man dock påminna om den omfattande förteckningen över skådespelare och skådespel samt det rikliga bildmaterial som ingår i verket. Största delen av föreställningarna på Bulevarden framfördes bara en gång, varför sufflören ofta innehade huvudrollen. Föregående dag repeterade man något och varje vecka framfördes 2–3 olika pjäser. En del roller var sedan tidigare bekanta för skådespelarna (detta var vanligt på den tiden), men ändå torde de av nödvång ha varit ett slags *croquis*-föreställningar. Till hjälp kom då rollfacket: roller inom ett visst fack spelades i stort sett på samma sätt. Den s.k. underhållningsteatern upptas av någon anledning separat, varför skall man göra åtskillnad mellan "seriös" teater och operetter?

Synbarligen var det så att i Helsingfors var ryssarna mer intresserade av den finska teatern än av den svenska. Avsnitten med närmare ett tiotal artiklar och memoarer av ryska skådespelare och teaterchefer om Helsingfors förefaller att ha utgjort ett värdefullt källmaterial. I Helsingfors verkade också ett par lokala ryska kritiker, som regelbundet följde med teaterlivet.

Publiceringen av Bycklings bok framkallar ett beklagande över bristerna i vår egen teater- och operaforskning gällande 1800-talet, såväl på den finska som på den svenskspråkiga sidan. En sociologisk undersökning av repertoaren, programpolitiken, är den viktigaste forskningsuppgiften. Detta kan inte ske utan en tillräcklig faktagrund rörande händelserna, men inte heller utan att det växer fram ett släkte av teaterforskare som kan och vågar utläsa ur skådespelens deras samhälleliga potential och dynamik (såväl artikulerat som latent) i sin egen kontext. Detta förutsätter att teaterforskarna inte enbart sysslar med teaterns inre värld och tryggt radar upp namn på skådespel och

adjektiv. De som skriver teaterhistoria bör dessutom läsa igenom mängder av pjäser för att kunna närma sig de mentala processer som varje kväll pågår bland publiken.

På axeln underhållningsroman–uppslagsverk lutar *Keisarinajan kulisseyissa* mer mot det senare alternativet och just där har ambitionerna bäst uppfyllts. Mina uppriktiga gratulationer.

Pentti Paavolainen

Forskare väcker populärmusikens uppror till liv

Lars Berggren, Mats Greiff, Björn Horgby (red.), *Populärmusik, uppror och samhälle*. Skrifter med historiska perspektiv 8, 310 s., Malmö Högskola, Malmö 2009.

Ur ett historiskt perspektiv är det inte länge sedan den moderna ungdomsmusiken gjorde sitt intåg, och ännu mindre tid har förflutit sedan man började bedriva forskning i ämnet. Forskningen kring populärmusik etablerades först på 1970-talet då musikologiska analyser blev vanligare samtidigt som Birminghamskolans subkulturforskare tog sig an olika ungdomsfenomen. En viktig etapp uppnåddes då den internationella organisationen International Association for the Study of Popular Music grundades 1981.

Ur de två stora forskningstraditionerna har det uppstått en mångvetenskaplig helhet, som en enskild forskare omöjligt kan ta sig an. Redan under flera decennier har forskarna egentligen bara förenats av själva forskningsobjektet, populärmusiken, och också detta har blivit allt svårare att definiera.

En sak har forskarna haft gemensamt. De olika traditionerna inom populärmusikforskningen har i stora drag förenats av ett slags räddningsoperation: ett behov av att visa att det populära inte skall betraktas som något trivalt eller obetydligt fenomen. Så har inte heller skett i någon större utsträckning under de senaste åren. Den svenska artikelsamlingen *Populärmusik, uppror och samhälle* är ett bra exempel på att forskningen kring populärmusik redan är en del av den akademiska traditionen. Forskaren behöver inte längre berättiga sitt arbete, på sin höjd för forskningsfinansiärerna.

Bokens redaktörer är alla svenska professorer i historia, och även nästan alla skribenter ägnar sig åt historieforskning. Boken är också ett bra exempel på att forskningen kring populärmusik äntligen har blivit en del av de historiska ämnena. Även om själva temat inte har varit främmande för historiker, har historieforskningen inte gått i bräsch då det gällt att utveckla populärmusikforskningens begrepp och metoder. Den nya förändringen kan också betraktas ur motsatt perspektiv: populärmusikens historia intresserar

också andra än historiker. Särskilt etnomusikologerna har aktivt forskat i det förflutnas ljud och fenomen.

Det finns antagligen många orsaker till förändringen. Pop, rock och andra moderna musikformer är redan tillräckligt gamla och etablerade för att upptas av den ”seriösa” historieforskningen, och kanske är det lättare att få ett grepp om musikens historia än om nuläget, särskilt nu när försäljningen och konsumtionen av musik är stadda i en omvälvande förändring och samtidigt svåra att greppa.

Många röster, en helhet

Populärmusik, uppror och samhälle innehåller tretton artiklar av tio författare. Texterna täcker ett stort område. De teman som behandlas är bl.a. Hultsfredsfestivalen som en skapare av ”bra” och ”kvalitativ” musik (Jonas Bjälesjö), ungdomspopen i 1960-talets Malmö (Lars Berggren) och populärmusiken i den svenska kulturpolitiken (Peter Håkansson och Johan Lundin). I en del av artiklarna ligger tyngdpunkten på translokala teman, t.ex. den internationaliserade reggae-kulturen i Stockholm (Börje Bergfeldt), och ibland förflyttas fokus t.o.m. helt utomlands, som i de artiklar som handlar om rockmusik i Östtyskland (Mats Greiff) och Tjeckoslovakien (Berggren). De flesta artiklarna är välskrivna, välgrundade och omsorgsfullt redigerade.

I populärmusikforskningen reflekterar forskarna ofta sina egna erfarenheter – så även i det här fallet. Bäst lyckas Fredrik Björk i sin personligt hållna artikel om det förändrade förhållandet mellan de självlärdade inom rocken och musikutbildningen.

Forskarna tar sig an olika tider och olika platser, men överraskande nog verkar rösterna komplettera varandra. Till skillnad från många artikelsamlingar bildar *Populärmusik, uppror och samhälle* en sammanhållen helhet. Vad beror det på? En orsak är antagligen att artiklarna baserar sig på inlägg som hållits vid ”Rock och samhälle”-konferenserna från år 2001 och framåt (konferenserna arrangeras i samband med Hultsfredsfestivalen). En ännu viktigare orsak är sannolikt att författarna har samma uppfattning om populärmusikens upproriska karaktär. I boken hävdas att populärmusiken på 1900-talet knöts till många viktiga samhällsfenomen: ungdomen, politiken, demokratin, konsten, ekonomin, medierna... Enligt författarna var det inte fråga om att musiken ”bara” återspeglade dessa fenomen. Bokens tema är snarare att populärmusiken förändrade världen. Popen, rocken och de andra inriktningarna var med om att skapa ett nytt samhälle genom att revoltera, kritisera och ge en röst åt kriser och frihetssträvanden.

Vi och de

Det centrala perspektivet i boken är uppror. Många av författarna tar sig an sina ämnen genom att stöda sig på Björn Horgbys (professor i historia vid Örebro universitet) syn på rockkulturens historiska motståndsstrategier.

Han har delat in strategierna i fyra grupper. Rebelliskt motstånd innebär framför allt ungdomens vilja att uppnå frihet och lösgöra sig från auktoriteter. Karnevaliskt motstånd betonar vikten av att ha roligt, att frigöra sig från vardagen och vägra acceptera regler, typiskt i form av t.ex. en rockkonsert eller -festival. Motkulturellt motstånd innebär en strävan efter att frigöra sig från den västerländska dominerande kulturen. Det vänsterpolitiska motståndet ifrågasätter det kapitalistiska tänkesättet och systemet.

Utgående från artiklarna skapas en berättelse, där framför allt rockmusiken tvingas att strida mot den äldre generationen, mot byråkrater, politiker och pengar. Revolutionens ideal framträder i 1960-talets populärmusik, först i den angloamerikanska världen och snart också de övriga västländerna. Ideal förstärks genom punkrörelsen på 1970-talet och sprids över världen. Senast på 1990-talet, då de nya europeiska revolutionssångerna ljuder också i Östeuropa, har motståndet burit frukt.

Men det här stämmer inte riktigt. Problemet i berättelsen är den förenklade frontlinjen med motkulturen och den dominerande kulturen på varsin sida. Man glömmer bort att det också uppstod frontlinjer inom populärmusiken, i själva verket skedde detta ofta redan på 1960-talet, då den ”rebelliska” rocken skapade en opposition mot den ”konservativa” popen. Men också då var situationen allt annat än svartvit. Populärmusikforskare har t.ex. hävdad att popen könspolitiskt sett var mer flexibel och t.o.m. mer befriande än rocken. Ett klassiskt exempel utgörs av de ”androgyna” Beatles och de ”macho” Rolling Stones.

I den avslutande artikeln tar den enda kvinnliga författaren i boken, Susanna Hedenborg, upp rockens paradoxer: om rock är manligt och makt är manligt, hur kan rocken vara en protest mot makten? Mats Greiff's analys av countrymusikens (som brukar betraktas som konservativ) feministiska historia är ett annat exempel på ett perspektiv som inte har sin utgångspunkt i en ”vi och de”-uppställning utan i de inre spänningarna inom en musikkultur.

Minnen från kampen

Några alternativa perspektiv kan inte dölja intrycket av att man genom artikelsamlingen stiger in i en alltför mytisk och alltför känd värld – precis som om man skulle ha gått in på ett inhägnat rockfestivalområde för att fira de gemensamma upplevelserna. Kanske helheten har för mycket av en ”Hultsfredsanda” över sig. Hurdana hade artiklarna varit om de föredrag de baserar sig på hade hållits i en föreläsningssal vid universitetet, i kyrkan eller på en öde ö? Samlingen är inte falsk, den bara betonar sådana ”vi och de”-uppställningar som det var modernt att gestalta t.ex. i samband med subkulturforskning, t.o.m. redan på 1960-talet. Ett exempel är Håkan Sandblads utmärkta bok *Popmusik. Extas, revolt och industri* från år 1969.

I dag har ”de” försvunnit eller åtminstone intagit en marginell roll i samhällsdiskussionen. Man kan inte undgå att tänka sig att det är segrarens röst

som hörs i artikelsamlingen. Populärmusiken har inte längre några betydande ”yttre” motkrafter.

Rockkrigen finns numera bara i historien. Kanske just därför är nostalgin kring det förflutna så påtaglig i berättelser och forskning om populärmusik. Man kunde väl säga att om historieskrivningen kring populärmusik ännu på 1980-talet var en kamp för att släppa fram minnen, är dagens flöde av historia mera minnen från kampen. Eller har populärmusikforskarna kanske fortfarande ett undermedvetet behov av att försöka berättiga sitt undersökningsobjekt?

Populärmusikens historia kan visserligen med fog undersökas som en historia som har gett människor möjligheter att uttrycka sig själva, att bygga upp sin egen identitet och vara kännande, upplevande och tänkande individer i en värld där man ofta försöker begränsa dessa möjligheter. Men forskningens uppgift är också att erbjuda kritisk kunskap om undersökningsobjektet – t.ex. visa hur populärmusiken också har varit icke-emancipatorisk. *Populärmusik, uppror och samhälle* lyckas ibland med detta. Det allmänna intrycket är ändå att studiet av det förflutna upproret också innebär ett hylande av historien.

Janne Mäkelä

Medarbetare i detta nummer:

Michael H. Gelting, äldre forskararkivarie, Rigsarkivet, Köpenhamn & professor, University of Aberdeen; *Tiina Hemminki*, fil.mag., doktorand, Jyväskylä universitet; *Sune Jungar*, professor emeritus, Åbo; *Sofia Kotilainen*, fil.dr, forskare, Jyväskylä universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, direktör, Helsingfors universitet; *Jaana Luttinen*, pol.dr, fil.mag., Jyväskylä universitet; *Janne Mäkelä*, docent, direktör, Finlands Jazz & Pop Arkiv; *Pentti Paavolainen*, docent, Helsingfors universitet; *Peter Stadius*, docent, Helsingfors universitet; *Anna Sundelin*, fil.mag., doktorand, Åbo Akademi; *Merja Uotila*, fil.mag., doktorand, Jyväskylä universitet.

Informationscentralen för Finlands litteratur (FILI)/Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av

Ulf Slotte:	Merja Uotila och Pentti Paavolainens granskning
Jennica Thylín-Klaus:	Sofia Kotilainen och Janne Mäkeläs granskning
Nike Parland-Gylling:	Jaana Luttinen
Elisabeth Stubb:	Hemminki, Luttinen, Uotila: Marscherande epidemier Dödligheten i finska kriget på lokal nivå
Ira Donner:	Michael H. Geltings granskning

Pärbild: Albert Edelfelt, *Trossen på marsch, från dikten Trosskusken*, 1897–1900, Konstmuseet Ateneum. Statens konstmuseum/Centralarkivet för bildkonst. Foto: Hannu Aaltonen.

Innehåll

Tiina Hemminki, Jaana Luttinen och Merja Uotila, Marscherande epidemier. Dödligheten i finska kriget på lokal nivå	345
Tiina Hemminki, Finska krigets inverkan på det materiella välståndet. Böndernas förmögenhet i Nordmaling och Ilmola	376
Jaana Luttinen, Krigets spår och återgången till fred. Ett lokalsamhälle i det inre av Finland efter krigsåren 1808–1809.....	402
Merja Uotila, Finska kriget i det pacificerade södra Finland. De lokala följderna av kriget ur lant-hantverkarnas perspektiv	440
Sofia Kotilainen, Lokalsamhället och minnena av finska kriget. Det senare politiska utnyttjandet av erfarenheterna från krisåren	471
Granskningar	
Ragnar Björk & Alf W. Johansson (red.), Svenska historiker från medeltid till våra dagar. Av Sune Jungar	510
Tuomas M. S. Lehtonen & Elisabeth Mornet (eds.), Les élites nordiques et l'Europe occidentale (xii ^e –xv ^e siècle): Actes de la rencontre franco-nordique organisée à Paris, 9–10 juin 2005. Av Michael H. Gelting	513
Louise Sebro, Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet och social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770. Av Anna Sundelin	518
Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), 1800-talets mediesystem. Av Lars-Folke Landgrén	521
Mikko Ylikangas, Unileipää, kuolonvettä, spüidiä. Huumeet Suomessa 1800–1950. Av Peter Stadius.	526
Liisa Byckling, Keisarinajan kulisissa. Helsingin venäläisen teatterin historia 1868–1918. Av Pentti Paavolainen	529
Lars Berggren, Mats Greiff, Björn Horgby (red.), Populärmusik, uppror och samhälle. Av Janne Mäkelä	533

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet.

Internet: www.historisktidskrift.fi

Prenumerationspris 2010: 30 €. För beställningar till utlandet tillkommer 5 €.

Lösnummerpris: 12 €. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.